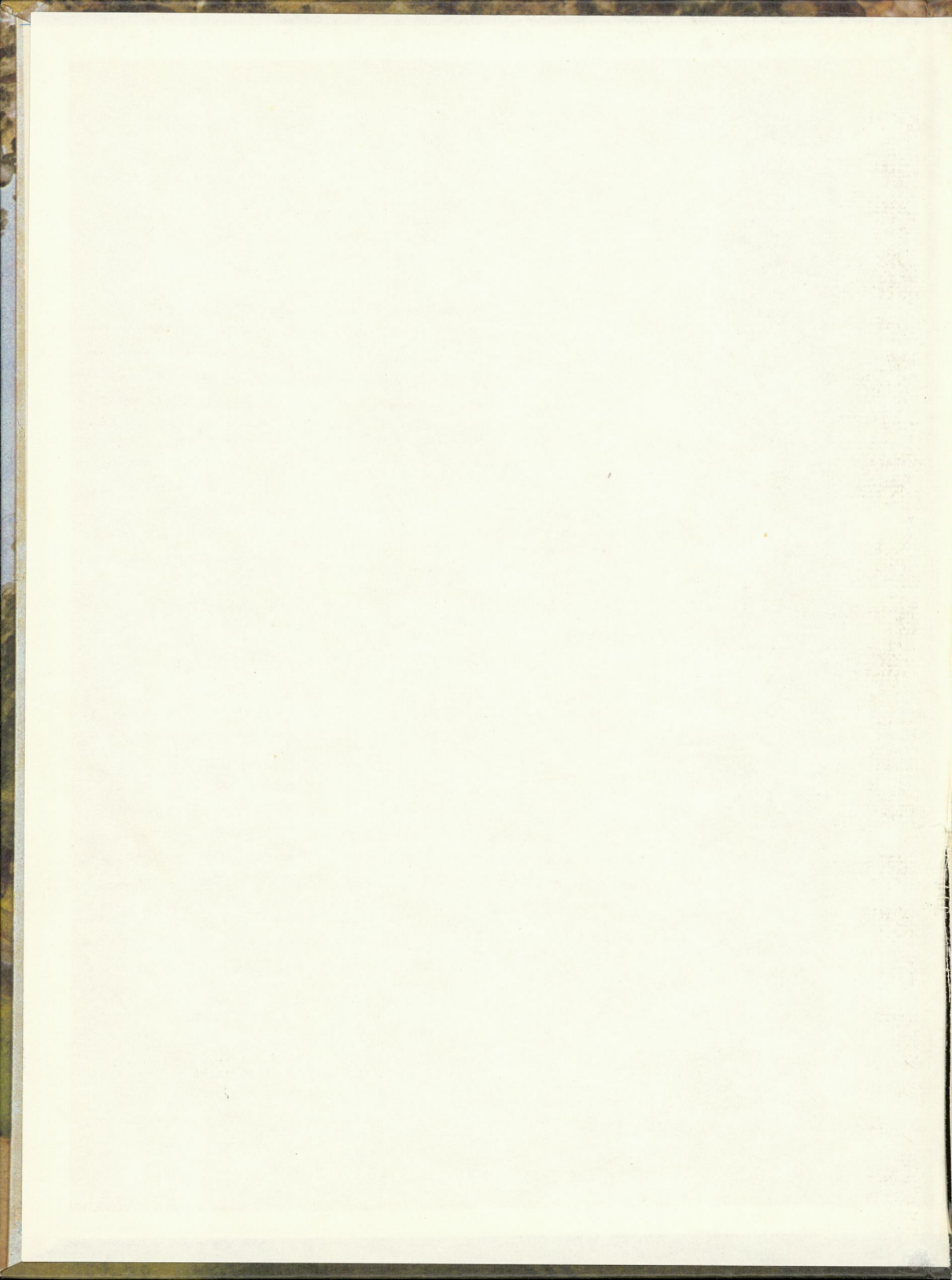
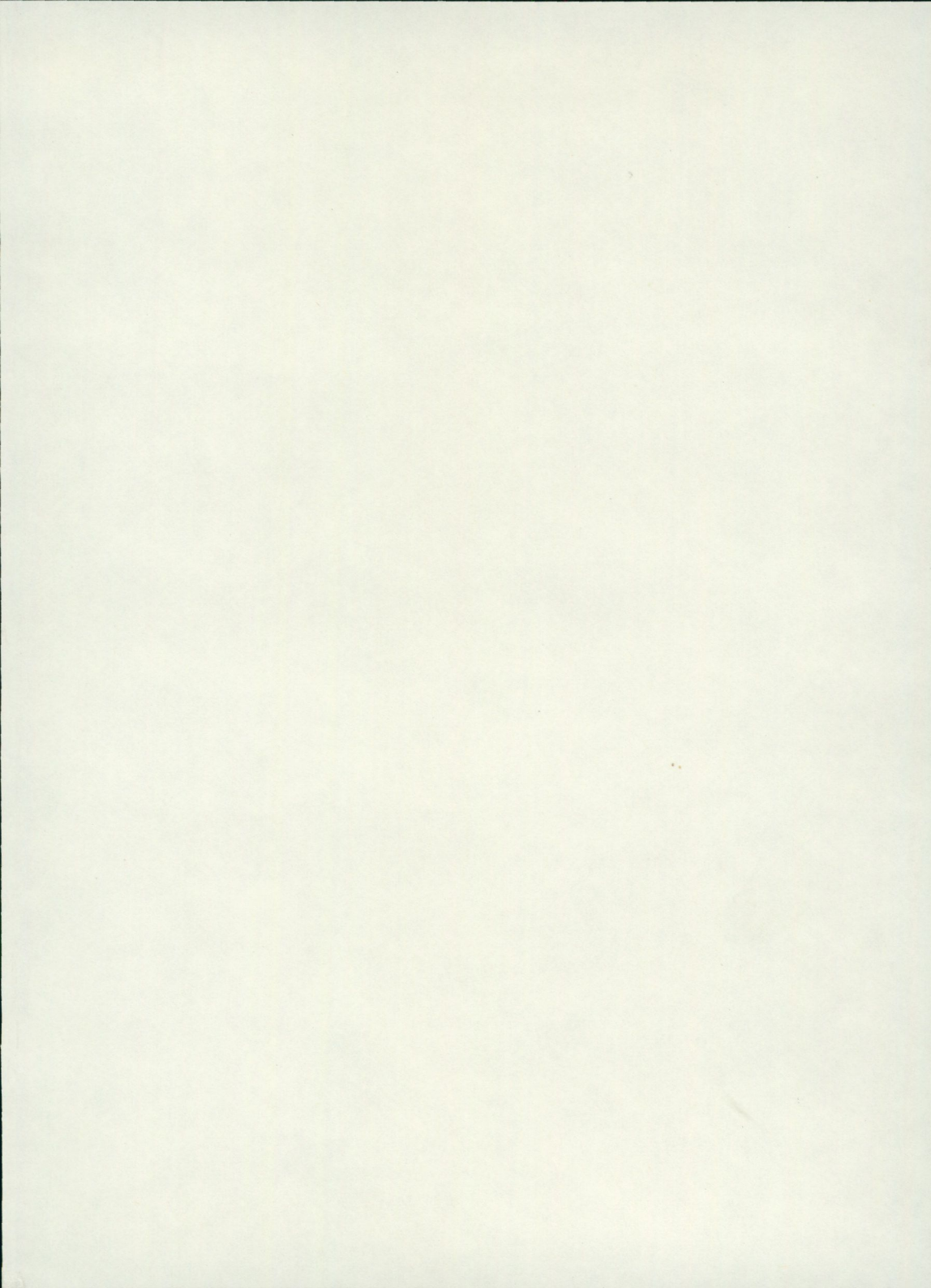

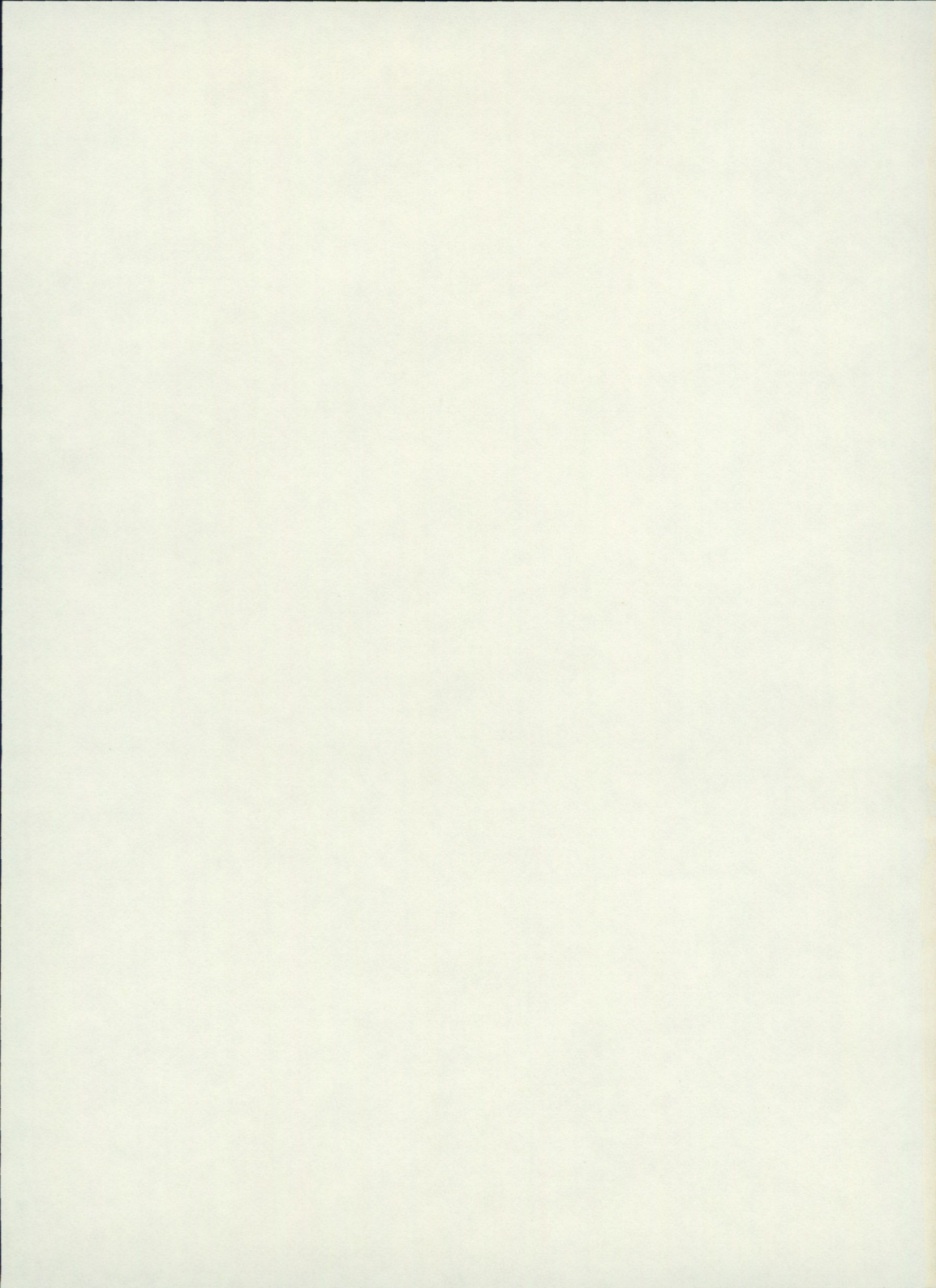
Fataburen 1977

Fataburen 1977

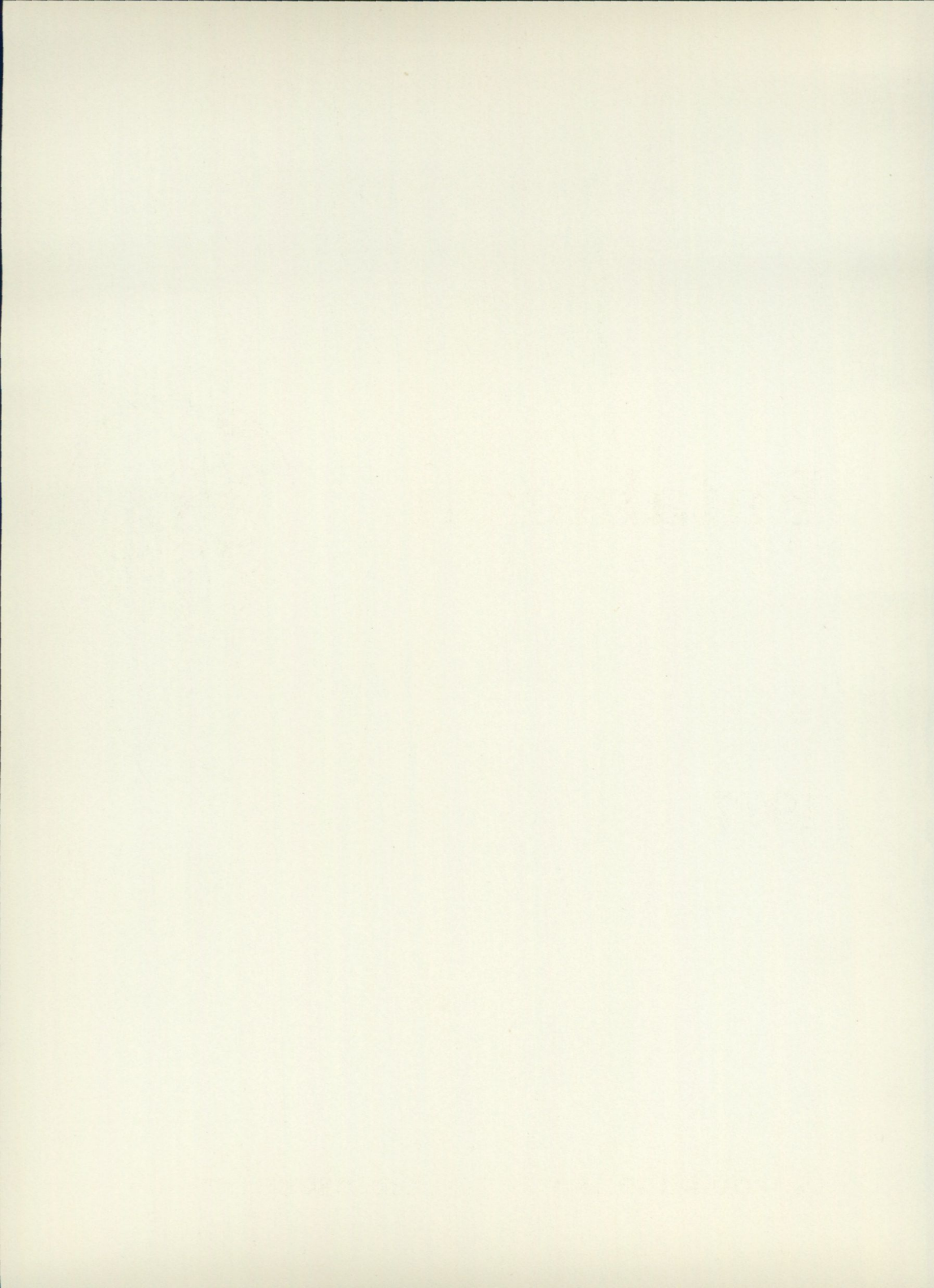

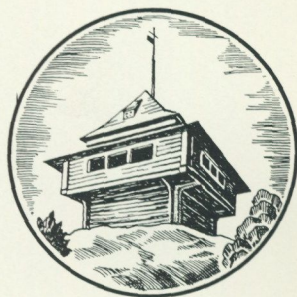

Fataburen

1977

Nordiska museets och Skansens årsbok

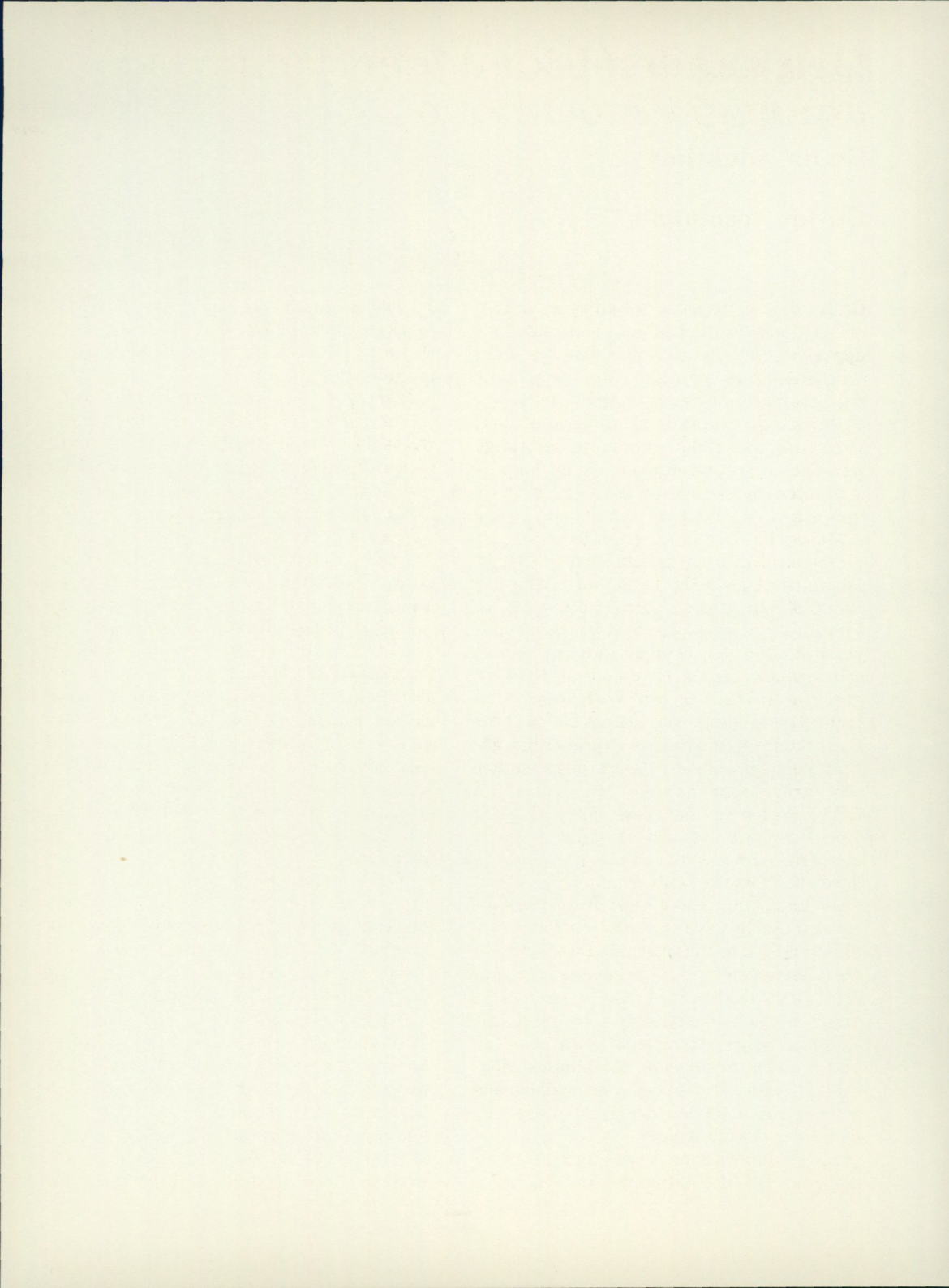
Redaktör: Göran Rosander

Pärmens färgbild: Montebello, fasaden mot Vaxholmsfjärden. Akvarell
av Fritz von Dardel, 1890-talet. Privat ägo.

Tryckt hos Berlings, Lund 1977
ISBN 91 7108 144 5

Innehåll

- 7 *Göran Rosander*: Den akademiska undervisningen i etnologi i Stockholm
13 *Kerstin Berg-Melin och Kristina Puke*: Från häxdoktorer till mediala frågespalter. Ockult material i fyra veckotidningar 1936–71
33 *Gunvor Bonds*: Kritpipor från Ryssviken
57 *Berit Eldvik*: Rött och vitt – broderier från Järvsö
75 *Lars Anders Hagelin*: Fyllgubbar på två ungarshotell
89 *Bjarne Jacobson*: Ven var den gamla amman?
107 *Jan Peder Lamm*: Om liar och liesmide
141 *Yvonne Persson*: Med ryggarna mot omvärlden. Värderingar och rollspel på Öckerö
151 *Angela Rundquist*: Montebello, Fritz von Dardels sommarställe vid Vaxholm
173 *Ingrid Söderlind-Myrdal*: Att kärna smör
187 *Karla Werner*: En grekisk invandrarorganisation
201 *Sune Zachrisson*: Andreas Lindblom 1889–1977
203 *Sam Owen Jansson*: Marshall Lagerquist 1907–1977
205 Nordiska museet under år 1976
221 Skansen under år 1976

Den akademiska undervisningen i etnologi i Stockholm

En introduktion

Göran Rosander

Då Nordiska museets och Skansens årsbok denna gång ägnas helt åt s.k. seminarieuppsatser vid Institutet för folklivsforskning, således akademiska lärdomsprov under grundutbildningen, utgör detta en hyllning till Stockholms universitet som 1978 firar sitt 100-årsjubileum, samtidigt som det är en presentation av en för allmänheten ganska okänd sida av Nordiska museets verksamhet.

Museet har nämligen sedan 1919 en egen professur i Nordisk och jämförande folklivsforskning (från 1971 benämnd "Etnologi, särskild europeisk"). Professuren utgör samtidigt en lärostol vid Stockholms universitet. Den var Nordens första i ämnet och grundar sig på en donation 1918 av greveparet Walther och Wilhelmina von Hallwyl (desamma som skapat Hallwylska museet). Dess innehavare skulle enligt gåvobrevet "ägnas sig åt vetenskapliga studier och utredningar rörande den europeiska folkännedomen i hela dess omfattning och vida sammanhang med särskild tanke på att härigenom i första rummet klarlägga de nordiska folkens kulturhistoria". I den formella instruktionen hade uppgiften ändrats till att "bedriva vetenskaplig forskning inom nordisk och jämförande folklivsforskning, omfattande såväl allmogens som övriga samhällsklassers odling samt i detta ämne utöva författarskap". Professurens tillkomst följer ett mönster som inte var unikt under dåvarande Stockholms Högskolas första tid, nämligen att välbärgade medborgare i staden donerade medel till lärostolar i skilda ämnen.

Högskolan tillkom i viss mån som en kontrast till de äldre statsuniversitetet

med deras slutna sfär genom att från början markera en bred kontakt med vetenskapliga institutioner och sammanslutningar i huvudstaden.

Man skulle kunna peka på flera förbindelser genom åren mellan huvudstadens högskola och museet. Dess skapare Artur Hazelius hörde till dem som skrev under det första uppropet till förmån för en högskola i staden. Professurens donatorer hade tidigare skänkt Hazelius det första markområde på Djurgården som skulle möjliggöra tillkomsten av Skansen, där olika anläggningar tillkommit med stöd av makarna Hallwyl. Då högskolan under 1900-talet utbyggdes kring Observatoriekullen, räddades det gamla studentkafeet Petissan till Skansens stadskvarter. Sedan sekelskiftet har huvudstadens studenter firat olika traditionella fester på Skansen, främst valborgsmässan. I Nordiska museets nämnd har ibland invalts företrädare för högskolan, senast dess rektor, som var nämndledamot 1930–1952, en tid ordförande.

Under större delen av såväl högskolans som museets historia har en föreningspunkt utgjorts av professuren. Denna har innehaft av Nils Lithberg (1919–34), Sigurd Erixon (1934–55), John Granlund (1955–69) och Mats Rehnberg (från 1969). Akademisk undervisning har bedrivits 1919–20 samt från 1928. Åren 1933–35 kunde folklivsforskning (etnologi) medtagas i examen efter dispens; sistnämnda år erhöles examensrätt.

Enligt planerna skall professuren från 1 juli 1978 helt överföras till universitetet i samband med en omorganisation av mu-

1. Villa Lusthusporten, belägen strax intill Nordiska museet, donerades 1940 till museet av konsul Hjalmar och fru Anna Wicander. Villan fick sin nuvarande gestaltning åren 1900–1903 av arkitekt Carl Möller. I sin första utformning uppfördes den åren 1874–75 efter ritningar av arkitekterna Axel och Hjalmar Kumlien. På platsen låg tidigare en restaurang Blå porten. I villan inflyttade det nyrättade Institutet för folklivsforskning. Foto Nordiska museet.

seet. I så fall blir detta nummer av Fataburen också en avskedsreverens.

Den institutionslokal som 1941 ställdes till professurens förfogande utgjordes av Villa Lusthusporten, den s.k. Wicanderska villan vid Lejonslätten på Djurgården, vilken museet samma år erhölet i donation. I och med detta skapades Institutet för folklivsforskning. Tidigare hade undervisningen huvudsakligen ägt rum på museet. Institutsbyggnaden är uppförd i jugendstil 1900–1903 och ritad av Carl Möller. Institutionen disponerar sedan 1969 hela huset, vilket behövs eftersom antalet elever vid denna tid började svälla mycket kraftigt. Våren 1977 fanns 282 elever registrerade på kurs A1 (dvs. vad som tidigare kallats "1 betyg"), 155 på B1 (2 betyg), 99 på C1 (3 betyg), 16 på D1 (4 betyg) samt 44 för doktorexamen. Totalt under läsåret 1976–77 uppgick elevantalet till omkring 700.

I byggnaden inryms lärosalar, bibliotek, läsrum, lärarrum, expedition, kök, stenciltryckeri samt bokförsäljning. Personalen består av professor, studierektor, studievägledare, universitetslektor, försteamanuens (halvtid), kanslipersonal om tre personer, kontorsvaktmästare samt i växlande utsträckning timplärare och korttidsassistenter.

Av personalen är, förutom professorn, 4 1/2 tjänster upptagna på museets lönestat, övriga på universitetets.

Den våldsamt ökade studenttillströmningen har medfört att institutet numera ser som sin huvuduppgift att bedriva undervisning och därtill knuten forskning, medan fristående undersökningar och forskningsprojekt i allmänhet handhas av Kulturhistoriska undersökningen vid Nordiska museet. Under institutets första två decennier låg tyngdpunkten i stället på vetenskapligt arbete av olika slag, och en rad böcker publicerades i institutets skriftserier. (Bibliografiska uppgifter återfinns i "Nordiska museets publikationer under 100 år", Stockholm 1973.)

Till studenternas tjänst finns ett mycket väl försett bibliotek på institutet (1977: ca 35 000 band), förutom att eleverna har till-

gång till Nordens största kulturhistoriska fackbibliotek i museibygnaden tvärs över gatan. Vidare finns en bokförmedling eller snarare liten bokhandel, driven av en särskild organisation, "Föreningen Etnologiska studentbokförmedlingen". Den inryms i källaren och för ett brett sortiment av kurslitteratur, i någon mån också antikvariska skrifter. Här säljs även stenciltryck, bl.a. av akademiska uppsatser, samt de småskrifter i offset som institutionen utgivit sedan 1971, hittills 20 nr. De flesta skrifterna utgör kurslitteratur och är antingen originalverk eller nytryck av svåråtkomliga uppsatser.

*

Universitetsämnet etnologi är starkt forskningsinriktat. De obligatoriska seminarieuppsatserna koncentreras normalt på tidigare inte behandlade områden. Mera i undantagsfall ges uppgifter som består i att referera och diskutera ett par böcker.

På B1-nivån skall uppsatserna främst tjäna som en övning i det tekniska förfarandet vid vetenskapligt arbete. Oftast blir de deskriptiva. Kravet på fördjupad analys och en "tes" får inte sättas för högt. På högre nivåer däremot fordras ingående diskussion av materialet och dess källvärde samt genomförd metodik i fråga om analys och problemlösning.

Hur går det då till att välja uppsatsämne och genomföra sin uppgift? Det kan vara av intresse att ta del av den lärotradition som utbildats vid institutet under det senaste decenniet.

Ett ganska litet antal elever kommer med egna förslag till ämnen, särskilt på lägre nivå, utan huvuddelen har kläckts av handledarna-lärarna, i dag ett tiotal personer. Ofta samlas ett antal studenter kring ett gemensamt tema eller projekt. Vinsten är att man då kan stödja varandra, dra nytta av andras misstag och över huvud taget bedriva lagarbete – i bästa fall. Denna uppläggning hör huvudsakligen till 70-talet. Exempel på dylika teman är Vår tids rykten, Turismen och den folkliga kulturen, Folkkrörelsernas kulturmiljöer, Europeiska byskildringar, Invandrarnas förhållanden,

Försvinnande yrken och småbutiker i Stockholm, Memoarer som kulturhistorisk källa, Levnadsvillkor i stockholmsförorten Vårberg. Någon gång har uppsatserna inom ett projekt tjänat som underlag för en avhandling. Seminarier, dvs. en undervisningsform som innebär diskussion under en lärares ledning i ca två timmar, kan anordnas för de studenter som ingår i ett projekt.

Att två eller stundom fler studenter slår sig ihop om en uppsats är inte ovanligt. Första gången detta inträffade var 1965. Det största antalet författare till en uppsats har varit sju (1972).

Enligt studieplanen skall uppsats för B1 ta fem, för C1 tio veckor. (Först 1969 föreskrev denna såväl tvåbetygs- som trebetygsuppsats - tidigare hade studenten blott skrivit en uppsats, vars kvalitet avgjorde betyget tillsammans med litteraturkursens omfång.) Också uppsatsen för D1 skall ta 10 veckor. (Denna påbyggnadskurs infördes 1972 och har tenderat att bli ett slags "mellanexamen" sedan licentiatexamen borttogs.) I de allra flesta fall tar skrivandet betydligt längre tid än vad studieplanen anser, beroende på dels att arbetet ofta inte bedrivs kontinuerligt, dels att uppsatsen utan tvekan utgör en stötesten för många. Erfarenhetsmässigt faller minst en tredjedel av dem som erhållit ämne bort, levererar aldrig något opus. Uppsatsskrivandet fungerar på detta sätt i praktiken som ett slags spår för de minst motiverade eleverna.

Minimalt för uppsatsernas längd i sidor räknat finns angivna: 10-15 för B1, ca 30 för C1 och D1. Ofta överskrids de, och det är inte ovanligt att de senare är på 50-75 sidor. Det finns exempel på uppsatser på 150 sidor, alltså i omfång nästan vad som föreskrivs för de nya doktorsavhandlingarna.

Det bör för fullständighetens skull tilläggas att licentiatavhandlingar utgör kvalificerade vetenskapliga arbeten. De brukar omfatta minst 100 sidor, ofta mera, och har krävt åtminstone halvtannat års effektivt arbete. Denna examen avskaffades vid universitetsreformen 1969, med de som då

höll på fick dispens att fortsätta. Under tiden 1938-71 har 43 personer avlagt lic.-examen i ämnet i Stockholm. - Doktorsavhandlingar kräver åtskilliga års arbete. I Stockholm har 14 personer framlagt doktorsavhandlingar enligt "den gamla ordningen" under perioden 1935-74, medan två avlagt doktorsexamen ("blivit nydoktorer") enligt 1969 års förordning.

Handledarens uppgift är att ge råd till eleven vid starten och under arbetet. På lägsta nivån blir det ca en timme sammanlagt.

Sedan manuskriptet lästs och ändringar ev. föreslagits, skrivs uppsatsen rent och lämnas in för registrering. Uppsatser på C1- och D1-nivån stencileras (före omkr. 1960 skedde stencilering blott i undantagsfall) och "ventileras" på ett seminarium, vanligen under professorns ledning. Opponent kan utses, som har till uppgift att granska den vetenskapliga halten. Seminarierna tjänar som träning i metodik och argumentationsteknik.

Uppsatsernas källmaterial växlar starkt, naturligt nog. Ämnets art avgör om man använder sig av tryckt material, av arkivhandlingar eller om man arbetar i fältet med intervjuer eller observation. Oftast blir det flera av källtyperna som kommer till användning. Just materialinsamlandet utgör det lustbetonade i arbetet: att tränga in i ett ämne, söka sig långa okända vägar och kanske till äventyrs hitta ett källmaterial som ingen funnit tidigare. Helst ser handledaren att eleven utför ett fältarbete, eftersom man ju då skaffar sig ett eget, jungfruligt stoff. Muntlig tradition samt egna iakttagelser utgör etnologins typiska källmaterial. Hinder i form av yrkesarbete (en stor del av eleverna i dag är vuxenstuderande), småbarn och - inte minst - kostnaderna gör dock att många inte har möjlighet att komma ut på fältet. Deras ämnesval blir därför begränsat. Just kostnaderna medför att många som fältarbetar väljer att behandla stockholmsmaterial. I viss utsträckning har uppsatsarbetet kunnat bedrivas i samarbete med läns museer, hembygdssamfund etc.

2. Studierektor Mats Hellspong under terminens första föreläsning hösten 1977. Foto Nordiska museet.

Nya inmutningar eller kompilat, notissamlingar eller djupundersökningar, sammanställningar av arkivmaterial eller rapporter från fältet – alla blir uppsatserna byggstenar i den etnologiska utforskningen av svenskt liv och arbete.

*

De stencilerade uppsatserna når förstås bara en begränsad skara läsare, de maskinskrivna blott några få. Ett förvånansvärt ringa antal trycks, t.ex. i hembygdsböcker, dagstidningar eller vetenskapliga tidskrifter. Förvisso är alla inte värda den upphöjelse och legitimation som publicering innebär, men alltför många ambitiösa arbeten begravs i tysthet i institutionens arkiv. Enstaka trebetygsuppsatser har rönt äran att tryckas som särskild bok (t.ex. Allan Nilsson, "Skolseder från Skara"), medan ej så få blivit kurslitteratur. Två klassiker,

som ännu används ett kvartssekel efter sin tillkomst, är Per Gräslund, "Harstena och Kråkmarö" (1950) samt Knut Weibust, "Landskap, redskap, manskap" (1952).

Glädjande nog har nyligen utgivits en bibliografi över samtliga uppsatser och avhandlingar från Institutet för folklivsforskning: "Folklivsforskning vid Stockholms universitet. Register över kandidatuppsatser, avhandlingar och doktorsavhandlingar 1928–1974" (Stockholm 1976). Skriften innehåller även en historik över universitetets utveckling i Stockholm. För närvarande pågår från institutionens sida ett systematiskt arbete att få uppsatserna publicerade på lämpligt sätt.

Antalet uppsatser t.o.m. vårterminen 1969 (för 2 eller 3 betyg) utgör 136. Därefter har t.o.m. höstterminen 1976 framlagts 438 uppsatser för 2 betyg (B1), 117 för 3 betyg (C1) och 4 för 4 betyg (D1).

Ämne för seminarieuppsatser i etnologi i Stockholm 1928–1976. Procentuell fördelning.

Period	Mate- riell kultur	Yrkes- under- sök- ningar	Studier av lokal- samhäl- len	Sociala förhål- landen	Folktro, folk- sed	Folk- lore, folk- musik	Veten- skaps- teori, forsk- nings- historik m.m.	Övrigt	Antal upp- satser
1928–1934	80	0	0	0	20	0	0	0	20
1934–1955	64	12	4	12	4	0	4	0	57
1955–1969	38	19	12	13	9	9	0	0	59
1969–1976	20	8	9	37	9	12	4	1	543

Av uppsatstitlarna framgår hur forskningsinriktningen förändrats. Svängningen från folklivsforskningens traditionella fokusering i äldre tid på folkliga materiella kulturelement samt på sed och tro till nutidsinriktade undersökningar av sociala förhållanden, lokalsamhällen och triviallitteratur är markant, vilket framgår av tabellen, där periodindelningen grundats på professurens olika innehavare.

*

De uppsatser som framläggs i denna volym har valts på grund av sitt etnologiska eller kulturhistoriska intresse för en större allmänhet. Variation i innehåll, i typ av källmaterial samt i forskningsmetodik har

eftersträvat för att visa bredden. Urvalet är ett tvärsnitt av de bästa, hittills otryckta uppsatserna på grundnivå. Med ett undantag är alla tillkomna på 1970-talet.

En akademisk uppsats har i de allra flesta fall en form, som inte gör den lämplig att återge direkt i en årsbok av Fataburens typ. Ofta nog är den också för lång. Originaltexten har här därför förkortats och omarbetats. Bl.a. har den för seminarieuppsatser obligatoriska inledningen med redogörelse för mål och metod samt med källkritik slopats. För att inte tynga framställningen har också fotnoter utgått. Intresserade läsare som önskar ta del av originalen kan vända sig till Institutet för folklivsforskning.

Summary

Academic training in ethnology in Stockholm

The articles of this yearbook are abridged and revised versions of seminar papers on various aspects of ethnology, presented at the Institute of Folklife Research. Inaugurated in 1941, the Institute is housed in a villa near the Nordic Museum in Stockholm. Training in ethnology has been available in Stockholm during the period 1919–20 and ever since 1928. Academic scope for the venture was provided in 1918, through the donation to the Nordic Museum of a professorship in Nordic and Comparative Ethnology, as this research avenue was designated until 1971. The professorship functions at the same time as a chair in the University of Stockholm, and will prob-

ably be wholly relocated to the University in 1978.

The number of students at the Institute has risen sharply since the late 60s. During the spring term of 1977, about 550 students were registered at various basic training levels, and 44 in higher research training. Many are adult students. Research work submitted at the Institute totals some 700 papers, 43 licentiate theses, and 16 doctorate theses.

In view of the large influx of students, the Institute now sees as its principal objective the pursuit of ethnological training and associated research work, not independent investigations and research projects.

Från häxdoktorer till mediala frågespalter

Ockult material i fyra veckotidningar 1936–71

Kerstin Berg-Melin och Kristina Puke

I början av 1970-talet kunde man uppleva hur en "ockult våg" drog genom landet. Den kunde avläsas i alla slags massmedia. TV-program som "Ikväll" och "Kvällsöppet" tog upp övernaturliga upplevelser och medier till behandling. Dagens Nyheter, som haft som sin image att kritisera religion och andra irrationella företeelser, hade i samband med en svår tågolycka hösten 1972 som rubrik över en helsida: "Jag drömde om olyckan i natt". Bilden, som föreställde "sanndrömmerskan", konkurrerade med katastrofbilderna. Men det var framför allt i veckopressen som man kunde notera denna anmärkningsvärda trend. Där nådde utbudet av ockulta inslag en aldrig förut skådad höjd.

Eftersom veckopressens användning av ockult material inte tidigare har undersökts, kan det vara intressant att ta upp ämnet till närmare behandling. I det följande avser vi att studera om de ockulta inslagen i veckopressen ökade i kvantitet under perioden 1936–71, om man kan iakta några förändringar i innehållet och om veckotidningarnas attityder till det ockulta materialet har förändrats. Med ockulta inslag avser vi här allt som rör tillvarons övernaturliga, irrationella sidor, både förr och nu, både i artikel- och novellform.

Undersökningsmaterialet är hämtat ur fyra likartade veckotidningar: Allers, Hemmets Veckotidning, Hemmets Journal och Veckorevyn. Var femte årgång med början 1936 och fram till 1971 har studerats. Eftersom det kunde misstänkas att de ockulta inslagen ökat under de senaste åren, tog vi även med årgång 1969 för att få en tätare kontroll. En förteckning över det

ockulta innehållet i varje nummer av respektive årgång gjordes. Artikelns rubrik, författare och sidantal noterades. Ingresserna, i den mån sådana fanns, excerperades, liksom även bildtexter och vissa intressanta och stiltypiska avsnitt ur artiklarna. Efter de citat som förekommer i texten, står en förkortning av tidningens namn och årtal: HV = Hemmets Veckotidning, HJ = Hemmets Journal och VR = Veckorevyn.

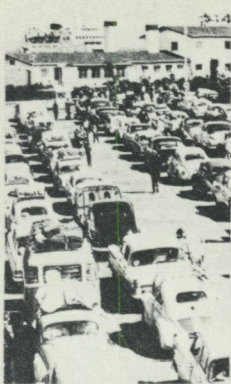
Ett litet lexikon över termer och begrepp återfinns i slutet av uppsatsen.

Innehållskategorier

Kategori 1: Astrologi och andra pseudovetenskaper

Under denna rubrik sammanförs horoskop, andra former av astrologi, grafologi, handläsning, frenologi, scientologi samt spådomskonst med hjälp av kort, kaffesump, kristallkula etc. Om denna kategori kan man säga att underhållningsvärdet dominerar, även om det finns undantag. Många människor fäster dock en viss tilltro till dessa skrivelser. Man kan anta att här finns många schatteringar, alltifrån dem som tar innehållet på blodigt allvar till dem som läser det på skoj, men som känner en kittlande spänning – "man kan ju aldrig veta".

Det dominerande materialet i denna kategori är horoskop i olika former, vecko-, års- och födelsedagshoroskop. Vanliga benämningar är: "Stjärnorna spår", "Stjärnorna säger", "Skrivet i stjärnorna" samt "Kärlekshoroskopet" (av professor Angelo d'Amore i Veckorevyn).

ert sommarhoroskop:

● Med händerna hårt kramade om paketresor till soliga Södern och kappsäckarna fulla för semester i stugan bortom allfarvägarna undrar vi väl lite till mans hur allting skall bli. Både med pengar, upplevelser o. förväntningar. Astrologen Mustafa el Hasham har tittat i stjärnornas förliteförhandsinformation om den bästa tiden på året – semestermånaderna. Stjärnbilderna står gynnsamt för mycket sol och mycket kärlek.

1-2. Horoskop hör till de vanligaste ockulta inslagen i veckotidningarna. Många människor tycks halvt om halvt tro på förutsägelserna. I vart fall tyder den ymniga förekomsten av horoskop på att läsintresset är stort. Bilden ovan är hämtad ur *Hemmets Journal* 1966:24, den på motstående sida ur *Hemmets Journal* 1966:1.

Vid årsskiftena framträder ofta astrologer och gör stora horoskop. Från och med 1960-talet blev det vanligt att förutse kända personers framtid. Exempelvis: "Astrologen Mustafa El Hasham har lättat på förlåten för HJ:s läsare. Vi kan se fram emot ett både sensationellt och lyckosamt år. Vi kan hoppas på en praktssommar, vi får en ny popidol att glädjas åt, vi får uppleva att fotbollselvan från Norrköping uppträder med ny kraft i kängskaften, vi ... Ja, läs och begrunda!" (HJ 1966.) – "Norsk sierska spår: Carl Gustav tar byst hög, svensk brud, regeringen i gungning, protester utan like" (Allers 1971).

Att det nymornade intresset för buddhism har satt sina spår även bland horoskoperna är detta ett exempel på: "Vilket djur är Ni? Stort annorlunda nyårshoroskop. Kung Boudouin är en Häst, de Gaulle är en Tiger, Stalin var en Kanin. Vad är Ni själv och vad går Ni för? Läs om Er och andra i Buddhas hososkop!" (HJ 1969.)

Anmärkningsvärt är också att en modern företeelse som data används i samband med en så irrationell "vetenskap" som astrologi. Exempel: "Datahoroskopet avslöjar tolv 'kändisars' framtid, datahoroskopet ny fluga" (Allers 1971).

År 1956 hade *Hemmets Journal* regelbundet återkommande spalter med rubriken: "Visa mig Er handstil, HJ:s läsare får gratis handstilen tolkad av en expert."

I ingressen till en artikel som rör spådomskonst betonas tydligt underhållningsaspekten: "Korten på bordet. Spå Er själv och Era vänner inför det nya året. Förmågan att kunna spå i kort är mäktiga populära. Här får Ni lära Er ett enkelt sätt att 'yda kortens spådomar' som Ni kan ro Era gäster med under helgdagarna." (HJ 1956.)

Pseudovetenskaperna frenologi och scientologi representeras endast av artikeln "Frenologi på nytt sätt" (Allers 1936) och en artikel om scientologi i samma tidning 1969.

Vad har vi att vänta av det år som ligger framför oss? Astrologen Mustafa El Hasham har lättat på förlåten för Hemmets Journals läsare. Vi kan se fram emot ett både sensationsrikt och lyckosamt år. Vi kan hoppas på en praktsommar, vi får en ny popidol att glädjas åt, vi får uppleva hur fotbollselvan från Norrköping uppträder med ny kraft i kängskaften, vi... Ja, läs och begrundala!

President Lyndon B. Johnson lär få ett besvärligt 1966 både i egenskap av president och rent personligt.

Norrköping skall enligt alla förutsägelser visa ny kraft i kängskaften och kamma hem guldets i fotbollsallsvenskan.

Kategori 2: Kulturhistoria och fiktion

Till denna kategori har vi räknat artiklar och inslag som rör gammal folktro, t.ex. om tomtar, vättar, djur och natur samt sägner och historier om slottsspöken. Texten är oftast hållen i en kåserande ton. Hit hör också vardagsskrock, t.ex. talesätten "inga nycklar på bordet", "inte gå under stegar", och "spotta tre gånger efter svarta kattor". Noveller och äventyrsberättelser med inslag av folktro och med en exotisk inramning har också placerats här. De har oftast en naturligt förklarande upplösning. Hit räknas slutligen artiklar som handlar om "de gamla kunskaperna", exempelvis att spå väder, att leta vatten med slagruta, om folkmedicin och Bondepraktikan.

Även i denna andra kategori dominerar underhållningsaspekten. Man kan anta att mycket få människor fäster någon tilltro till dessa skrivelser. Det kan i så fall bero på att läsaren har en historisk eller geografisk distans till ämnet. Ett undantag bör dock göras för "de gamla kunskaperna", som ju oftast grundar sig på långvarig praktisk erfarenhet.

Artiklar som tillhör denna kategori hade sin tätaste förekomst under 30- och 40-talen, och då framför allt i novellens och äventyrsberättelsens form. Ett par exempel ur Allers: "Den förvandlade stenhuggaren" av Prins Wilhelm. – "Mannen som fann den försvunna guldstaden Eldorado. Sällsam reseupplevelse. Var alltihop en bluff, ett fantom, ett foster av hans febersjuka hjärna?" (Allers 1936.) På betryggande avstånd från svensk folktro är också följande berättelse: "Möte med huldran. Kapten Nordstierna är för en gångs skull djupt allvarlig och berättar en underlig och romantisk saga från Klippiga bergens ödemarker med skimrande silverlejon och en blond huldra" (HV 1936).

Ett stort utrymme upptar också artiklar om slotts- och herrgårdsspöken, t.ex. "Stockholmsspöken – ett släkte i utdöende" (HJ 1951) och "Vita frun på Charlottenberg bär slokhatt" (HV 1961).

Inför de stora traditionella helgerna presenterar familjepressen ibland kulturhisto-

riska artiklar om gamla seder, ofta med inslag av övertro, t.ex. "Har ni sett jultomten? – Tomten reser västerut – Landsflicka ser härjedalstomte på Skansen – Äldre dam skådar pyssling i läkarvåning på Östermalm – 50 % av Sveriges befolkning tror på tomten, anser världens främste tomtkännare." (Allers 1941.)

Sedan gammalt är djuren förknippade med ålderdomliga folktroföreställningar. I två av de tidningar vi undersökt, Allers och Hemmets Veckotidning, har det regelbundet funnits serier på detta tema, t.ex. "Där ormarna fjärrmjölka" (Allers 1941) och "En hemlighetsfull fågel. Sidensvansarna kallas än i dag för 'pestvogel' i Holland." (Allers 1961.)

Slutligen skall här ges ett par exempel på artiklar som placerats under rubriken "de gamla kunskaperna": "Hur blir vädret i vinter? – Aborrrens färgskiftningar och pälsdjurens fällning ger tips om kommande väder, säger Johan Nykvist, väderleksspåman i Svartnäs." (HV 1971.) "Visst finns det slagrutekvinnor!" (HV 1971.)

Kategori 3: "Oförklarliga" upplevelser

Denna grupp innehåller material om en hel rad fenomen av övernaturlig art. Det gemensamma för dessa är att de presenteras med anspråk på att bli trodda. Hit hör: parapsykologiska fenomen som sanndrömmar, telepati, varsel, déjà-vu, clairvoyance, med ett gemensamt ord ESP, men även spiritism, hallucinationer, spöksyner, berättelser om reinkarnation, kristet religiösa upplevelser som uppenbarelser, stigmatisering och helbrägdagörelse räknas till denna kategori. Hit hör också de frågespalter där mer eller mindre kända medier uttalar sig om läsarnas öden och problem, t.ex. Tage Skölds och Helga Braconniers spalter i Allers och Hemmets Veckotidning.

Läsarnas egna upplevelser utgör en stor del av innehållet i denna kategori. Allers hade 1951 en serie i 20 nummer som man kallade "Sällsamma historier" och Hemmets Journal samma år varje vecka en stående spalt med rubriken "Har ni drömt om framtiden?" Båda tidningarna har i flera

Till blicken, själens spegel, är all
"övernaturlig" makt och förmåga
koncentrerad.

En annan värld
i världen. 2

Även om de flesta spåmän inte är medvetna bedragare, så har önsketänkande ofta spelat dem spratt. Men man kan inte bortförklara fakta, det finns profeter som spått fruktansvärt sant.

ATT SE IN I FRAMTIDEN

3. Spådomar hör till den kategori av ESP-fenomen (extra sensory perception, utomsinnlig varseblivning), som brukar kallas prekognition. Bilden hämtad ur *Allers* 1956.

senare årgångar uppmanat sin läsekrets att skriva och berätta om egna oförklarliga upplevelser. Uppmaningen kan vara kort och rättfram: "Har ni upplevt någon hän-

delse som inte naturligt kan förklaras, så skicka in er berättelse till HJ, Malmö 3. Skriv 'oförklarligt' på kuvertet. Varje införd berättelse honoreras med 50 kr." (HJ

HON "LÄSER MELLAN RADERNA"

Ni kan skriva till Helga Braconnier genom oss, adress: Fru Helga Braconnier, Allers FamiljeJournal, Hälsingborg. Vi ber er bara att inte medsända värdeföremål då vi inte kan förbinda oss att returnera dessa.

Svar till "BLIVANDE NERVVRÄK"

Jo visst förstår jag hur det kan kännas när den flicka man älskar "slår upp" och sedan reser till annan ort till på köpet. Nu har ni sört henne mer än ett halvår, sover inte om nätterna och tänker bara på en sak — att få henne åter. Käre unge man, ingen kan äga en annan människa,

4. I många år har Helga Braconnier haft återkommande spalter i Allers och Hemmets Veckotidning där hon besvarar insända brev. — Ur Allers 1961:53. Rubriken har varit stående.

1956.) Här lockar man med ett för den tiden relativt stort honorar. Allers efterlyser samma år sina läsares oförklarliga upplevelser.

Hemmets Journal återkommer med sin vädjan 1961, nu med denna ordalydelse: "Hur är det — tror ni på spöken? — Jag är inte vidskeplig, men . . . Hur ofta har ni inte hört någon börja en mening på detta sätt, för att sedan övergå till att beskriva någon oförklarlig händelse, något 'övernaturligt', som han eller hon råkat ut för. Det kan röra sig om en sanndröm, tankeöverföring eller ett 'spöke', saker som helt tycks strida mot förnuftet men som vi, hur gärna vi än vill, inte kan finna en rimlig förklaring till. Vi lever i teknikens, krasshetens och förnuftets tidevarv och vill nog inte erkänna att 'det finns mer mellan himmel och jord' än vad vetenskapen kan förklara? Men ändå har vi väl alla någon gång råkat ut för något som tycks gäcka varje naturligt för-

klaring. Har inte ni? Skriv i så fall ner händelsen — det skall vara något ni själv upplevt — och skicka in den till HJ. Alla införda bidrag honoreras med 50 kr." (HJ 1961.)

Hemmets Veckotidning har 1969 och 1971 en spalt. "HV:s hörna", där man publicerar läsaarnas historier. Där fann vi ofta berättelser med övernaturliga inslag, t.ex. sanndrömmar, varsel och gengångare.

Om vi jämför denna kategori med de två tidigare, finner vi att artiklarna ofta är hållna i en seriösare ton och ger sig ut för att vara sanna. I de "mediala" frågespaltarna ger medierna mer eller mindre tvivelaktiga råd som kan vara skadliga för människor som befinner sig i ett känslomässigt labilt tillstånd. Ett exempel: "Det finns människor, som bara har sorg och motgång i livet. Är det 'ödet' eller beror det på dem själva? Vi sammanförde en sådan 'olycksfödd' med Helga Braconnier för att låta henne 'se'. — Ni är en mycket ensam människa och har alltid haft svåra problem, konstaterade Helga Braconnier . . ." (HV 1971.)

En stor del av utrymmet inom denna kategori upptas av reportage kring kända medier. Här skildras deras egna erfarenheter och upplevelser av parapsykologiska fenomen. "Kändisar" i denna bransch är framförallt Astrid Gilmark, Olle Jönsson, Tage Sköld, Friedrich Jürgensson, Anna Elisabeth Westerlund och Helga Braconnier. Så här kan rubrik och ingress till ett reportage se ut: "Astrid Gilmark berättar vidare — Astrid Gilmark i Uppsala med sin förmåga att förmedla budskap från 'andra sidan' är ett välkänt namn för HV:s läsare, vilka var de första som fick del av hennes upplevelser. Det är med glädje vi åter låter henne komma till tals i en sak, som vi nog står frågande inför, men som ändå fångslar oss alla." (HV 1966.)

Mediet Olle Jönsson representeras bl.a. av följande artikel: "Han visste allt om mitt privatliv — Susanna Haufmann träffade Olle Jönsson från Hylands Hörna i USA. Susanna hade aldrig tidigare träffat Olle Jönsson. Hon bad att han skulle berätta lite

om hennes privatliv, det gjorde han . . . och efter en stund ville Susanna inte höra mer . . ." (VR 1971.)

Fil. dr Åke Ohlmarks gör tio intervjuer med Tage Sköld i Allers 1969. En av dem har ingressen: "Besök hos en siare – Han bor i en ungarkarlsvåning på tre rum – Han vet allt om schamanismen. Han är femte generationen synsk siare. Bland hans klienter märks kungligheter och furstligheter och Greta Garbo, hans namn är Tage Sköld."

Gemensamt för alla dessa artiklar om kända medier är att samtliga har publicerats under den senaste femårsperioden. Ett annat gemensamt drag är att de försöker ge saken av att vara vetenskapliga.

Allra sist skall här ges några exempel på artiklar om kristet religiösa upplevelser som uppenbarelser, stigmatisering och helbrägdagörelse: "Efter bönemötet gick jag

hem – utan mina kryckor" (HJ 71). – "Varje påsk fick hon Kristi sår på händer och fötter" (HJ 71).

Kategori 4: UFO-fenomen

Denna kategori upptar det minsta utrymmet i de veckotidningar som vi har undersökt. Den är också yngst. Den första vågen av UFO-observationer drog genom världen 1946, och uttrycket flygande tefat användes första gången 1947. Hit räknar vi alla artiklar som behandlar flygande tefat, märkliga ljussken, signaler samt besök från främmande planeter. Till en början är artiklarna mer eller mindre science-fictionbetonade, men från mitten av 1950-talet dominerar rapporter om UFO-fenomen som upplevda och verkliga. Exempel ur Allers visar hur ämnet utvecklats. 1946: "Resa till månen – saga eller sanning?" Tio år senare: "Gäster från rymden – Det kan inte endast vara fråga om optiska villor, hallucinationer eller 'solkatter'. Undersökningarna tyder ständigt på detta ofattbara, fantastiska – tefaten är gäster från rymden." 1966 har man en serie i fyra nummer, kallad "Anrop från okända världar". Några rubriker: "Man kallar oss civilisation typ I – 'en supervivilisation' existerar på någon okänd planet. De ryska forskarna tvivlar inte längre, de säger att vi kanske har att göra med den största upptäckten i vetenskapens historia.

Finns det människor på Mars?

Om så är fallet har de nog varken spindelben eller andra konstigheter som man ofta sett i science fiction-filmer. Största skillnaden mellan Mars- och jordmänniskor ligger anslagsvis i att de förra är längre och har en väl tilltagen bål som rymmer stora andningsorgan.

Kanske det marsianska landskapet ter sig helt annorlunda än det jordiska? På längre avstånd en öken visar det sig måhända på närmare håll bebott, fastän inte alla på det sätt vi föreställt oss. I de kanalliknande rännorna och djupen kan gömmas underjordiska städer . . .

5. Allers
1956:27.

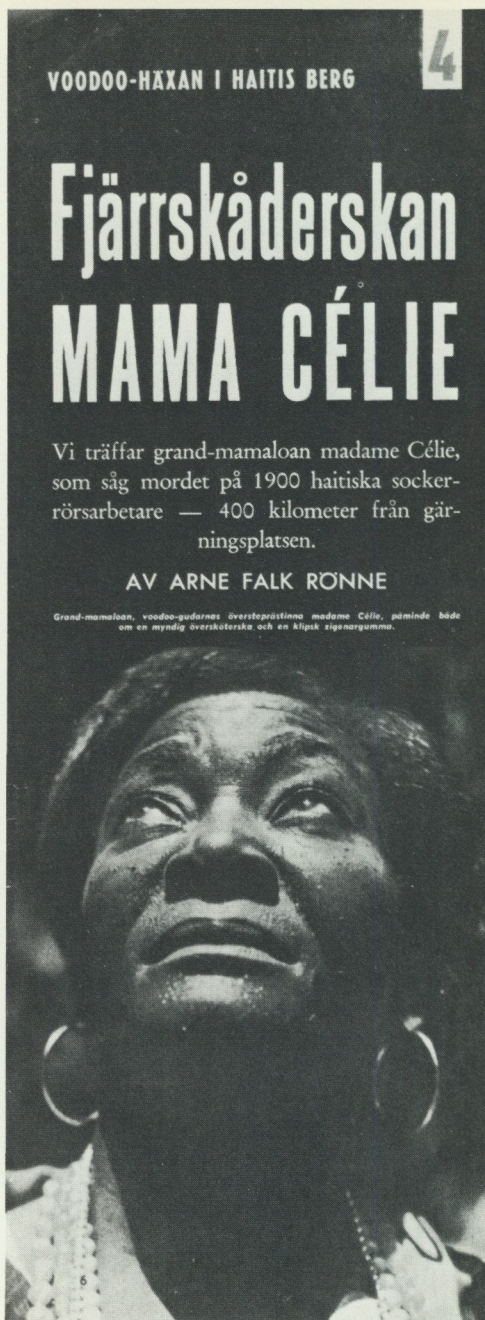
Radiosignaler från varelser i rymden.” – ”Flygande tefat . . . trodde ni att det pratats nog om dem? Att hela historien var ur världen – avskriven och glömd? Långt ifrån . . . En ny tefatsvåg går fram över jorden – lika intensiv som någonsin. Expertis försöker förklara fenomenen – men långt ifrån alla förklaringar håller. Är vi bevakade av främmande rymdskepp? Frågan har nått USA-kongressen. Det talas om undanhållna bevis – om en invasion av ’någonting’.” – ”Främmande fotsteg på vår jord – vad händer om främlingar från en annan värld skulle landa på jorden? Man fruktar det värsta – inte så mycket för vår del, som för deras . . . Det är dags att skriva nya lagar som omfattar varelser från rymden, säger jurister som tagit upp det sällsamma problemet. (Ni tror väl inte på ’små gröna män’ – men det finns otaliga människor som gör det!)”

Kategori 5: Häxor, svartkonst, primitiv

magi

I denna grupp har placerats den geografiskt avlägsna folketro som intresserar genom sina mörka, demoniska eller primitiva inslag. Det kan exempelvis röra sig om voodoo, häxtro, förbannelser, svartkonst, djävulskult eller bruk av amuletter och maskotar. Även här kan man säga att underhållningsvärdet är stort. Reportagens innehåll är – särskilt i de äldre årgångarna – ofta hämtade från exotiska miljöer, t.ex. Afrika, Söderhavsoarna och Nepal. Artiklarna är till stor del präglade av västerländska schablonuppfattningar och kan ha en smått överlägsen ton. ”Människor som tillhör s.k. primitiva kulturer” tror på sån’t, men inte vi civiliserade och upplysta västerlänningar! De verkar vara skrivna så att läsarna skall uppleva en exotisk retning, samtidigt som de moraliskt tar avstånd från det som skildras – ”man förfasar sig”.

Under det senaste årtiondet har det uppstått stor publicitet kring en rad sekter i västerlandet – kanske speciellt i England, Frankrike och USA – som dyrkar djävulen

VOODOO-HÄXAN I HAITIS BERG

4

Fjärrskåderskan MAMA CÉLIE

Vi träffar grand-mamaloan madame Célie, som såg mordet på 1900 haitiska socker-rörsarbetare — 400 kilometer från gärningsplatsen.

AV ARNE FALK RÖNNE

Grand-mamaloan, voodoo-gudarnas översteprästinna madame Célie, påmående både om en myndig överskötterska och en klipsk zigenargumma.

6. I Allers 1961 fanns en artikelserie från Haiti om voodoo-kultuen. Den var försedd med utmärkta färgfoton. Bilden ur nr 53.

och utövar svartkonst. Beskrivningar av dessa sekters mässor är rikt illustrerade och berättar om sexuella orgier i strängt rituella former, där nakna prästinnor offerar sig åt djävulen (kanske i skepnad av överstepräst!). Det kanske främst är ett sätt att i länder med strängare sexualmoral än vår legitimerade sexuella utsvävningar. Finns det här ett samband med "porrvågen"? Man kan konstatera att våra vanligaste herr-tidningar, Se, Lektur och Fib-Aktuellt, har tagit upp den här typen av ockultism, ofta med ett stort bildmaterial.

Att denna typ av "svarta mässor" skulle förekomma i Sverige har vi inte kunnat hitta belägg för. Men däremot har vi från flera håll erfarit att det en tid förekommit en svensk sekt som dyrkat djävulen. Dessa djävulsdyrkare skall enligt utsago ha hållit till i en krypta under Maria kyrka i Stockholm.

Till kategori 5 räknar vi också artiklar om olycksbådande förbannelser, föremål som ringar och statyetter med speciella egenskaper samt besvärjelser med diverse obehagliga följder.

Exempel på artiklar i denna kategori: "Canadas polis jagar indianska häxmästare – vår korrespondent i Canada berättar här om häxdoktorerna bland de canadensiska indianerna och om polisens jakt på dessa trollkarlar som inte ens drar sig för dråp" (HJ 1936). – "Ta i trä ... i den svarta grytan – en kvinna med vårata på näsan och några hårstrån på hakan går inte säker på Guldkusten, berättar HJ:s utsände Karl Eskelund i ett nytt målade resebrev. Den olyckliga kastas åt myrorna eller inspärras på avhållningsinstitut." (HJ 1956). – "Mitt ibland oss – svartkonst. – I den gamla lappkåtans fladdrande eldsken föddes de magiska riterna som utgör kraften i samernas tro. Och svartkonsten har överlevt den nya tidens inbrott. De dolda krafterna bor nu ihop med telefon och elljus, de finns mitt ibland oss." (VR 1961.)

Den moderna häxkulten i England skildras i ett stort bildreportage i Hemmets Journal: 'Häxor – finns dom? Jo, den här mannen är deras konung! – Häxor, trodde

ni att det var något som tillhör förgången tid? Bara i England finns det 4 000 st. HJ har träffat deras konung." (HJ 1971.)

I samma tidning finns 1971 en artikel om en dunkel förbannelse: "Era män dör när ni fyller 28 år, förbannelsen går i arv från mor till dotter – vackra Lucy tog inte den gamle mannens besvärjelser på allvar när hon stod brud i kyrkan för drygt 100 år sedan. 'Hon och alla kvinnor av hennes blod skall bli änka under det år de fyller 28.' Men förbannelsen har verkat i fem generationer – senast i år! Då dog en ung lantarbetare i en mystisk olycka."

Till kategorin har vi också fört företeelser som kanske inte riktigt liknar det övriga materialet i denna grupp men som ändå hör hit om man jämför med de andra gruppernas innehåll. Det är först och främst reportage om den tibetanske "snömannen". I Hemmets Journal gick 1961 sålunda en artikelserie i sju nummer kallad "Jakten på snömannen – samtidens största vetenskapliga expedition".

Till sist ingår här några artiklar om amuletter, maskotar och dylikt. "Amulettens, maskotens, lyckobringarens, behöver vi den? – Kändisar och 'doldisar' berättar om sina maskotar. Små gubbar och troll och figurer, saker att hänga i en kedja runt halsen eller att ha med sig i väskan på resan. Kanske inte så mycket för att det skall bringa lycka när man har dem, utan mest för att det kan ge otur om man inte har dem med sig ..." (Allers 1969.)

Kategori 6: Orienterande artiklar om parapsykologisk forskning

Denna grupp är efter UFO-kategorin den till sidantalet minsta. Gemensamt för artiklarna är att tonen genomgående är seriös. Tidningen anlitar ofta experter, såsom vetenskapsmän, forskare, läkare, psykologer och präster som medförfattare och låter dem göra utlåtanden om de ockulta fenomenen. Man gör det ofta lätt för sig genom att ibland inte ens namnge de vetenskapliga källorna utan bara uttrycka sig i vaga ordalag, t.ex. "Vad vetenskapsmän-

nen anser om drömmar” eller ”Seriösa forskare sysslar med ...”. Detta gör det svårt att ta ställning till det vetenskapliga värdet.

Här följer ytterligare exempel på ingresser till artiklar av denna kategori: ”Kan man lära sig tankeläsning – ofrivilliga rörelser avslöjar vad man tänker. Tankeöverföring via radiovågor från hjärnan.” (Allers 1941.) En annan artikel från samma årgång av Allers, där typiskt underhållningsskrock kombineras med utlåtanden som har anspråk på vetenskaplighet är följande: ”Tror ni på sanndrömmar? Ung flicka åt syltpannkaka och drömde om sin tillkommande. Fläsk och ormar förebådar obehag. Tidsbegreppet upphävt under sömnen? Vad vetenskapen anser om sanndrömmar.”

I serien ”Hälsan och vi” i Allers 1966 finner man: ”Nu spår läkare i handflatan, en seriös vetenskaplig artikel om diagnosmetoder.” – ”Parapsykologin – en spännande resa till människans inre. – Parapsykologi – psifenomen – ESP – psykokinesi – levitation – ord och termer som är helt nya och okända för de flesta av oss. Vad vet vi egentligen om de sinnen och krafter vi människor förfogar över, förutom de få vi känner till? Faktiskt en hel del ... Sällskapet för parapsykologisk forskning – en vederhäftig grupp naturvetare, ingenjörer, pedagoger, psykologer och läkare – utgör den svenska expertisen ifråga om dessa frågeställningar. Forskningsmålet kan innehålla svaret på människans eviga fråga om liv och död. Med ensamrätt för Allers har Sällskapet lättat en smula på sekretessen kring sin verksamhet. Parapsykologin som icke-officiell vetenskap presenteras här och i en kommande artikel av Ulf Ljunggren.”

Även i 1971 års årgång av Allers finner man artiklar om parapsykologi. Följande båda ingresser kan få utgöra exempel: ”Bord dansar, andar talar genom medier och rymden är full av röster som ger budskap från de döda ... Vad är detta, bluff eller verklighet? Mycken humbug frodas, många bedragare lurar folk med hälsning-

ar från den avlidne, Men mycket av vad som kallas ’oförklarliga händelser’ är just oförklarliga. Och många forskare hävdar att en tillvaro finns på ’andra sidan’ och att livet fortsätter efter döden.” – ”Livet efter döden – forskare samlar bevis – Kan döda meddela sig eller ge andra tecken på fortsatt liv? De som hävdar detta stöder sig främst på en stor mängd vittnesmål. Inte ens de mest övertygande av dessa kan dock godtas som vetenskapliga bevis. Mer och mer börjar parapsykologiforskarna formulera en teori om ett ständigt liv, ett universellt medvetande som vi alla är delar av.”

Stilanalys

Många av schablonerna på det ockulta området uppstår med all sannolikhet i veckopressen. Den bidrar till att ge den moderna folkloren dess form, som i sin tur påverkar läsarnas ockulta upplevelser.

Iögonfallande är de språkliga schablonerna. Det är samma gamla missroman-klichéer som man finner i kärleks- och äventyrsromaner. Exempel: ”Var alltihop bara ett fantom, ett foster av hans feberomtöcknade hjärna?” (1936.) – ”Det finns i Kina ett kraftigare och mer dödsbringande gift än opium. Det är Orientens överklighet som sliter själen ur en mans kropp och för honom bort till illusionens skuggland.” (1941.) I hela materialet lever och frodas också gamla fördomar: asiatiska folkslag kallas t.ex. ”gulingar” och anses listiga, ondskefulla och lömska.

Rubrikerna är ofta uppseendeväckande. Man gör dem korta och snärtiga, och ofta många gånger tvetydiga och drastiska, för att locka läsarna. Exempel: ”Tryck på knappen för kontakt med de döda” (1966). – ”Jag har fotograferat en ande” (1969). – ”Skitprat sa spöket!” (1971). Likheten med kvällspressens löpsedelsstil är här uppenbar.

Man kan även finna travestier på väl-

7. Novellen Svart magi i Hemmets Journal 1941:22 är exempel på en schablonfylld text.

Svart magi

I VECKOR hade solen glött ned över Yola. Inte en vindfläkt rörde vid de förtorkade trädens skrumpna blad och grenar, floden flöt sakta och med nästan ångande vatten förbi den lilla staden och de till ett trettiotal vita uppgående tjänstemännen i koloniförvaltningen stönade under solens obarmhärtiga strålar. Endast på kvällen, när termometern sjunkit några fattiga grader och de iskylta drinkarna på klubben cirkulerat laget runt några gånger, kunde man andas ut och bli litet sällskaplig.

Mycket fanns det inte att tala om av nyheter inom kolonien. Det var några lyckade skott vid en jakt som avhållits, någon rapport om oroligheter i ett eller annat hörn av landet, någon som rest hem på semester eller kommit tillbaka från en sådan och som man kunde diskutera.

Men denna kväll hade kapten Roller en nyhet att berätta.

»Har ni hört att Bert Morris kommit hit?»
Det blev tyst i baren för ett ögonblick, men så började man fråga.

»När kom han?» — »Vad skall han göra?» — »Varför är han inte här?»

»Han kom för några timmar sedan och satt uppe hos chefen en timmes tid. Han har sålt sin plantage — och lagt in sig på sjukhuset.»

Den sista upplysningen satte fart i frågorna och det dröjde minst fem minuter innan kapten Roller åter fick ordet. Och de två ord han yttrade kom sorlet att lägga sig.

»Svart magi!»

Var och en av männen i klubben visste vad det betydde här nere i Nigerias land. Svart magi. De svarta medicinmännens ohyggliga riter och mystiska förehavanden djupt inne i urskogen. Svart magi — detta oförklarliga något som förhäxar, förgör, dödar utan spår, på tusenmila avstånd. Vem kan förklara det? Vem häva magins kraft? I Europa, bland så

Eve Loton spelade ett djärvt spel — men det var kärleken som gav henne styrkan och gjorde henne listig.

Av

EL FARENGI

kallade civiliserade människor, skrattar man åt de svarta magin, de svarta männens trollkonster. Humbug, säger man. Skoj och bedrägeri.

Men ingen man som tjänstgjort i de trakter där den svarta magin förekommer skrattar åt den. Han ser tillräckligt många spår av den för att bli övertygad. Och om också hans sunda förnuft nekar att tro på något övernaturligt, så böjer han sig dock för fakta — och tiger med sina eventuella oppositionstankar. Ått öppet skratta åt eller förneka den svarta magin skulle kunna kosta honom själv livet. Långsamt, fullkomligt oförklarligt skulle han tyna bort, hjärtat skulle bli allt svagare och svagare och dag skulle det stanna helt stilla — i samma ögonblick som den svarta medicinmannen där inne i urskogen någonstans uttalade sin sista förbannelse över den docka som han gjort och som skulle föreställa den vite mannen... — — —

Herbert Morris satt bekvämt tillbakalutad i en djup stol i sitt rum i det lilla prydda sjukhuset. Han rökte en kortskäftad pipa och drack då och då en klunk ur det höga glasat hån hade bredvid sig

på ett lågt bord. Då och då såg han på klockan, som om han väntade på någon.

Dörren till rummet öppnades och en ung kvinna i vit rock kom in, stängde den tyst efter sig och gick fram till mannen, som satt i stolen.

»God kväll, mr Morris.»

Herbert Morris vände sig om, såg upp och reste sig hastigt.

»God afton. Säg mig, när kommer doktorn?»

»Ja, det är jag som är doktorn.»

Herbert Morris stirrade på henne med misstänksam blick. Hon såg ut att vara högst tjugofem, tjugosex år, med tjockt brunt hår, samlat i en knut i nacken, ögonen voro bruna med stänk av bärsten och lugna och kloka, munnen var smal och bestämd och ändå högst kvinnlig.

»Ar ni — är ni doktorn här på sjukhuset?»

Hon böjde huvudet en aning.
»Ja. Jag har efterträtt doktor Hooper som fått förflyttning ned till Port Haicourt. Jag har nys kommit ut från England. Och nu — mr Morris — vad felas er egentligen? Ni fick rum här på order från guvernören, hörde jag.»

»Ja, han var vänlig nog att ordna det åt mig. Jag vill gärna dö i lugn och ro och ha litet vänliga människor omkring mig när tiden är inne. Och litet hjälp skall man väl alltid kunna få här — jag menar med sömmedel och sådant, om det skulle behövas.»

»Ja visst. Vi är ju här för att hjälpa. Men — men vad är det för fel med er? Har ni sökt någon annan läkare för ett ondo?»

»Sitt ned, doktorn, så skall vi pratas vid.»

Han drog fram en stol och hon satte sig, tecknade åt honom att också slå sig ned och beredde sig att lyssna. Herbert Morris stod ett ögonblick och såg på henne, så satte han sig, tände omsorgsfullt pipan och lade ena benet över det andra.

»Vet ni vad svart magi är för något?»

kända uttryck och titlar. Detta är också ett sätt att få läsaren att reagera; rubrikernas funktion är ju att stimulera nyfikenheten. – "Säg mig din älsklingsfärg och jag ska säga dig vem du är" (1951) travestierar det klassiska citatet "Säg mig vem du umgås med och jag ska säga dig vem du är". – "Äventyr, kärlek, rivaler, så ska vi få't, sa datamaskinen" (1969) är efter Frödings diktstrof "Erk du, Maja du, så ska vi ha't".

Man begagnar sig gärna av ofullbordade meningar, låter dem klinga ut i osivhet med hjälp av tre punkter. Avsikten med detta är att ge läsarnas fantasi fritt spelrum. Exempel: "Susanna hade aldrig tidigare träffat Olof Jönsson. Hon bad att han skulle berätta lite om hennes privatliv. Det gjorde han . . . och efter en stund ville hon inte höra mer." (1971.)

En annan metod att förstärka effekten av innehållet i en mening, är nyttjandet av tankstreck. Det fungerar då som en framhävningsslaglinje. Exempel: "Efter bönemötet gick jag hem – utan mina kryckor!" (1971). Om tankstrecket hade utslutits, hade innebörden inte blivit lika sensationell och det mirakel man underförstår inte lika tydligt.

Överdriften av typen "Sveriges ende", "Nordens störste", och "Världens främste" är allmänt förekommande. Därigenom höjs tidningens status, och man påpekar ofta att man har ensamrätt till sina intervjuer och artiklar. Samtidigt blir effekten att förtroendet för artiklarna ökar genom dessa s.k. expertutlåtanden. Exempel: 50 % av Sveriges befolkning tror på tomten, anser världens främste tomteskänare" (1941). – "Sverige har kanske en enda auktoriserad spökjägare . . ." (1969). – "Sveriges ende spökdödare" (1969).

Man slår gärna samman intresset för "kändisar" och kungligheter med intresset för det övernaturliga och får på så sätt artiklar med dubbelt intresse. Exempel: "Stjärntydare hjälpte Churchill till segern!" (1961.) – "Kungar och drottningar och andra statsöverhuvuden har konsulterat henne" (1971).

Alla tidningar, så även veckotidningar-

na, eftersträvar en modern och aktuell image. Man tar upp tidstypiska samhällsföreteelser och applicerar dem på det irrationella ockulta materialet. På detta sätt vill man kanske få artiklarna att verka vederhäftigare, men ibland blir verkan den motsatta, och kombinationen blir snarast lite löjlig: "Spågummorna bildar fackförening – det finns 100 000 välbärgade spåmän och spåkvinnor i Amerika. Den kända spåkvinnan Helen Perota, som arbetar för att socialt höja spådomsyret, försöker också få astrologerna med i sin förening." (1936.) – "Finns det könsdiskriminering på slagrutans område, eller smög damerna med sin förmåga?" (1971.)

Sammanfattningsvis kan sägas att språket har förändrats så tillvida att de allra grövsta schablonerna minskat i antal. Vidare kan man notera att kändisinslagen som, med något undantag, ej fanns i början har ökat kraftigt de sista två undersökta åren. Skrivverierna har blivit mer sensationsbetonade, och man märker att konkurrensen hårdnat tidningarna emellan. De försöker nu övertrumfa varandra på löpsedlar och omslag.

Attityderna i de undersökta veckotidningarna

Presentationen av det ockulta stoffet i årgångar från 1930- och 40-talen präglas i allmänhet av en viss skepsis. I en del fall anar man rent av moraliska betänkligheter. Men man är naturligtvis inte helt okänslig för och omedveten om läsarnas intresse för det ockulta, och som en eftergift tillgodoser man det genom att publicera en mängd noveller och berättelser med övernaturligt innehåll. Dessa får dock i nästan samtliga fall en naturligt förklarande upplösning, vilket tidigare redovisats. Det verkar som om man vill varna läsarna för att rota i och syssla med det oförklarliga och övernaturliga.

Som alltid är det lättare att angripa och förfasa sig över företeelser i främmande kulturer, och på det sättet tillgodoser man läsarnas behov av både exotism och över-

tro. Ett talande exempel på detta är följande inslag: "Häxdoktorerna äro allttjämt fruktade i Afrika – Aleko Lillius har lämnat Filippinerna och rest till Afrika för att där studera märkliga folk och deras seder och bruk, och vi publicerar här hans första artikel som skildrar de ohyggliga trollkarlarna och deras makt!" (1936.)

Kvacksalveriet är ett område där man intar en kritisk hållning. Man varnar läsarna å det bestämdaste för att befatta sig med "kloka gummor och gubbar". Exempel: "Kvacksalvarna – ett gissel i svenska bygger – den svenska läkarvetenskapen står mycket högt, men allttjämt ha 'kloka gummor' stor kundkrets! Det egna välbefinnandet sätter man utan tvekan på spel, bara det finns en klok gubbe eller gumma i trakten. Är det en outrotlig dragning till det mystiska, eller är det bara ett lättsinnigt slarvande med det dyrbaraste vi har, hälsan . . ." (1941.) – "I de flesta fall bör man se upp med kvacksalvare av båda könen, men i denna artikel skall berättas om en klok kvinna som var något mer än en uppreklamerad helbrägdagörerska, i det hon hjälpte sina lidande medmänniskor och lär ha haft Kungliga Medicinalstyrelsens officiella tillstånd att utöva sin verksamhet – den här kunskapen utnyttjas av andra människor som är nog smarta och intelligenta att kunna bluffa sina medmänniskor. Ibland till ondo och någon enstaka gång till godo." (1946.) I det sistnämnda exemplet varnar man alltså för kvacksalvare med undantag av en speciell "klok gumma" med sanktion, vilket legaliserar hennes förehavanden både för veckotidningen och läsarna.

Under dessa tidigare decennier är veckotidningarnas inställning och attityder till det ockulta betydligt mer kritisk än under 1950-, 60- och 70-talen. Man tillrättalägger och förklarar nämligen fördomar av olika slag. Exempel: "Det påstås att rödhåriga människor är mer opålitliga än andra människor, också att man får vårtor av att röra vid grodor. Men det är fel, liksom så många andra föreställningar och påståenden." (1936.)

Man avslöjar och förklarar också trolletricks och dylikt. Exempel: "Trollkarlar och deras tricks – spiritismen ger oss ännu idag en föreställning om den roll trolleri en gång spelat i mänsklighetens historia. Utan att stämpla alla s.k. andeskådare som medvetna bedragare kan man dock konstatera, att andesynerna ofta varit skickligt framställda spegelreflexer." (1946.)

Betecknande för 1930- och 40-talen kan sägas vara, att det inte gått att finna ett enda positivt uttalande om det ockulta. Det bestående intrycket blir att man snarare försöker hitta motbevis till oförklarliga upplevelser. Uttalanden i stil med "De vidskepliga profetiorna kom emellertid på skam" får anses vara typiska för dessa decennier.

Från 1951 märks en viss förändring. Redaktionerna tar nu inte lika självklart ställning mot det ockulta. Man är mer villig att acceptera fenomen av den här arten. Men man är samtidigt mycket försiktig och tar ogärna på sig ansvaret för artiklarnas innehåll. Denna utveckling blir allt tydligare ju längre fram i tiden vi kommer. Ett vanligt sätt att svära sig fri från allt ansvar är att gömma sig bakom uttryck av typen: "Finns det spökhus? Ja, ni kan ju försöka döma själva" (1961) och "Tro't om ni vill". Det sista uttrycket förekommer osedvanligt ofta. Man överlåter alltså åt läsaren att ta ställning men uppmanar dem på samma gång att verkligen läsa artiklarna. Exempel: "Läs om ert öde i korten och tro't om ni vill" (1956). – "Tänd läslampan och rys, tro't om ni vill. Hur ni än gör, detta är den oförfalskade sanningen om slotts-spökerierna." (1971.)

Ett annat sätt att slippa ifrån ansvaret är att som Allers i dessa fall gömma sig bakom artikelförfattarens namn: "Vad ska ni tro? Fråga inte oss, fråga Tage Sköld!" (1969), – och ur ingressen till "Tages spalt": "Han besvarar i Allers endast frågor av mera allmänt intresse och svarar naturligtvis på eget ansvar – den som tror på honom får tro på honom – de som tvivlar kan dock fortsätta att tvivla" (1971).

Under de senare decennierna börjar man

alltmer använda begrepp såsom vetenskap och forskning i samband med artiklarna. Vetenskapens främsta uppgift tycks för veckopressen vara att legitimera det innehåll som är av övernaturlig art. Exempel: "Nej, stopp nu – inget löst prat! Vetenskapen har gripit sig an med att bekämpa sladder och ryktesspridning – så för framtiden gäller det att hålla tand för tunga." (1951.) Här låter man vetenskapen få en nästan missionerande funktion! Vidare: "Vetenskapen har inte bevisat livet efter döden, men den har inte heller bevisat motsatsen..." (1971).

En ämneskategori som man inte gärna angriper är de kristet religiösa upplevelserna: mirakel, helbräddagörelser och uppenbarelser. Man uttrycker inte det minsta tvivel om deras sanningshalt. Exempel: "Den gudomliga uppenbarelsen – man kan inte avfärda det som hallucinationer eller sinnessjukdom. Det gudomliga kan uppenbara sig på många sätt och tron är en stor kraft. Visst kan tron hjälpa en människa till hälsa, visst kan en vanlig dödlig få en gudomlig uppenbarelse." (1956.) – "Jag fick uppleva ett under – Gammal kvinna berättar om ett mirakel. Hon botades från sin blindhet genom ett mirakel, genom sin starka gudstro." (1969.)

Eventuella tvivlare bland läsarna bemöts redan i rubrikerna. Exempel: "Underligt? Nej, inte alls, allt är fullt naturligt för henne och de klentrogna tvivel stör henne inte alls." (1971.) Astrid Gilmark, ett av våra mest professionella och populära medier, intar något av ett martyrskap i en rubrik: "Det är dags att sluta håna oss!" (1971). Rubriken kan tolkas som att medierna själva känt av att den allmänna inställningen svängt om och blivit mera positiv.

Allmänt kan man säga att en stor del av materialet, främst från kategori 1 och 2, tycks vara skrivet i rent underhållnings-syfte. Detta är ju inte så märkligt, då denna typ av veckopress har som främsta funktion att underhålla. Artiklar av den här arten är hållna i en lättsam och roande ton och är antagligen ej menade att tas på blodigt allvar. De är i stort sett tämligen harmlösa

företeelser. Exempel: "Och visst är det roligt att känna lagarna för 'chiromantiken', även om man betraktar det som vidskeplighet" (1961). – "Vet ni vilket livstal ni har? Inte! Men det måste man veta, det är viktigt. Vet ni inte hur man gör? Stig Grybe hjälper er så gärna – det är bara att läsa och lära." (1969.)

Veckotidningarna är utan tvivel väl medvetna om att intresset för det ockulta är stort och spekulerar friskt i allehanda variationer inom denna genre. Man behöver knappast betvivla att det är kommersiella intressen som bestämmer utbudet och motiverar uppfinningsrikedomen.

Varför har de ockulta inslagen ökat?
Slutligen skall göras en sammanfattning av undersökningen. Under arbetets gång har vuxit fram reflexioner, tankar och teorier kring möjliga orsakssammanhang och delförklaringar till det kraftigt ökade intresset för det ockulta. De gör inte anspråk på strikt vetenskaplighet, eftersom vi inte behärskar alla sidor av detta komplexa fält, utan får mera ses som diskussionsunderlag.

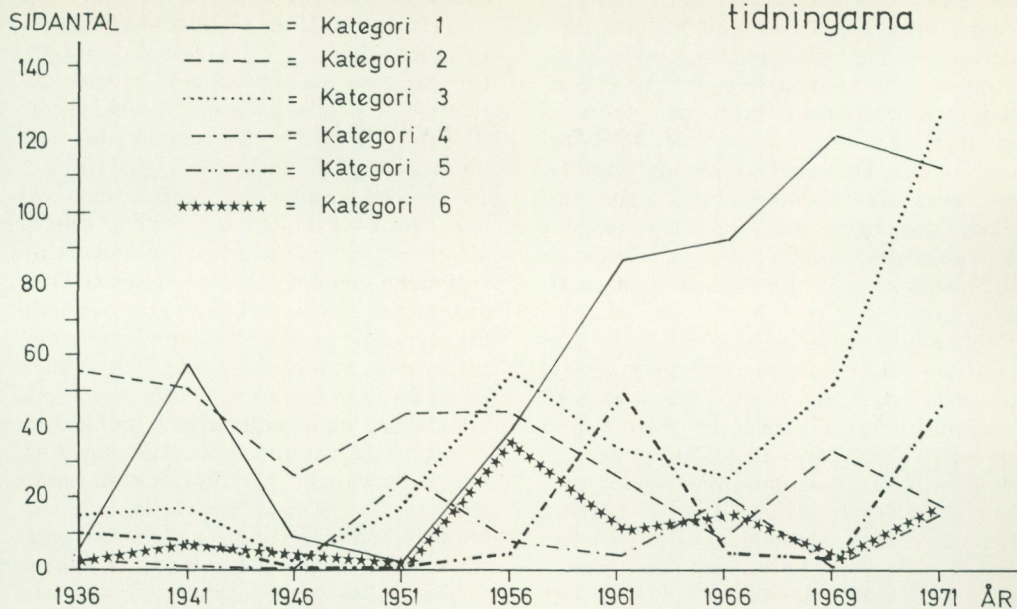
Sammanfattningsvis kan konstateras att de ockulta inslagen i veckopressen har ökat i kvantitet under undersökningsperioden 1936–71. En kraftig svacka finns 1946. Sedan följer en jämn stigning med undantag för 1966 som visade en viss nedgång.

Även förändringar i innehållet kan iakttas, en utveckling från fiktion och exotism av tydlig underhållningskaraktär till artiklar som direkt tar sikte på ockulta fenomen i vår egen tid och miljö.

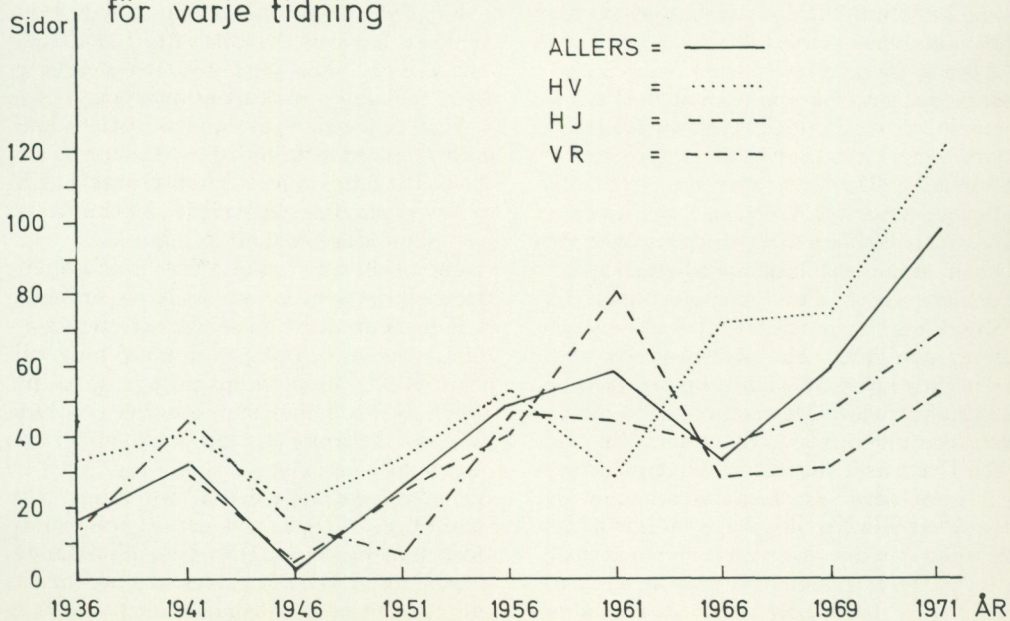
Veckotidningarnas attityd har också förändrats under den undersökta perioden. 1930- och 40-talen präglades av en någorlunda kritisk och skeptisk inställning till det ockulta materialet, medan man på 1950-, 60- och 70-talen inte längre lika självklart tar ställning mot yttringar av det här slaget.

En förklaring till denna utveckling kan vara följande: Veckopressen var ursprungligen starkt medveten om sina folkbildande förpliktelser. Kampen mot skrock har så småningom nästan upphört kring 1950 –

Varje kategoris totala sidantal i de undersökta tidningarna

Totala antalet sidor med ockult material för varje tidning

kanske därför att företeelsen ansågs utrotad. Detta har möjliggjort "den ockulta vågen" i veckopressen – man har gett efter och svarat på intresset från läsekretsen. Samtidigt blir effekten den att man, genom det stora utbudet av ockult material, skapar nya behov hos den del av läsekretsen som tidigare inte varit intresserad av ämnet. Även om denna förklaring skulle vara riktig, så förklarar den inte varför intresset för ockultism blev så stort i början av 1970-talet – det hade ju kunnat komma tidigare.

En möjlig delförklaring till detta kan vara de politiska och ekonomiska konjunkturens inverkan och betydelse för människans behov av eskapism och benägenhet att tro på irrationella företeelser. I det här sammanhanget kan man påminna om socialantropologen Malinowskis kristeori. Den är i korthet: Människan tillgriper magi endast när slumpen och omständigheterna inte är helt under kontroll av kunskap, så som under lågkonjunkturer, ofred och under de stora farsoterna (digerdöden, kolera, etc.). Malinowski anför som belägg resultat från sina fältundersökningar på Trobriandöarna. Han fann att de som har sina boställen vid de inre lagunerna inte brukar magiska riter i samband med fisket, eftersom detta inte innebär några faror i dessa vatten. Däremot använder sig de som lever vid öppna havet av allehanda skyddsriter och avvärjande procedurer, eftersom fisket där är starkt riskfyllt. Den otrygghet man på Trobrianderna upplever i sitt näringsfång kan jämföras med den urbaniserade och industrialiserade världens otrygghet under konjunktursvackor.

Med utgångspunkt från detta resonemang kan det vara intressant att sätta trenderna i vårt siffermaterial i relation till konjunkturutvecklingen 1936–1971. Vi tog kontakt med Konjunkturstudiet och AMS för att få uppgifter som kunde ligga till grund för en s.k. konjunkturkurva. Det visade sig emellertid vara svårt att få fram en kurva av det slag som hade varit önskvärd eftersom konjunktur inte är en exakt mätbar företeelse. Man rådde oss emeller-

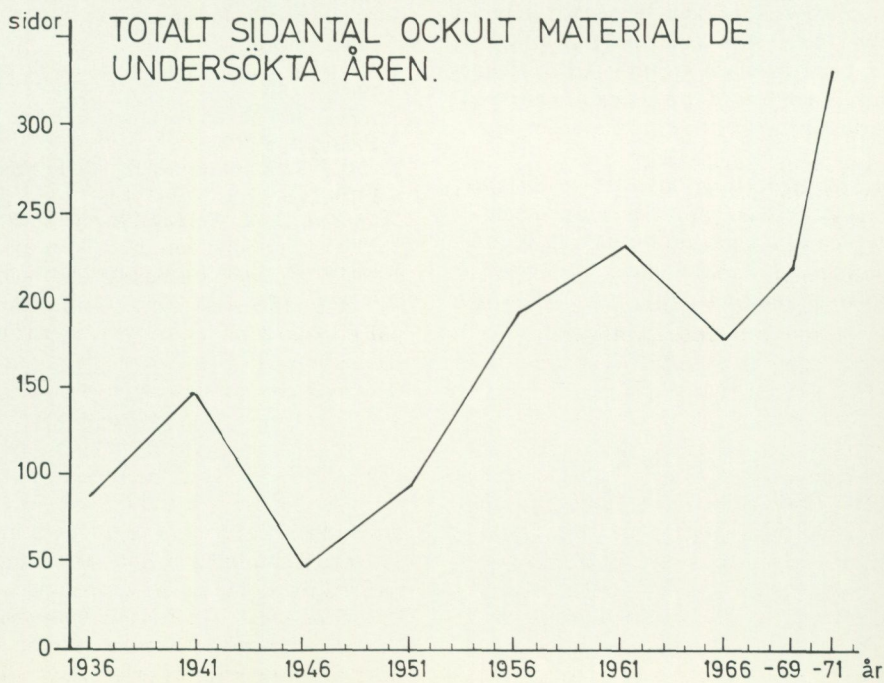
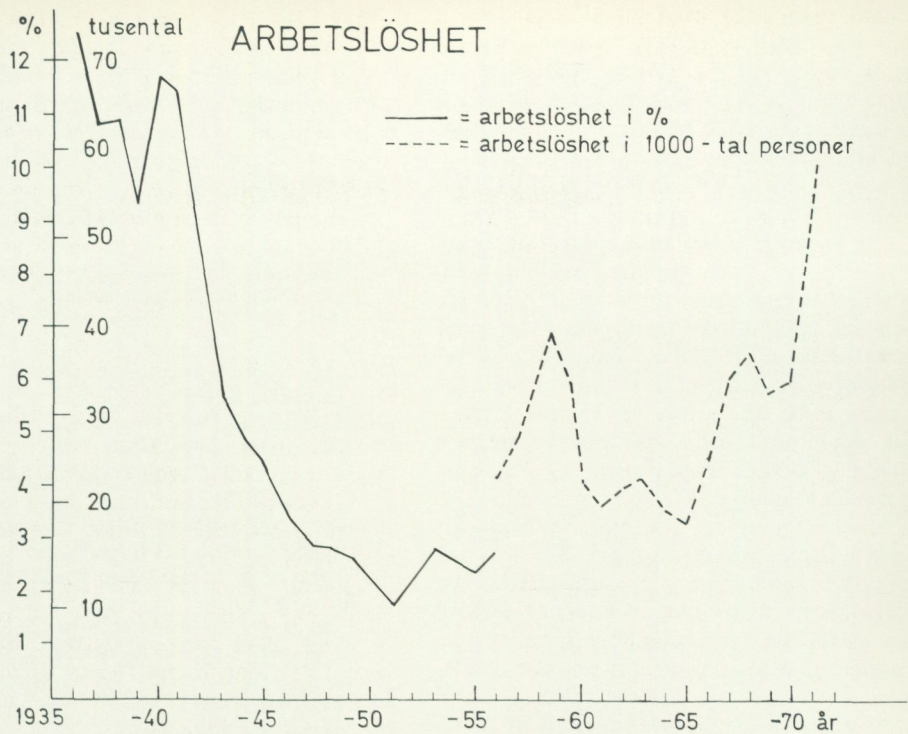
tid på flera håll att använda statistiken över arbetslöshet som mått för konjunkturutvecklingen. Med hjälp av tillgängligt siffermaterial utarbetades ett diagram. Det bör påpekas att underlaget inte är det samma hela tiden på grund av ändring av beräkningsmetod 1956, men detta torde inte ha någon betydelse för vårt syfte.

När konjunkturerna jämförs med vår kurva över det totala sidantalet med ockult material, finner man en inte obetydlig samvariation. Då arbetslösheten är låg, dvs. då det råder högkonjunktur, är också förekomsten av ockult material i veckopressen ringa och vice versa. I detta sammanhang kan det nämnas att den norske forskaren Odd Nordland kom till samma resultat när han undersökte tendensen till verklighetsflykt i veckotidningsnoveller (1973).

Den ekonomiska och sociala otryggheten har givetvis psykiska effekter. Ett inslag i Allers 1941 påpekar detta: "Onda tider äro goda tider för spåyrkets utövare. Sieriska skildrar sina erfarenheter och avslöjar hur hon läser i korten."

Den s.k. ockulta vågen kan också tänkas vara ett utslag av den alienation som många människor tycks känna idag. Stark omflyttning och urbanisering har skapat känslor av otrygghet och främlingskap. Den tydligaste reaktionen på detta är den "gröna vågen", som innebär att människor som har möjlighet därtill söker sig tillbaka till landsbygden. Man kan även anta att vårt allt mer teknokratiska och "krassa" samhälle hos många människor skapar ett behov av tankeflykt till irrationella företeelser, som yttrar sig i en dragning till det övernaturliga och oförklarliga.

Varför har vi fått just den typ av ockultism vi har idag: parapsykologi, spiritism, intresse för häxor, magi etc.? Det man närmast kommer att tänka på är väl den officiella religionens svaga ställning. Den kristna förkunnelsen kan inte längre tillfredsställa alla människors religiösa behov. Religionssociologen Berndt Gustafsson beskrev början av 1970-talet som en tid "då längtan efter religiös erfarenhet växer sig

starkare och starkare men alltför många av en alltför rationalistisk kristendom lämnas utan hjälp och vägledning." Religionen – eller tron på det översinnliga – är alltså enligt honom ett fundamentalt behov som på ett eller annat sätt måste tillgodoses. För en icke-kristen skribent som Torsten Ekbom i Dagens Nyheter är skillnaden mellan ockultism och religion främst av social art: "Det finns knappast någon anledning att dra en skarp gräns mellan övertro och institutionaliserad religion: I det förra fallet odlas övertro individuellt eller i undanskymda sekter utan social status, i det senare fallet är det fråga om en av samhället accepterad och sanktionerad övertro med hög social status. Skillnaden ligger på det sociala planet."

Modemomentet i den ockulta vågen är inte oviktig i sammanhanget. Ett stort antal yttringar inom den ockulta genren har karaktären av importerade modeföreteelser. Intresset för zenbuddhism och transcendental meditation kan tas som exempel.

Slutligen kan understrykas, att om man i likhet med veckopressen betraktar hela det ockulta fältet som ren underhållning, så kan det naturligtvis ytligt sett verka ofarligt och harmlöst. Men i ett vidare perspektiv är det alarmerande när tendensen ökar.

"Men ytterst är inte ockultismen en sjukdom utan ett symptom. Och sjukdomen är kanske en djupgående social och politisk maktlöshet. I folkhemmets fängelse är ockultismen en fönsterglugg, där många

människors frihetslängtan fladdrar som en innestängd fågel."

Sven Delblanc i Expressen 13 febr. 1973.

Litteratur

- Adorno, T. W., *Minima Moralia*. Frankfurt a.M. 1951.
- Björkhem, J., *Det ockulta problemet*. Sthlm 1939, 4 förkortade uppl. 1970.
- Delblanc, S., "Medier och ockulta så långt ögat når ...", i Expressen 13.2.1973.
- Ekbom, T., "Den ockulta bokvågen", i Dagens Nyheter 21.12.1972.
- Holmberg, O., *Den osannolika verkligheten*. Sthlm 1968, 2 uppl. 1970.
- Jacobsson, N.-O., *Liv efter döden?* Gbg 1971, 3 rev. uppl. 1973.
- Jahoda, G., *Fördomar, vidskepelse och övertro*. Efterskrift av Berndt Gustafsson. Sthlm 1972.
- Juel, Karin, *Mitt möte med det övernaturliga*. Sthlm 1972.
- Nicolaisen, J., *Primitiva kulturer*. Sthlm 1965.
- Nordland, O., *Ukeblad og samfunn*. Oslo 1973.
- Pauwels, L. & Bergier, J., *Le matin des magiciens*. Paris 1960.
- Ohlmarks, Å., *Nostradamus*. Sthlm 1970.
- Qvarnström, B., *Parapsykologi*. Sthlm 1959, 2 uppl. 1966.
- Schjeldrup, H., *Den dolda människan*. Sthlm 1962.
- Sundén, H., *Religionen och rollerna*. Sthlm 1959, 4 uppl. 1966.
- Thorsen, P., *Människans okända krafter*. Sthlm 1950.
- Tillhagen, C.-H., *Folklig spådomskonst*. Sthlm 1961.
- Wegener, W., *Dansk UFO-Litteratur 1946–1970*. Khvn 1972.

Ordförklaringar

Astrologi

Stjärntydningkonst. Astrologin är ett uttryck för den religiösa tron på himlakropparnas gudom och inverkan på jorden och människolivet. Allt tänkes i minsta detalj bestämt av astrala gudomligheter. Därför kan den som är invigd i stjärnornas teckenspråk om t.ex. himlakropparnas ställning vid en människas födelse förutsäga hennes öde, ställa hennes horoskop.

Chiromantik

Konsten att spå i händer.

ESP

Extra sensory perception ("det sjätte sinnet").

Frenologi

En lära om de olika mentala förmögenheternas lokalisering på hjärnans yta. Enligt frenologin har varje psykisk funktion sitt särskilda organ i hjärnan; dessa organs storlek avspeglas i kraniets form, och man kan därför av skullformen sluta sig till den psykiska konstitutionen.

Klärvoajans

Hos vissa individer ("medier") föregiven förmåga att varsebli föremål utan hjälp av de vanliga sinnerorganen. Klärvoajans räknas till de stora parapsykologiska fenomenen.

Levitation

Parapsykologisk term för föremåls eller människors upplyftande i luften, vilket påstås vara möjligt genom ett medium, vanligen försatt i trancetillstånd.

Parapsykologi

Det utanför den egentliga psykologin liggande forskningsområde som består i utforskning av de s.k. okulta (parapsykologiska) fenomen: tankeöverföring (telepati), fjärrsyn (klärvoajans), borddans och lik-

nande rörelsefenomen (telekinesi), förkroppsligande av avlidnas andar (materialisation) m.m.

Psifenomen

Med "psi", första grekiska bokstaven i psyke och psykologi, menar man den parapsykologiska förmågan överhuvudtaget.

Psykokinesi

En psykisk kraft, oberoende av det fysiskt verkande, ungefär detsamma som telekinesi (se ovan under parapsykologi); efter J. B. Rhine, amerikansk psykolog.

Psykometri

Parapsykologiskt fenomen, innebärande att ett medium vinner kunskap om ett föremåls historia genom att hålla det i handen.

Scientologi

Fenomenologiskt sett är scientologi en religion genom att ha kulthandlingar, trosbekännelse, böner och ett prästerskap med en andlig ledare i centrum. Den fungerar som en psykoterapeutisk frälsningslära.

Telepati

Överföring av tankar, förnimmelser och känslor från en person till en annan under förhållanden som utesluter kända former för förmedling av sinnesintryck.

UFO-fenomen

Unidentified flying objects, samlingsbeteckning för "flygande tefat", ljussken m.m.

Voodoo

Benämning på ett system av magiska föreställningar och riter som är spritt i Västindien och Sydamerika och som bl.a. kännetecknas av ormkult och extatiska offerceremonier.

Summary

From witchdoctors to Readers' Queries

Interest in occult occurrences increased markedly at the beginning of the 1970s. This trend could mainly be noted in the weekly press. Source material for the present essay has been taken from four similar weekly magazines. Every fifth annual volume from 1936 up to and including 1971 has been studied.

The material has been broken down into six different categories: 1. Astrology and other pseudo-sciences. 2. Cultural history and fiction. 3. Actual "unexplainable" experiences. 4. UFO phenomena. 5. Witches, black magic, primitive magic. 6. Informatory articles and parapsychological research.

The occult elements in the weekly press can be seen to have increased in quantity during the investigation period, with the exception of a marked drop in 1946 and a somewhat weaker drop in 1966. Changes in the actual contents can also be observed. The trend is from fiction and exoticism of clearly entertainment character to more informatory articles on occult phenomena in our time and environment. The attitudes adopted in the

weekly press have also changed. The 1930s and 1940s were characterized by a somewhat critical attitude to occult matters but after that, the opposition to manifestations of this type is no longer as clear-cut.

Attempts are made to analyze this trend. One possible part-explanation may be the influence and importance of the political and economic cycles for man's tendency to resort to a belief in irrational phenomena and escapism. This is indicated by the fact that the cyclic curve varies in parallel with the curve showing the quantity of occult material, measured in pages (see page 29). The marked urbanization which has taken place has created an increasing lack of security and an increasing sense of alienation in life. The weak position of official religion may also be a contributory reason.

Finally, it should be noted that if the occult material which is published can be regarded as pure entertainment, as it is by the weekly press, it may appear harmless. But in a broader perspective there is reason for alarm when the trend increases.

Kritpipor från Ryssviken

Gunvor Bonds

*Leva av hopp och dricka tobak
synes mig vara en lika sak.
Det ena som rök, det andra som väder
en liten tid man sig åt bägge gläder.
(Johan Ekeblad på Stola)*

Vid grävningar i Stockholms 1700-talslager hör krossade kritpipor till de vanligaste fynden. Schaktningsarbetet för tunnelbanan utökar lagren i museerna. Snart sagt vid varje arbete i Stockholms mark ser man spåren av ett föremål, som var den verkliga slit- och slängartikeln under ett par hundra år.

Utän grävningar kan man ibland utmed Stockholms stränder se hur svunna tiders kulturlager med fajansskärvor, kullriga flaskbottnar och kritpipsdelar sällsamt blandas med nutidens ölkapsyler och cigarettfilter.

Kritpipan var ett mycket bräckligt ting. Under de år den var i bruk hann miljontals pipor gå sönder och kastas. De pipor eller rättare de delar av pipor som utgör underlaget för denna undersökning har påträffats vid Ryssvikens stränder på Djurgården i Stockholm, en geografisk begränsning, men ändå har materialet visat sig vara representativt för de piptyper som förekom i landet, och i de flesta fall även tillverkades här. Det är stockholmska pipbruk och pipfabrikörer som främst skall behandlas, men naturligtvis kan en del av piporna härröra från tillverkning på andra platser, både inom och utom landet.

I Danmark har Adolph Rømers pipbruk varit föremål för en undersökning, i Norge Jacob Boys fabrik i Bragernes. I Sverige har endast pipbruket i Varberg ägnats någon uppmärksamhet. Arbetet har i de fal-

len underlättats genom en levande tradition om pipbrukens geografiska läge, något som inte existerar i Stockholm.

Den första tillverkningen av tobakspipor startade i England. Redan år 1575 anlades ett pipbruk i Broseley, en plats där en utmärkt lera fanns inom räckhåll. Det var pipor av lera som drottning Elisabeths ridare, sjöhjältarna John Hawkins, Walter Raleigh och Francis Drake, träffade på hos indianerna i Virginia, och det är utan tvivel dessa indianska pipor som fått stå modell för de första europeiska.

Fabrikationen av tobakspipor kom ett halvt sekel senare igång också i Holland, genom att några engelska pipmakare tog sin tillflykt dit undan Jakob I:s religionsförföljelse. Den engelske kungen kom härigenom att bidra till att England fick sin farligaste konkurrent och sin överman i tillverkningen av tobakspipor.

I Frankrike och England började användningen av tobaken vid hovet. I Norden däremot spred sig tobaksbruket från början bland folket genom sjömän och hemvändande soldater från 30-åriga kriget. Spridningen gick sedan snabbt till alla samhällslager. Och det var piprökningen efter engelsk sed som blev populär, även om man vid det svenska hovet gärna tog efter den franska smaken och snusade. En mängd framställningar i bildkonsten visar piprökande herrar, oftast i sällskap. På 1600-talsmålningarna ser man dem med den raka pipan med litet huvud, på 1700-talsmålningarna med den långa, eleganta, som så väl passade till den koketta dräkten och de sirliga maneren. Man satte fram pipor och fyrfat på bordet efter middagen, man rökte på krogar och värdshus,

1. Piprökande herrskällskap. Anonym målning från 1700-talets mitt. Detalj. Nordiska museet.

man samlades i sällskap nästan enbart för att "supa tobak", s.k. tobakskollegier, till vilka Fredrik I av Preussen tog initiativet.

En afton på 1760-talet med frihetstidens politiska toppfigurer kunde se ut så här i Johan Gabriel Oxenstiernas ögon:

I afton var jag på klubben, ett ställe, som jag förr ej sett, men som förtjänar att betraktas för att kunna döma om det folk som styr vårt rike. Här ser man kringom många bord en hop folk samselsatta med att spela och svärja. I den enas ögon målas harm och raseri och i den andras glädjen över en lycklig vinst. Utur dessa kretsar uppstiga tjocka dunstar av svart tobaksrök, lika som ifrån spetsen av ett eldsprutande berg. Här

rinna strömmar av dricka från en kullslagen butelj bland skärvor av sönderslagna tobakspipor.

Johan Ekeblad säger "dricka tobak" i sin lilla filosofiska vers från 1654. Att röka var något helt nytt. Inget ord fanns i språket för sättet att dra in röken i munnen. Även övriga europeiska språk behandlar till en början tobaksröken som en dryck. I Arents stora verk om tobaken ges en förklaring, som tycks litet omständlig: "Människans törst tillfredsställes under hennes olika utvecklingsstadier av mjölk, vatten, öl och vin i nämnd ordning. Detta föregår dric-

kandet av tobak." Det förefaller dock fullkomligt naturligt att använda ordet "dricka" eller "supa". Både dryck och rök dras genom en inandning in i munnen.

Den missvisande benämningen kritpipa är av sent datum. Först på 1800-talet, när denna typ av pipa börjar komma ur bruk, dyker ordet kritpipa upp. Under 16- och 1700-talen var den allmänna benämningen lerpipa eller tobakspipa. Att ordet kritpipa så småningom framkommit har förmodligen sin förklaring i den kritvita färgen. Man associerar den vita färgen med krita. Detta har lett till ett direkt missförstånd. Många tror numera att piporna gjordes av krita. Men det var en vit lera som användes, en lera som förblev vit även efter bränningen. Denna lera kallas fortfarande piplera inom den keramiska tillverkningen.

Stiernhielm utrustar fru Lustas son Ruus med allehanda rökattiraljer, bl.a. "kriit-huite brabantiske pijpor":

*Han baar en Krantz å sitt höfd, infletad i
Refwor af humble-
tuppor all om bewefd, bland
friskdaggdrypande drufor;
Glas haden i sijn hand och brinnande
Lunta kring armen,
samt där-in-under, en rulla Tabaak; och
pijpor i krantzten.*

Längre fram i dikten heter det:

*Artollerii bringes an, kriit-huite
Brabandiske pijpor;
Jämte det allerskönste Verginske
Taback, som i staden
Fins; här är Eld, här är Lunta, gif Fyr;
lät gnistra, lät rökia
Såsom i Nobis krog the nu sittia bland
Eld uthi Dimban.*

Piporna sattes ofta fast i hatten för att skyddas. Stiernhielms tobaksrökande Bacchus har dem placerade i "krantzten" på sitt huvud. Han har pipor från Brabant, alltså holländska pipor, vidare en rulle tobak från Virginia och en lunta för att ge eld åt pipan – alla de rökningens attribut

som frestade de unga männen i stormakstidens Stockholm. "Såsom i Nobis krog (fr. lat. abyssus = avgrund) the nu sittia bland eld uthi dimban." Stiernhielms antirökpropaganda förefaller att förfela sin verkan. Den förföriska bild han målar av tobaksrökningen får den sista radens dystra liknelse att förblekna.

Genom Söderkompaniet, som fick privilegier 1625 och 1626 och som skulle bedriva handel på alla tropiska länder, startade tobaksimporten till Sverige. År 1637 nämns för första gången tobakspipor bland de införda varorna. Importen av tobak var betydande. Redan år 1640 infördes 85 000 skålpund (36 ton) till landet. Då sättet att använda tobaken i Sverige huvudsakligen bestod i att röka den i pipa, måste importen av

2. En personifikation av tobaksindustrin med dräkt av tobaksblad, sinnrikt arrangerade tobaksrullar och en långskaftad pipa av 1700-talstyp. I bakgrunden spinning av tobak. Gravyr av Martin Engelbrecht, Augsburg 1735.

tobakspipor haft en imponerande omfattning. Till en början kom piporna från England, men så småningom blev importen från Holland allt mer betydande. År 1738 fick Sverige ca 650 000 pipor från England och ca 250 000 från Holland. 1746 däremot kom bara 15 000 från England och 150 000 från Holland. Piptillverkningen hade vid denna tid kommit igång i ganska stor skala i Sverige. Enbart i Stockholm tillverkades år 1742 omkring 500 000 pipor vid stadens då enda pipbruk. De engelska piporna minskade i takt med ökningen av den inhemska produktionen. Men från Holland kom fortfarande ganska många pipor. Detta måste förklaras av de holländska pipornas överlägsna kvalitet, som gjorde dem åtråvärda och konkurrenskraftiga även sedan en svensk tillverkning av god klass kommit igång. De engelska piporna var förmodligen inte bättre än de svenska. Jonas Alströmer reste 1719 till England och studerade där bl.a. pipfabriken i Hull. Han var emellertid föga imponerad. "Tobakspipor göres här stora quantiteter, men grofve och illa gjorda, sändes merendels till Sweriget och till Norge." Importen av de engelska piporna upphörde nästan, trots att den engelska pipmodellen var populär. Man tillverkade den istället inom landet.

Den svenska piptillverkningen

År 1650 fick holländarna Johan Focke och Johan Wisbeck privilegium på tillverkning av tobakspipor i Stockholm. Den 19 november 1708 erhöll handelsmannen Carl Aspegren *privilegium exclusivum* på 20 år, vilket innebar ensamrätt för hela riket. 1729 fick även Jonas Alströmer privilegium för inrättande av ett pipbruk i Alingsås. År 1758 fanns det förutom i Stockholm och Alingsås pipbruk i Norrköping, Falun, Arboga, Karlskrona och Varberg.

Bland pipbruken i landet intog Alingsås Tobakspipbruk en i fråga om tillverkningens omfång helt överlägsen ställning.

En jämförelsetabell mellan några pipbruk i Sverige med tillverkningsvärde angivet i daler silvermynt visar detta.

År	Alingsås	Falun	Norrköping	Stockholm
1760	17 281	2 515	5 322	13 391
1764	18 245	2 295	4 850	17 976
1768	17 273	2 140	2 449	9 124
1800	990	500	—	1 490

För Stockholm gäller siffrorna det sammanlagda värdet från fyra pipbruk, för Norrköping från två.

Den svenska produktionen syntes inte ha fått någon större omfattning förrän på 1740-talet, dels genom importförbud på tobakspipor (Kungl. Maj:ts beslut den 6 november 1747, "Förbud på Tobaks-Pipors införsel") och dels genom den gynnsammare inställningen till manufakturerna i allmänhet. Importförbudet gällde färdiga produkter överhuvudtaget och tillkom delvis genom enträgna framställningar från manufakturisterna själva.

Kommerskollegium hade i merkantilismens anda börjat verka för en ny- och återuppbyggnad av landets näringsliv. Ett understödssystem växte upp till näringslivets fromma. Med början på 1720-talet uttogs en särskild skatt, den s.k. allmänna landshjälp, som var avsedd som stöd åt manufakturerna men som i början nästan enbart gynnade Alströmers manufaktur. Man önskade att varuförädlingen skulle ske inom landet, och för att befrämja denna utveckling lades mycket låga tullar på de importerade råvarorna. Olika sorters tillverkningspremier förekom rikligt som en uppmuntran åt manufakturisterna.

Vid sidan av kommerskollegium inrättades manufakturkontoret för att övervaka fabrikerna och i rikets städer s.k. hallrätter. Från slutet av 1730-talet sände hallrätterna in årliga rapporter om fabrikenas tillstånd till manufakturkontoret, och därifrån är ovanstående siffror hämtade. Under hallrätten lydte manufakturerna samt de hantverk, som inte inbegreps i skråordningen. En gång i månaden inspekterades manufakturerna av representanter för hallrätten.

Manufaktur kallades främst tillverkning av sådana produkter som ej tidigare hantverksmässigt framstälts i landet utan importerats. Pipbruken hänfördes därför till manufakturerna även om varken tillverkningens storlek eller framställningsmetoden skilde sig nämnvärt från hantverkets. Skråhantverkarna opponerade sig också kraftigt emot manufakturerna som ofta kom att inkräkta på deras områden.

Även inom manufakturen hade man mästare, gesäller och lärlingar. Men avgörande för att bli mästare var att gesällen hade kapital att starta eget företag eller att han blev kallad till mästare av en s.k. förläggare (företagare som anställde mästare med kapital att arbeta för sin räkning). Att bli mästare var alltså mera beroende av ekonomin än av yrkesskickligheten. Mästarprov förekom dock, men i en betydligt mera förenklad form än ämbetenas.

Pipbruken i Stockholm

I hallrättens årsberättelser för Stockholm är pipbruk upptagna tidigast 1741 utan namnangivelser men med en uppgiven tillverkning av 1 036 2/4 gross tobakspipor. För 1742 anges 3 405 3/4 gross och 46 personer anställda. Som en jämförelse kan nämnas att Tapet och Waxduksfabriken för samma år hade 68 anställda och Biörknäs glasbruk 74 stycken.

Följande tillverkare har ur hallrättsberättelserna noterats några valda år:

1752	1785
Anders Örnbeck	Sven Kindgren
Daniel Almqvist	Mathias Nyberg
Olof Forsberg	Carl Schrickel
Olof Aspegren	Carl Wettervik
1764	1790
Maria Aspegren	Jonas Betulin
bergsråd. Christiernin	Mathias Nyberg
Carl Abr. Schrickel	Carl Schrickel
Emanuel Eldh	Carl Wettervik
1775	1805
rådman Schrickel	Jonas Betulin
Jean Hultman	And. Nyberg
Peter Sundell	Anna Schrickel
Nyberg & Wettervik	Catharina Wettervik
Peter Wiberg	

Sammanställning av antalet pipbruk och deras anställda samt tillverkningsvärdet angivet i daler silvermynt

År	Pip- bruk	Mäst. Ges.	Lärl.	Div. arb.	Tillv.	
1752	4	2	18	3	45	
1764	4	1	11	3	81	17 976
1775	5		18		12	7 099
1785	4		34		12	1 450
1790	4		23		4	1 500
1805	4	1	13	1	3	1 050

Av ovanstående tabell kan man utläsa att tillverkningen och antalet anställda var störst vid mitten av 1760-talet för att sedan kraftigt minska. Här följde pipbruken samma tendens som utmärkte övriga manufakturer i landet. Från år 1815 räknades tobakspipbruken samman med degel- och sockertoppformtillverkare, varför man inte med säkerhet kan veta vilka som var tillverkare av tobakspipor. Nybergs och Wetterviks manufakturer fanns dock kvar. Anders Nyberg arbetade ensam i sitt bruk, och änkan Catharina Wettervik hade 7 anställda. Från år 1850 finns inte längre några pipbruk upptagna. Lerpiporna miste sin popularitet till förmån för pipor av nya material, trä och sjöskum, som visserligen var dyrare men i gengäld desto hållbarare.

De stockholmska pipbruken har visat sig i huvudsak vara koncentrerade till två platser i staden: Kungsholmens sydöstra del och västra Södermalm.

På *Kungsholmen* låg adelns malmgårdar med sköna trädgårdar och hantverkarnas verkshus och gårdar sida vid sida. Ända sedan Gamla Kungsholmsbron byggdes 1635 hade en mängd hantverkare och manufakturister förlagt sin verksamhet till Kungsholmen. Vid två tillfällen, på 1670-talet och på 1750-talet, utfärdades kungliga förordningar, som innebar frihet från skråtvång och befrielse från vissa borgerliga förpliktelser, för de hantverkare som bosatte sig på Kungsholmen, de s.k. frimästerskapsförordningarna. Men det är ovisst i hur hög grad de verkligen utnyttja-

3. Utsnitt ur O. J. Gjödings karta över Kungsholmen från 1754. Carl Aspegrens fabrik låg ursprungligen i kv. XVII, där Stora Kongsholmsgatan mynnade i Stadshagen. När kartan tillkom hade det aspegrenska pipbruket, nu ägt av Olof Aspegren, flyttat till kv. XXVII vid Kungsholmsviken. I kv. XII, vid Hantwärgaregatan låg från 1752 Daniel Almqvists pipbruk. Strax intill, i kv. VIII, var på 70-talet Carl Wetterviks och Mathias Nybergs pipbruk beläget, innan dessa skildes åt och Wettervik 1784 köpte Almqvists anläggning, medan Nyberg startade pipbruk i kv. XXII vid Gamla Kungsholmsgatan.

des. Frihetstidens optimistiska näringspolitik fick emellertid manufakturerna att växa upp i legio. Frikostiga privilegier utfärdades åt dem som ville satsa sina pengar på en industri. Höga ämbetsmän skaffade sig en strumpfabrik, ett sidenväveri, ett salpetersjuderi eller en pipfabrik, likaväl, fastän i mindre omfattning, som den kunnige mästaren med kapital.

För "manufakturernas bekvämlighet" gick tomterna ner till stranden. Inga kajer eller strandgator var planerade. Garvarnas gårdar låg tätt i kvarteren Bryggaren, Vatturmen och Asplunden med verkshusen vid strandkanten och trädgårdar och vå-

ningshus en bit högre upp. För pipbrukens del var också närheten till stranden av stor betydelse. Lerans ältande och iordningställande krävde mycket vatten. Garvargatan påminner idag om de gamla garverierna. Pipbruket är glömda. Det finns inga namn, som vittnar om den verksamhet, vars spillror i så hög grad skulle komma att utmärka 1700-talets kulturlager.

Skolmästaren Olof Justinus Gjödning, denne när det gäller Kungsholmen så flitigt citerade herre, har uppmärksammat pipbruket i sin bok "Kongsholms minne eller beskrifning om Kongsholmen" från år 1754. Bouppteckningar, mantals- och fas-

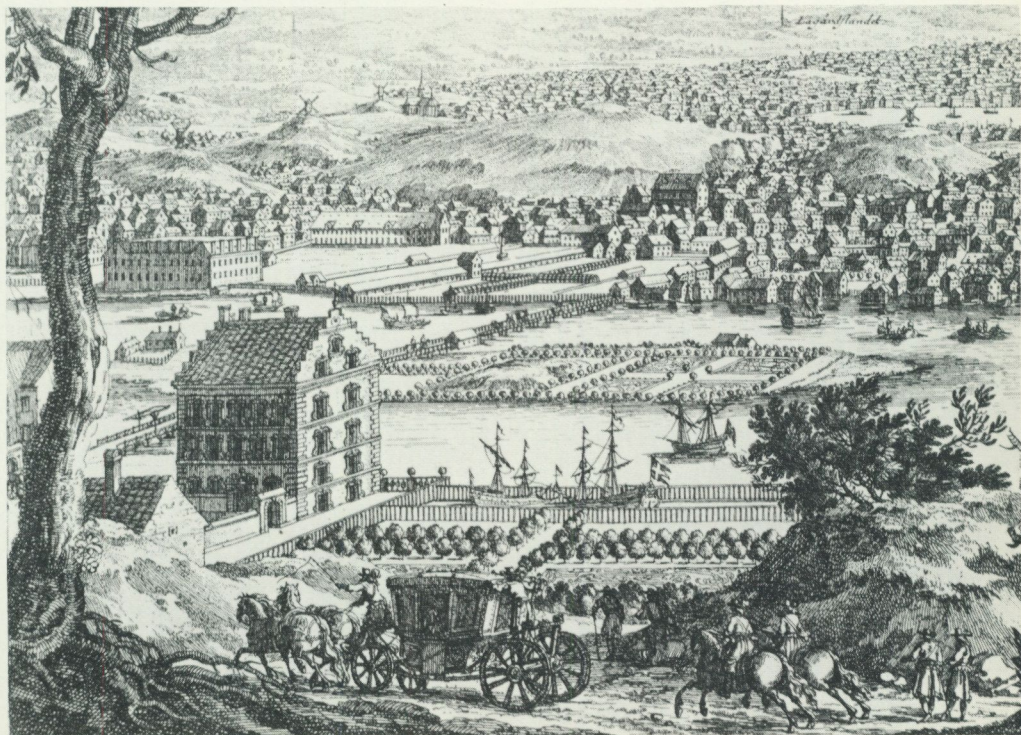
tighetsägarelängder har ytterligare bidragit att åt tabellernas namn ge en konkreta-
re, mera mänsklig gestalt.

Gjöding skriver om Olof Aspegrens fabri-
k: "Denne Fabrique är en naturlig gren
af den först inrättade Tobaks-Pipe-Fabrik i
hela Riket." Denna uppgift om den Aspe-
grenska fabriken pekar på den möjligheten
att det privilegium som utfärdades för Jo-
han Wisbeck och Johan Focke kanske ald-
rig resulterade i någon produktion. Carl
Aspegren, som fick sitt fördelaktiga privi-
legium 1708, hade sitt pipbruk i kv. Grind-
vaktaren i hörnet av "Stora Kongsholms-
gatan och Stadshagen" invid Kronoberget.
Han hade dessutom ett tobaksspinneri och
en bod för försäljning av sina varor vid
Drottninggatan i kv. Tigern. 84 daler om
året fick han betala i hyra till "Lagman

Ribbings Enka, fru Sigrid Beata Flem-
ming", som ägde huset. För år 1721 var han
mantalsskriven i kv. Lappskon i Maria
Magdalena med hustru och sex små barn.
Från en bouppteckning 1743 efter den för-
mögne tobaksspinnaren Jacob Crom, som
enligt Angelin en gång arbetat som lärgos-
se hos Aspegren, finns den tidigaste upp-
giften om tobakspipor: "11 1/2 gross engelska
pipor, 4 gross cronpipor, 9 gross Medel, 38
gross No 3, 19 gross No 2."

1739 överläts privilegierna för pipbruket
på "Borgerskapets secreterare Herr Olof
Forsberg och den förste Inrättarens Son,
Fabriq. Hr Olof Aspegren". Gjöding skr-
iver: "För bättre utrymme skull skilde
desse två Herrar sig åt." 1750 flyttade
Olof Aspegren med sitt verk in i Christina
Brahes gamla malmgård, byggd på 1640-

4. Christina Brahes malmgård, dit Olof Aspegren flyttade med sitt pip-
bruk år 1750. Bortom huset syns Gamla Kungsholmsbron. Kopparstick av
A. Perelle 1669 efter teckning av Erik Dahlberg 1665.

talet av statssekreteraren Nils Skunk. Byggnaden, som var belägen strax vid gamla brofästet i kv. Bergklippan mindre vid nuvarande Kungsbroman, var öns första stenhus och uppfört i en praktfull tysk-holländsk renässansstil med trappstegsgavlar och utsirade fönsteromfattningar. 1752 arbetade 10 gesäller och 24 diversearbetare i pipbruket. "Några 40 Mans- och Qwinspersoner med små barn njuta här sitt rikeliga uppehälle och Fabriken är i ständig gång." I hushållet, som förutom av pipfabrikören själv bestod av hans moder Maria, systemen Sara Magdale-na och brodern Henrics änka Elisabeth, fanns fem tjänare.

Olof Aspegren var en bildad man och hade en boksamling, som väl motsvarade en högreståndspersons krav på ett bibliotek. Förutom franska upplysningsförfattare som Montesquieu var den samtida svenska litteraturen väl representerad. Där fanns verk av Urban Hierne, Peringschöld och Hårleman, Linnés Öländska och gotländska resa 1741, Västgötaresan 1746, Systema Natura från 1752 samt Per Kalms resa till Amerika 1747. I hans förmak stod bl.a. "1 fanérlimmad valnötsbureau, 1 laquerat Thebord, 2 fauteuiller med grönt lärftsöverdrag".

Bouppteckningen från 1758 upptar vidare "åtskilliga sorter pipor" som "n:o 2, n:o 3, 3 Cronor, Sweriges Vapen, Stiernpipor."

Den 72-åriga Maria Aspegren övertog pipbruket och stod som ägare kvar ännu 1764, men både produktion och antal arbetare hade avsevärt sjunkit. 1768-1770 innehades pipbruket av handelsmannen Carl Fredr. Wallström, som bodde i kv. Pilträdet, nuvarande Serafimerlasarettets område, och han lyckades höja tillverkningen till att under de åren bli den största i Stockholm. 1770 hade han en liten arbetsstyrka med 1 "wärksogesäll", 2 lärningar och 5 diversearbetare men tillverkningsvärdet uppgavs till hela 5 520 daler silvermynt, vilket innebar ungefärligen 3 000 gross eller 432 000 pipor.

Den 30 juni 1752 fick Daniel Almqvist privilegium att bedriva "ett Tyskt Såpe-

och ett Venedigskt Twählsjuderi-Wärk samt ett Tobaks-Pipe-Bruk". Han lät tomten i kv. Pärönträdet vid Hantverkargatan och Gröna Tvärgatan, nuvarande Pilgatan, uppföra "skjöna Stenhus". "Inköpt denna trädgård jämte en därintill belägen sjötomt av kryddkrämaren Nils Asklöf med villkor att trädgårdsmästareänkan Catharina Planberg vilken år 1750 egendomen till Asklöf försålt skall få nyttja och bebo rum i en byggning vid hörnet Hantverkargatan."

1755 var tillverkningen i full gång. Pipmästaren Carl Fredrik Düring skötte pipbruket tillsammans med 15 lärningar, bland dem de blivande pipfabrikörerna Mathias Nyberg, 33 år, och den unge Carl Wettervik, bara 13 år gammal. Men tre av lärgossarna var ännu yngre, endast 12 år. Nu var det ingen ovanlig ålder för lärgossarna vid den här tiden, tvärtom, i tio-tolv-årsåldern ansågs det vara lämpligt att sättas i lära.

De finaste piporna, som tillverkades vid bruket var "långa Porcellainepipor", sedan kom "Sweriges Vapen", följt av 3-kronor-piporna. De billigaste och enklaste var "små Stumpar". Bland inventarierna fanns mässingsformar för piporna, bl.a. "1 Mercuri wapen, 2 vid namn Kronan, 1 kallad smalklackar, 1 st. räfflad form".

Fabrikör Almqvist hade skolmästare Gjödings bok i sitt bibliotek tillsammans med "Baron Hårlemans Dagbok" och verk av Stiernhielm och han omgav sig med eleganta möbler i ädla träslag med förgyllda beslag. Mitt i den livligaste verksamheten, när årsvärdet av piptillverkningen uppgick till 7 933 daler silvermynt, avled Daniel Almqvist plötsligt i "hetsig feber" år 1760, 54 år gammal.

Gården inköptes omedelbart av hovsekreterare Emanuel Eldh, som snabbt igångsatte en ytterligare expansion av företaget. År 1764 hade han utökat arbetsstyrkan till 51 personer, och tillverkningen det året blev den största noterade, 12 666 daler silvermynt. Men något inträffade, och bara två år senare såldes egendomen på stadsauktion.

18 år därefter, då den forne lärgossen Carl Wettervik fått sitt burskap, köpte han fastigheten med pipbruket av den dåvarande ägaren revisionsrådet Johan Bernhard Kinninmundt. Dessförinnan hade Wettervik i kompanjonskap med Mathias Nyberg drivit pipbruk i kv. Asplunden. Nyberg hade året innan också blivit sin egen herre och inköpt boktryckare Hesselbergs gård i kv. Traktören vid Gamla Kungsholmsgatan intill malmgården Catharineborg. Så etablerade de sig på var sitt håll.

De här båda pipmakarna representerar en helt annan kategori än de tidigare omtalade företagarna. Wettervik och Nyberg varken ärvde sina pipbruk eller innehade någon borgerlig syssla. De hade båda arbetat från grunden som lärgossar, var yrkesmän som kunde sitt hantverk och arbetade själva i sina bruk. Dessutom är de av speciellt intresse, eftersom deras namn är instämplade på några pipskaftsdelar, som hittats både vid Ryssviken och vid grävningen för tunnelbanan. När Gustav III fått idén att låta tillverka en tobakspipa till minne av sin statskupp – se nedan – var det Nyberg och Wettervik han vände sig till, kanske också till ytterligare någon pipmakare, eftersom de revolutionspipor man funnit inte är identiskt lika och en pipmakare i allmänhet inte hade mer än en form till varje särskild sorts pipa. Tillverkningen av tobakspipor hade vid denna tid börjat sjunka, och både Wetterviks och Nybergs produktion var blygsam, Wetterviks dock något större. 1785 hade Wettervik 6 gesäller, 4 lärdrängar och 4 lärgossar och ett tillverkningsvärde av 500 daler silvermynt. Nybergs produktion uppgick endast till ett värde av 200 daler samma år.

Mathias Nyberg hade i sin ägo mässingsformen till revolutionspipan samt flera lådor av "Gustafs vapen", som tydligen inte kunnat avyttras. Vid hans död 1799 fanns dessutom följande sorters pipor: Sveriges vapen, musselhuvud, 3 kronor, hjärtpipor, porcellainpipor, medelpipor, nr 2 och nr 3, samt två ej förut nämnda sorter: turkpipor och Alingsåspipor. Bland verktygen ingick reffelbräden och gravörjärn.

I Wetterviks magasin förekom samma sorter samt dessutom "Reffelhofvun" och "stumpar". Bouppteckningen efter Wettervik 1798 upptar det för hantverkare vanliga bokbeståndet: en bibel, en psalmbok och en postilla, detsamma som för Nyberg, men Wettervik hade dessutom Lagerbrings historia, vilket höjer honom över den kulturella genomsnittsnivån hos hantverkarna. Wettervik var också den burgnare av de två med ett mera borgerligt bohag och en del silverföremål i sin ägo.

Båda manufakturerna fortsatte inom familjen en bra bit in på 1800-talet.

Ett par mindre pipbruk gjorde sporadiska försök på Kungsholmen, bland dem Jonas Betulins, men tillverkningen var obetydlig.

Ett litet pipskaft med namnet Kirstein instämplat runt om har visat sig svårt att spåra. Enligt Halldrättens protokoll fick Mauritz Kirstein "Kongl. Kommerce Collegie resolution för pipfabrique den 11 april 1789". Men därmed slutar vidare uppgifter om verksamheten. Ridдарhuskamreraren Mauritz Kirsteins far, revisionsrådet Waldemar Anton Kirstein, hörde till de höga ämbetsmän som utnyttjade de gynnsamma konjunkturerna och satte upp ett litet bomulls- och linneväveri i kv. Pilträdet. I samma kvarter bodde pipfabrikören Wallström, som en tid innehade det Aspegrenska pipbruket. Om eventuellt något samband finns mellan detta eller något annat pipbruk och ridдарhuskamreraren är höljt i dunkel. Fakta kvarstår dock i de påtagliga bevis för hans piptillverkning som gått till eftervärlden. Även vid grävningen för tunnelbanan hittades ett pipskaft med hans namn.

På *västra Södermalm*, den andra platsen för piptillverkningen i Stockholm, fanns till mitten av 1880-talet ett minne från pipbrukets tid i gatunamnet Pipbruksgränd. I samband med nya stadsplaner företogs en revision av gatunamnen på Söder, och man kan bara beklaga att Pipbruksgränd fick byta namn till Varvsgatan. Här i det nuvarande Heleneborgsområdet, anlades den första tobaksindustrin på Södermalm och från 1740 "Tobaks-Pipe-Bruket".

År 1669 förvärvade direktören i Tobakskompaniet, efterföljaren till Söderkompaniet, Jonas Österling, ett stort stycke av den oländiga och bergiga terrängen mitt-emot Långholmen, motsvarande det nutida området mellan Pålsundet, Varvsgatan, Högalidsgatan och Pålsundsgatan. 1672 eldhärjades kompaniets lokaler i Stockholm och Österling väckte idén att utnyttja sin stora tomt på Söder till en ny och mera ändamålsenlig anläggning för Tobakskompaniet. Ett kontrakt upprättades, där kompaniet förband sig att bekosta uppförandet av "spinneri och tobaksnederlag" och andra nödvändiga byggnader. Men anläggningen, som kom att bestå av ett stenhus i två våningar samt två envånings flyglar, uppförda vid stranden av Pålsundet, liknade mera en ståtlig malmgård för en förmögen privatperson än fabrikslokaler och Tobakskompaniet ville inte längre stå för kostnaderna. Där- emot betalades en hyra av 3 000 daler kopparmynt till Österling och tobaksspinneriet inrättades. Österling, som stod fast vid sin idé om en högreståndsanläggning, omgav sin gård med en magnifik praktträdgård med inte mindre än sex stycken av de för tiden så populära karpdammarna. Men Tobakskompaniets ställning började vackla. Genom danska kriget försvärades tobaksimporten och det monopol, som kompaniet haft på all handel och beredning av tobak, förnyades inte, när kontraktstiden gick ut 1685. Tobakshandeln blev fri och Österling slutade i ekonomisk ruin. Hans egendom hade mer och mer förfallit och ödelades till slut av en eldsvåda 1701.

År 1721 köptes den eldhärjade anläggningen av "landets obestriddigt främsta grandseigneur", riksrådet Magnus Julius De la Gardie. Han rustade upp egendomen till "ett värdigt residens för sig och sin familj", kanske ändå i blygsam skala eftersom han 1739, två år före sin död, sålde den för endast 16 000 daler kopparmynt. "Kongl. Hofrättsadvocaten wälborne herr Olof Forsberg och manufactoristen Olof Carl Aspegren låta inkiöpa en på Söder-

malm uti Quarteret Canin under N° 112 å fri och egen grund belägen gård, tomt och trädgård med dess tillhöriga hus och lägenheter af Högvalbera grefwen Magnus Julius De la Gardie ..."

Dessa båda herrar, som den 13 mars 1739 fått Carl Aspegrens kungliga privilegium på "Tobakspipe-Fabrique i Stockholm" transporterat på sig, satte här igång tillverkningen av tobakspipor, och till år 1752 var de ensamma i branschen. I 1740 års fabriksberättelse beskrivs anläggningen som "en vacker lägenhet vid Långholmsundet med stenhus till arbetsrum och en ny ugn, magasin och flera commoditeter". Efter separationen 1742, då Aspegren först flyttade till Marieberg, innan han slog sig ner vid "Gamla Kongsholmsbron", utökade Forsberg egendomen genom inköp av intilliggande tomter, bl.a. av fru Hedvig Tigerschiöld. År 1742 var 46 personer anställda och tio år senare var rörelsen fortfarande ansenlig. I fabriksberättelsen står uppgivna: "2 Mästare, 8 Gesäller, 3 läringar och 21 Diversearbetare."

År 1759 avyttrade Olof Forsberg, som sedermera blev borgmästare och bosatt i Nicolai församling, hela egendomen till tituläre bergsrådet Adolph Christiernin för den ansenliga summan av 160 000 daler kopparmynt. Med köpet följde också rättigheten att tillverka och försälja tobakspipor. Christiernin, som ursprungligen varit en mycket förmögen man och ägare till både Fagersta och Västanfors bruk, offrade hela sin förmögenhet på en fantastisk idé om guldfyndigheter på en i ett gammalt manuskript angiven plats. I början understöddes han av ständerna, som, i frihetstidens entusiasm för utnyttjande av rikets naturtillgångar och utveckling av manufakturerna, trodde på hans hypotes. Men efter årtal av misslyckande drogs allt understöd in och Christiernin tvingades att sälja sina bruk. För de pengar han lyckades rädda köpte han dels den forsbergiska egendomen, dels ytterligare en malmgård, Johannesberg, senare benämnd Jakobsberg, belägen mellan Horns tegelbruk och Hornstull mot Liljeholmsviken. De båda egen-

domarna bör ha gränsat till varandra. En flygel från Jakobsberg är numera uppförd i Skansens stockholmskvarter.

Christiernin var ännu ingen bruten man. På Jakobsberg följde han en gammal tradition på platsen och satte upp en värdshusrörelse, på den andra egendomen, som nu kallades Heleneborg, efter Christiernins hustru, Helena, fortsatte han piptillverkningen. Heleneborg bestod vid den här tiden av ett envånings stenhus innehållande sju rum och kök och en vindsvåning med sex rum, två flyglar av sten samt uthus, bodar och ett lusthus. Södra gårdssidan flankerades av två korsvirkeshus. Trädgården var terrasserad.

Men pipbruket, som nu fått ytterligare en konkurrent på Södermalm förutom de två bruken på Kungsholmen, förde en tylande tillvaro. 1760 sysselsatte det endast 8 arbetare, 1764 hade arbetsstyrkan minskat till 6 och tillverkningen sjönk successivt. År 1767 var den olycksdrabbade Christiernins misslyckande definitivt. Han tvingades i konkurs, hamnade en tid i bysättningshäkte, fick uppge all sin egendom och tillbragte sina sista år i fullständig misär.

Heleneborg övertogs nu av en kollega, bergsrådet Detlof Heijkensköld, som fortsatte piptillverkningen med fördubblad arbetsstyrka och ökad produktion som följd. 1775 efter Heijkenskölds död förvärvades Heleneborg av Jean Hultman, som drev pipbruket några år. På 1780-talet var Heleneborgs pipbruk nedlagt. Den industriella verksamheten på Heleneborg fortsatte först med kattuntryckeri, sedan väveri- och ljusfabrik. Trädgårdsanläggningen tycks hela tiden trots fabriksdriften ha vårdats. Märta Helena Reenstierna besökte Heleneborg den 26 juni 1818 för att "se den myckna samling av blommor af mångfaldiga slag och mot 200 små Pomeransträd, som till en del visst icke voro nedomkring så tjocka som mitt Lillfinger, men hade ändock 5-6, ja 10 Pomeranser på sig, nästan stora som hvalnötter, och de öfrige hundradetals blommor".

Det konkurrerande pipbruket på Södermalm var sammanknipat med "Stadens

Tegelbruk". Tegelbruken hörde till den första fabriksmässiga verksamheten i Stockholm. De båda tegelbruken på Södermalm, Horns och Grinds bruk, fanns redan på medeltiden. Horns tegelbruk låg som nämnts vid Hornstull, Grinds tegelbruk, som givit namn åt kvarteret Grindsbruk, fanns i närheten av Skanstull. Kvarteret sträckte sig från Götgatan, Ringvägen och ner mot Årstaviken. År 1754 fick dåvarande innehavaren eller arrendatorn av Grinds tegelbruk, handelsmannen Anders Örnbeck, privilegium på tobakspipbruk men startade aldrig någon tillverkning. Omkring 1760, efter Örnbecks död, förvärvades egendomen, ett stenhus med två flyglar vid Årstaviken jämte ytterligare en fastighet vid Götgatan, av rådmannen Carl Abraham Schrickel. Jämsides med tegelbruket satte han igång tillverkningen av tobakspipor. Även om piporna fordrade en annan lera och andra ugnar fanns ändå vissa beröringspunkter mellan de två produktionssätten, som kunde vara till nytta vid framställningen. Lokalerna kunde vara av samma beskaffenhet, lerans beredning och knådning tillsammans med vatten i stora kar var likartad vid både tegel- och piptillverkning. Vid såväl teglets som pipornas torkning kunde liknande utrymmen användas.

Det Schrickelska pipbruket hade tidvis en betydande produktion. År 1764 var 22 personer anställda, "9 gesäller, 3 lärlingar, 6 brännerskor, 4 daglönare", och tillverkningsvärdet uppgick till 4 000 daler silvermynt. Bruket var igång till långt in på 1800-talet, de sista decennierna det enda på Södermalm. I bouppteckningen 1791 efter politieborgmästaren Carl Abraham Schrickel finns tyvärr inga pipsorter preciserade, endast "pipor av diverse slag, åtskilliga sorter formar och wärktyg till pipbruket". Änkan Anna Catharina fortsatte att driva bruket till sin död 1817. Märta Helena Reenstierna, som hade sin gård tvärs över Årstaviken, besökte ofta Schrickels. Hon hade på deras egendom en grop "hvori spillning samlas för att om vintern hemföras". Även vid den här malmgården

fanns en vacker trädgårdsanläggning, som Årstafrun kommenterar i sin dagbok i juli 1821: "Därefter lät jag Boberg ro mig till fordna Fru Schrickels egendom Vid Skans Tull, hvilket nu för 3 år arrenderas af en för detta Grosshandlare och Consul vid namn Rullman... Hans fru och döttrar voro åt staden, han var en ganska artig man, fägnade mig med ett glas kallskål och gick med mig omkring uti Sin lilla obeskrifveligt propra och efven frodiga trädgård."

1826 i september skriver Märta Helena Reenstierna: "Jag for sedan till Änkefru Rullman vid Pipbruket – fägnades på båda ställena med Caffee – köpte ett Chymiskt Eldon för En RD Banco och fick av fru Rullman present af 2 stänger lack, emedan hon gör både elldon och lack, och förfärdigas där Tobackspipor av Hollenskt eller Engelsk Lera, både hvita, svarta och bruna, liknande sjöskum. Boberg fick 2 svarta och 2 bruna..." Dessa pipor som omtalas och av Årstafrun liknas vid sjöskumpipor, var förmodligen enbart huvuden, till vilka man hade lösa skaft av trä. Sådana huvuden av leror i olika färg har påträffats i flera exemplar. Vid den här tiden hade sjöskumpipor börjat bli populär och man försökte efterlikna den även i den billigare leran. Sista anteckningen om pipbruket är från januari 1828: "Förmiddagen kördes gödsel från gropen, och som föret var lätt, beslöt jag fara till fru Rullman och talade där vid En Kamrer, som nu köpt Pipbruket av Staden för 17 100 RD Banco och nu ej vill tillåta mig få begagna gropen, den jag i mer än 18 år haft för intet."

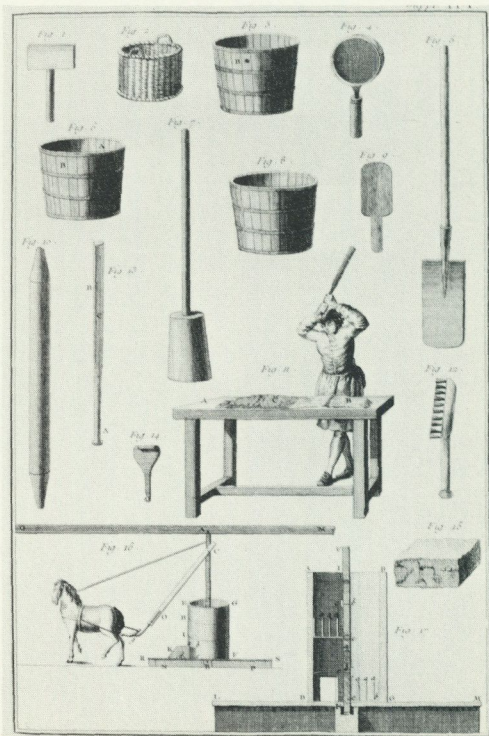
Ännu ett pipbruk tycks ha varit igång en kort tid i kvarteret Grindsbruk. Den i fabriksberättelsen för år 1775 upptagne Petter Sundell hade några år en blygsam tillverkning av tobakspipor. Kapitalet räckte tydligen inte till någon större anläggning. Han står uppgiven som "allena", och värdet av tillverkningen uppgick endast till 333 daler silvermynt.

Frihetstidens begynnande industrialisering förändrade adelns dominanta ställning. En ny överklass av penningstarka affärsmän växte fram. Adeln övergav sina

under stormaktstiden byggda palats och malmgårdar, dels på grund av de ekonomiska svårigheter, som många redan genom Karl XI:s reduktion hamnat i, dels genom att den lantliga idyllen på malmarna mer och mer hotades av en framträngande stadsbebyggelse.

Den vädjan som Kungl. Maj:t den 5 juni 1739 riktade till rikets borgerskap "att igenom lofliga handtvärck och fabriquer förädla landets produkter", hörsammades av ett stort antal finansärer. De ledande manufakturerna, textil-, tobaks- och sockerindustrierna, flyttade in i adelns ståtliga palats och malmgårdar, och ägarna förenade ofta statliga eller kommunala förvaltningsuppdrag med sin privata affärsverksamhet. Samma tendenser uppvisar, som vi här har sett, även den blygsammare pipindustrin.

5. Redskap och kärl vid bearbetning av leran. Bild 5-8 ur *Diderots Encyklopedi 1777*.

På Södermalm lika väl som på Kungsholmen var pipbruksägarna hovsekreterare, borgmästare eller bergsråd, bara i några få fall var de hantverkare, som haft kapital nog att kunna starta ett eget företag, och en malmgård var heller ingen ovanlig lokal för ett pipbruk.

Hur piporna tillverkades

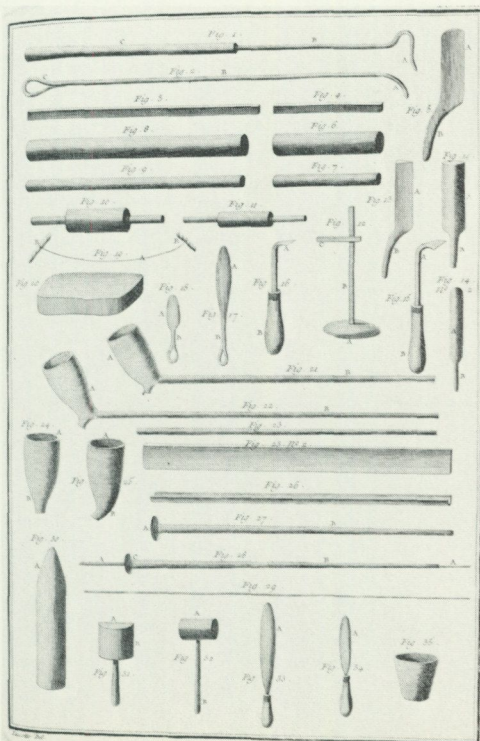
Den tidigaste framställningsmetoden av lerpipor hängde nära samman med krukmakeriet. Fransmannen Diderot, som noga studerade verkstäder och hantverksmetoder, förde också i sin encyklopedi pipmakeriet som en underavdelning till krukmakeriet. Pipan gjordes på fri hand. Huvudet drejades upp som en vas, skaftet formades för sig och delarna sattes sedan ihop genom att nederdelen av huvudet böjdes litet åt

sidan. Den tidiga raka 1600-talspipan, nästa klacklös eller med en bred låg klack, visar följaktligen mycket individuella drag.

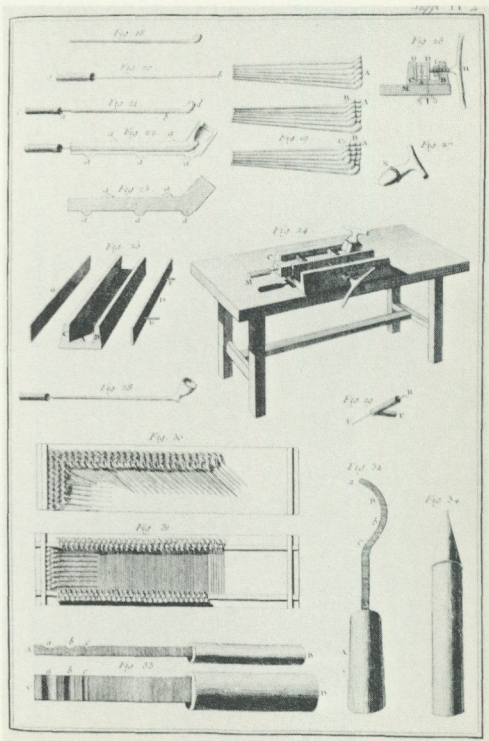
På 1700-talet skedde en omläggning av tekniken. Piporna började i stället att gutas i formar, vilket möjliggjorde ett tunnare gods och en elegantare form. Hur tillverkningen gick till beskriver Linné på ett ypperligt sätt i sin "Västgötaresa förrättad år 1746". Han skriver om pipbruket i Alingsås:

Pipbruket var anlagt utom staden, här voro 60 personer sysselsatta med lerets ältande, kastande, torkande, polerande, stämplande, och huru små gossar här användes till samma tjänst som stora. Piporna formerades uti en mässingsform av tvenne stycken, som långsät och emellan sig slutades tillsammans. Formgöraren filade och formerade dessa pipformar uti en särskild kam-

6. Redskap vid framställning av pipor enligt krukmakarmetoden.

7. Redskap vid gjutning av pipor i mässingsformar.

mare. Pipleran, som hämtades från Holland var vit och rodnade icke i bränningen; då man skrapade på henne med nagel eller kniv, glänsade hon som en vit talk, och mjölet var mellan fingrarna fett, slipprigt, klabbigt, nästan som en talg eller talkmjöl. Källare voro anlagda, i vilka de obrända piporna bevarades för frost och stark torka. Tunnorna, i vilka piporna brändes, voro av ler, liknade nog sockerformar, fast dessa hade en flat botten. När piporna sattes in i tunnan, täcktes hon med ett papper, som var böjt in formam coni, och beströks med lera på båda sidor, så att lerskorpan blev kvarstående, sedan papperet brunnit bort. Piporna brändes 24 à 26 timmar uti en hög, halvcylindrisk ugn; 15 à 16 tunnor brändes tillika 10 à 20 gross i var tunna, 144 pipor i vart gross.

Denna metod, framställning av pipor i mässingsformar, visas i ett supplement till Diderots encyklopedi från 1777. På bilden

8. Brännugn för lerpipor. På sektionssritningen visas pipornas placering i "tunnan", som Linné nämner.

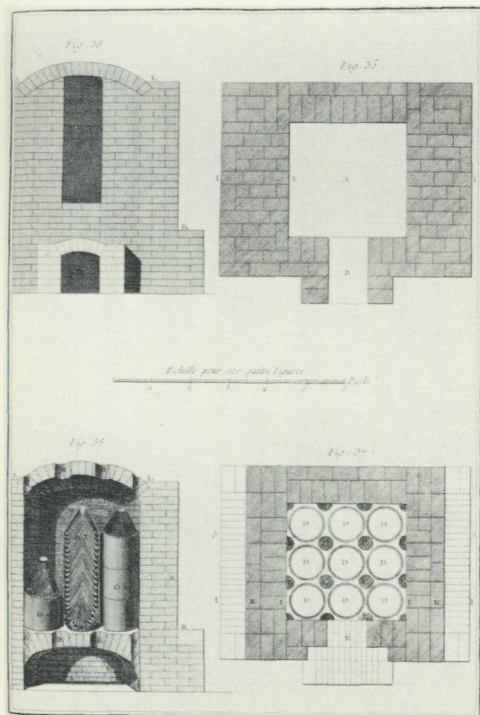
syns formar för den holländska piptypen. Huvudets hålrum fick man genom att föra in en järnkägla försedd med trähandtag i formens huvudända. Hålet i pipans skaft gjordes med en stålpinne, också försedd med trähandtag, som stacks in i leran genom den andra ändan innan de två formhalvorna lades samman och skruvades till. När pipan så var färdig, öppnades formen och lerpipan lyftes upp med hjälp av de två handtagen. Innan pipan var helt torr polerades den med ett glasrör eller ett stycke agat.

Den lilla cylindriska klacken under piphuvudet finns det en teknisk förklaring på. När piporna var färdiga, skulle de lufttorakas. De placerades på en bräda försedd med hål och refflor eller rännor på så sätt, att klacken stacks ner i hålet och skaftet placerades i rännan. Piporna kunde nu stå upprätt och torka jämnt runt om.

Fyndplatsen

Ryssviken kallas viken mellan Alberget och Waldemarsudde på södra Djurgården. Stranden här hör till en av de få relativt orörda stränderna i Stockholm. Ingen pållning eller stensättning har förstört den naturliga strandlinjen. Vattnet svallar fritt in och för då och då med sig föremål, som någon gång kastats i och sjunkit till botten. Ofta är det spillror från Stockholms 1700-talslager som här kommer i dagen, skärvor från Marieberg eller Rörstrand med gashudsmönster eller blommor, flasksigill från Björknäs glasbruk och så kritpipor, ibland huvuden men oftast delar av skaft. De kraftiga svallvågorna från större båtar bidrar till att röra om i bottenlammet. Några av piphuvudena är jordfynd, funna i den halvt nedrasade gräskanten ovanför stranden, men de flesta har legat i vattenbrynet eller någon halvmeter ut i vattnet.

Större delen av fynden härrör från slutet av 1700-talet, från samma tid som Elias Martins bild från Ryssviken. Det här belägna Våffelbruket var ett omtyckt utflyktsmål, och det är lätt att med stöd av bilden tänka sig hur befolkad trakten

9. Utsikt över Våffelbruket vid Ryssviken. Oljemålning av Elias Martin. Privat ägo.

kunde vara en vacker sommarmorgon. Lerpipen var en kär följeslagare, det vet vi av otaliga skildringar från denna tid, både i ord och bild. Den var billig och såldes i dussinvis eller delades ut på krogar och kaffehus, den gick sönder och slängdes på marken eller troligast i vattnet om sådant fanns i närheten. Det är ju fortfarande ett populärt sätt att göra sig av med skräp på. Trakten vid Alberget, området väster om Ryssviken, var bebyggt utmed stranden från mitten av 1700-talet, och hushållssopor, bl.a. trasigt porslin och trasiga lerpipor, lämpades förmodligen ofta ut i vattnet.

Till Djurgården tog man sig många gånger med båt. Från Roddaretrappan vid Skeppsbron gick överfarten. Bellman har skildrat det och så här låter det i en något senare tappning, när Cederborghs Ottar Tralling kommer in sjövägen till Stockholm:

Slottet presenterade sig skönt och högtidligt; men bästa effekten gjorde de mångfaldiga rodde-

rebåtarna, ämnade till och från Djurgården: en del tomma, däri rodderskorna; en till exempel med stor halmhatt, stående vänd emot Storkyrkan för att styra rätt, och den andra med gammal kastor- eller ullhatt, prydd med ljusblått parduband kring kullen sittande tvärt emot; eller båda sittande, återvände till staden: andra uppfyllda av fruntimmer med röda, gula och vita sjalar och gröna parasoller, varemellan stundom en frodig (suppositionsvis bryggare eller slaktare) och två eller tre spåda (kanslistor eller revisorer) snygga manspersoner sutto: en full last endast av ynglingar med eller utan lerpipor och uniformer, eller ock en enda herre vid rodret med paraply under armen i civil uniform och en sittande nyklippt pudel i förstammen.

Befolkat var alltså även vattnet av personer med eller utan lerpipor.

Området öster om Ryssviken, där Waldemarsudde nu ligger, ägdes vid denna tid av en tobaksfabrikör, Carl Fries, som här anlade en park, numera kallad Friesens park. Något samband mellan denne tobaksfabrikör och de här funna piporna har jag

inte kunnat fastställa. De har troligen blivit slängda där av en slump.

Det var inte bara de idylliska roddbåtarna som befor vattnet utanför Djurgården, Skipsleden, som namnet lyder på en karta från 1645, eller Stora Segelleden, som det står på en karta från 1696, utan även större segelfartyg i fraktfart, sillskutor och en mängd andra farkoster. På stranden, där fynden gjorts, är egendomligt nog förekomsten av flinta oerhört rik. Detta kan enbart, såvitt jag kan bedöma, förklaras av att någon båt tömt sin barlast här. Att även sjömännen slängde sina trasiga lerpipor i sjön kan man nog anta, även om förekomsten av sådana inte var så stor på skeppen. Stränga straff utmättes åt den som handskades oförsiktigt med eld, och rökning var endast tillåten på vissa platser: "Skall och förbudhit wardha at dricka eller brwcka tobak innan om skiepeth annorstädess ähn widh Cabysen ..."

Beskrivning av de funna piporna

1600-talstypen

Den tidiga 1600-talspipan uppvisar framförallt följande karaktäristiska drag: mycket litet huvud med en utbuktning mitt på, låg bred klack, kort tjockt skaft med en förhållandevis stor rökkanal. Åtminstone en av ryssvikspiporna har dessa egenskaper och den är också påfallande lik den pipa, man funnit ombord på regalskeppet Wasa.

10. 1600-talspipa med de karaktäristiska dragen – mycket litet huvud med utbuktning mitt på samt tjockt skaft.

11. Piphuvud av 1600-talstyp, med låg, bred klack.

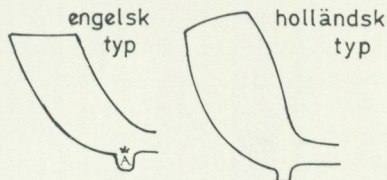
Pipan från Wasa är ett slutet fynd och kan exakt dateras till 1628 – det äldsta belägget för piprökning i Sverige. Den här pipan har också en omisskännlig likhet med de elisabetanska piporna. Att piphuvudet var så litet på de tidigaste piporna förklaras av att tobaken, som måste importeras från Nordamerika, var en ganska dyrbar vara och följaktligen borde njutas i små portioner.

Fyra huvuden bland fynden torde kunna hänföras till 1600-talstypen. Det är små runda huvuden av tjockt gods med låga breda klackar. Men om de är tillverkade på

1600-talet är svårt att avgöra. Retardering är ett vanligt fenomen och i en dansk prislista från 1749 förekommer korta bredklackade pipor. De verkar emellertid mera handgjorda än gjutna, och jag tror inte de bör förväxlas med de s.k. "stumpar", som förkommer i bouppteckningarna. Samtliga dessa pipor saknar tillverkningsstämplar. Den enda dekoren är en rand runt huvudets kant på en pipa och en pricklinje på en annan.

1700-talstypen

När det gäller de långskaftade 1700-talspiporna kan dessa indelas i två huvudtyper, den *engelska* typen och den *holländska*. Båda typerna tillverkades vid de svenska pipbruken.

Den engelska typen kännetecknas framförallt av att huvudets kant är parallell med skaftet. Huvudet har också en osymmetrisk form, framsidan är buktigare än baksidan (sidan mot skaftet).

Den holländska piptypen har ett regelbundet, äggformat huvud, vars övre kant lutar snett framåt i förhållande till skaftet.

Att identifiera några pipmakare genom de funna piphuvudena har visat sig omöjligt. Däremot återfinns bland fynden flera av de sorters pipor, som står omnämnda i bouppteckningarna.

Engelsk typ. Flera av piporna är av engelsk typ. Ett odekorerat huvud är på var sida om klacken stämplat med I och B med liggande bokstäver. En identisk pipa av engelsk typ och med I B stämplat på samma sätt beskrivs av Henning Alsvik i hans uppsats om piporna på Bragernes. Det kan alltså röra sig om en norsk pipa från Jacob Boys fabrik (1752–1770). Men I B kan också stå för Jonas Betulin. Att märka piporna med tillverkarnas initialer var nämligen

12. Piphuvud av engelsk typ med krönt vapensköld med stående lejon. Klacken märkt A O med krona.

13. Piphuvud av engelsk typ med krönt hjärta. Klacken märkt A O.

ytterst vanligt. I England t.ex. var det en allmän regel, varför pipmakare med samma initialer men från olika tidsperioder lätt kan förväxlas. Man har av den anledningen utarbetat ett typologiskt schema för att underlätta dateringen, men detta system är heller inte helt tillförlitligt, eftersom en piptyp kan tillverkas och vara i bruk under lång tid efter det att en ny piptyp kommit på modet. I England har man dock sedan 1940-talet använt sig av lerpipor för datering av kulturlager.

Tre piphuvuden är märkta med A och O med krona över på var sida om klacken. Om man läser bokstäverna åt motsatt håll i förhållande till Jacob Boys pipa, får man isället O A, vilket i så fall gissningsvis kan betyda Olof Aspegren. Två av dessa pipor är identiskt lika men med olika instämplade motiv. Den ena har en krönt vapensköld med stående lejon på huvudets baksida, den andra en krönt vapensköld med riksäpplet. Den tredje är något mindre med på baksidan ett krönt hjärta, som inte är in-

stämplat utan gjutet. Denna pipa förefaller mig kunna vara en "hjärtpipa", en sort som förekom i Nybergs och Wetterviks produktion, medan Alsvik anser att den s.k. "hjärtpipan" endast var märkt med hjärtan på klacken. Ett hjärta på var sida om klacken har däremot ett trasigt piphuvud med tre kronor instämplade på huvudets baksida samt bokstäverna F R. Dessa bokstäver är säkert inga tillverkarinitialer. Sådana brukade stämplas på klackens sidor. Ett passande namn under rikets symbol borde vara rikets regent. Ett sådant antagande leder till att F R kan betyda Fredericus Rex. Fredrik I regerade mellan 1720 och 1751. Dateringen kan stämma. Ett annat piphuvud, som är helt odecorerat, har ett krönt W på klackens ena sida. Den andra sidan är skadad så den lockande tanken att placera pipan i Wetterviks eller Wallströms produktion kanske är för djärv.

En "stiernpipa", som står omnämnd i Olof Aspegrens bouppteckning, hör också till fynden. Den är av engelsk typ och dekorerad med en femuddig stjärna omgiven av strålar på huvudets baksida. Klacken är märkt med ett tydligt N på ena sidan, den andra sidan är även i detta fall skadad, varför någon säker bestämning är svår att göra. Nyberg är en antagbar tillverkare.

Ytterligare ett antagande som jag skulle vilja göra är att den hos Nyberg och Wettervik upptagna "Alingsåspipan" kunde vara ett begrepp för släta pipor av engelsk modell. Släta pipor av engelsk typ har påträffats från pipbruket i Alingsås enligt en uppgift hos Puktörne. Enligt hallrättsberättelserna hade Alingsås pipbruk inga namngivna pipsorter. De var endast nummerade från 1 till 7. Detta kan ju tyda på, att blott en modell tillverkades men av olika storlek och kvalitet. Det typiska för "Alingsåspipan" kanske just var den engelska modellen.

14-16. Engelska piptyper. Överst fragment av 3-kronorspipa med bokstäverna FR, i mitten odecorerat huvud vars klack märkts med ett krönt W, underst en "stiernpipa" med klacken märkt N.

Holländsk typ. Större delen av Ryssviks-fynden är pipor av holländsk typ. De deko-rerade piporna är av tre slag: Sveriges va-pen, musselmönstrade och Gustav III:s re-volutionspipa. Samtliga dessa typer saknar märken från tillverkaren. De är inte märk-ta på klacken, men förmodligen hade de istället namnförsedda skaft. Men någon hel pipa har inte påträffats av naturliga skäl, en sådan pipa kastade man inte bort. De skaft med Wetterviks, Nybergs och Kir-steins namn som hittats skulle kunna passa till dessa påkostade piptyper.

Sveriges vapen förekommer på ett tiotal piphuvuden. Riksvapnet har olika utform-ning och visar på, vilket också framgått av bouppteckningarna, att flera pipbruk till-verkade dem. Lejonen, som bär upp va-penskölden, uppvisar olikheter i modelle-ringen. Avslutningen under skölden har också individuella drag. Podiet, på vilket de stående tillbakaseende lejonen är placera-de, har i ett par fall en stjärna i varje fält, på några andra exemplar är fälten fyllda av stjärnor. Vid grävningen för tunnelbanan har man funnit ett 20-tal piphuvuden med riksvapnet.

De musselmönstrade eller "musselhu-fvud" som fanns i Nybergs och Wetterviks produktion har påträffats i fyra varianter.

17. "Sveriges Vapen", holländsk typ. Detta piphuvud har en mycket väl bevarad relief. Det är funnet i den nedrasade strandkanten och har alltså inte utsatts för vattnets nötning.

18-21. Olika typer av "musselhuvuden", holländsk typ.

22-23. Gustav III:s revolutionspipa i två olika utföranden. Baksidan med ett krönt G, omgivet av pärlstavsoval.

Den snäckliknande utformningen visar olikheter i såväl teckning som i reliefens höjd. Flera mässingsformar förekom till denna piptyp och förmodligen lika många tillverkare.

Gustav III:s revolutionspipa med konungens monogram och datum för statskuppen var ett skickligt grepp som propagerade betraktat. Många gånger har bilden använts i propagandasyfte, medaljer och minnespenningar har präglats, men att använda en sådan här trivial och värdelös tingest till minne av en historisk händelse var något nytt. Men det var folkets gunst Gustav III ville försäkra sig om. Vem som helst skulle kunna köpa pipan och bli supporter åt kungen. Gustav III lät tillverka flera och dyrbarare föremål, som ringar och dosor i guld, till minne av sin statskupp, men de var förmodligen ynnestbevis till särskilt förtjänta och kan knappast ha fått någon större spridning. Piporna däremot måste ha tillverkats i tusental och delades säkert till en början ut gratis på krogar och kaffehus. Vid grävningen för tunnelbanan stötte man på flera av dessa pipor, och fynd har för övrigt gjorts på flera ställen i landet.

Tre revolutionspipor är från Ryssviken. Huvudet har exakt samma storlek och form som piporna med Sveriges vapen och de musselmönstrade. Framsidan visar en krönt oval sköld med ett G och texten: "A: 1772 D. 19 AUG.". Två tillbakaseende lejon håller upp skölden. Baksidan har ett mindre G omförskrivet av en krönt pärlstavsoval, som på ett av huvudena har randad botten. G:et visar också en något varierande form i det senare fallet.

Förutom dessa dekorerade typer är de helt släta av holländsk typ mycket vanliga.

1800-talstypen

En bit in på 1800-talet förändrades kritpipan. Huvudet blev mindre och rundare och skaftet kort och rakt. Den fick ett utseende som mera påminner om den moderna pipan. En sådan pipa fanns en dag också vid Ryssviken. Den har en bladformad utsmyckning på huvudets framsida, en mind-

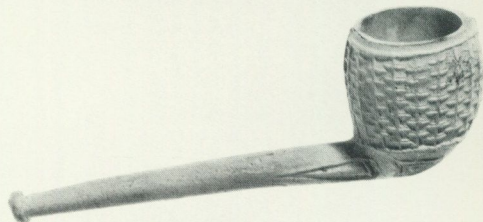
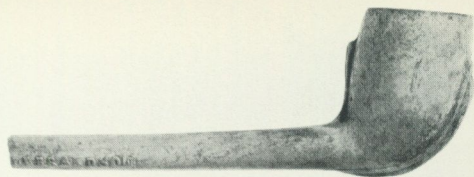
re på baksidan. Skaftet är stämplat (G)ULBRANDSON TORPSFORS. Detta dalsländska pipbruk är förmodligen sent tillkommet, efter 1800-talets mitt. När pipbruken i städerna började föra en tynande tillvaro och så småningom helt upphörde, kanske det ännu på landsbygden fanns en avsättning för kritpipor, som möjliggjorde en tillverkning.

Nordiska museet har en hel låda av pipor av den här typen, som härstammar från en handelsmans lager på Sollerön. Huvudet har här ett mönster i korgflätning och en bladform på skaftanfanget. Dessa pipor förvarades i en låda från Norge och är av allt att döma av norsk tillverkning. I uppsatsen om Varbergs pipbruk finns en pipa av liknande typ nämnd. Detta skulle kunna tyda på en västlig utbredning av denna pipotyp, men underlaget för en sådan teori är ännu så länge svagt.

Piphuvud med lösa skaft

Tre piphuvud i samlingen tillhör en helt annan kategori än de förut beskrivna. Till huvuden av lera hade man skaft, som skars till av hassel eller björk. De är enklare bröder till de långskaftade sjöskumpipor, ofta med silverbeslag, som man började använda redan på 1700-talet och som blev allt vanligare på 1800-talet. Piphuvudena representerar tre olika lersorter, en svartbrännande, en rödbrännande och en i likhet med kritpiporna vitbrännande. Det röda piphuvudet är försett med riksvapnet på framsidan. Formen på dessa huvud påminner starkt om den typiska sjöskumpipen.

Sjöskumpipa liksom kritpipa är en associationsbenämning och lika felaktig med avseende på materialet. Sjöskum är ett magnesiumrikt silikat, som förekommer i Mindre Asien m.fl. platser i yngre sedimentära bildningar. Tillverkningen av sjöskumpipor fick sitt säte i Ungern och Österrike. Man importerade från Turkiet halvfabrikat, som sedan snidades och gavs en mer eller mindre konstnärlig form. Detta är enligt Dunhill orsaken till, att sjöskumpipen i sin ursprungliga form har så

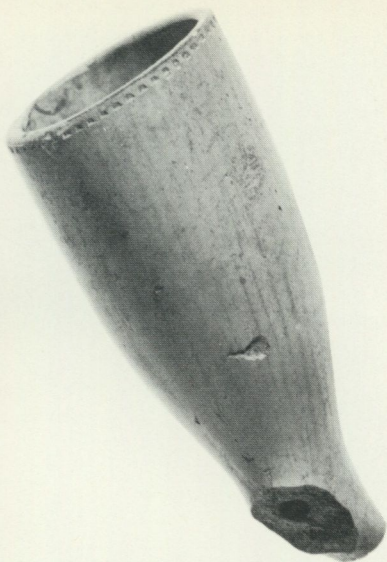
24. Pipa av 1800-talstyp med (G)ULBRANDSON TORPSFORS instämplat på skaftet.

25. Hel pipa av 1800-talstyp från en handelsmans lager på Sollerön.

stor likhet med den turkiska pipan. Här har vi också med all säkerhet den pipa, som i Nybergs och Wetterviks bouppteckningar kallades turkhuvud eller turkpipa. De pipor som Årstafrun omnämner vid sitt besök på Grinds pipbruk var förmodligen av just den här typen.

26. Piphuvud av rödbrännande lera avsett för löst skaft. Säkerligen är piptypen den som i bouppteckningarna benämns "turkhuvud" eller "turkpipa".

27. Pipa av holländsk tillverkning med Goudas stadsvapen instämplat på klackens undersida.

Förebild och kvalitet

När tillverkningen av tobakspipor kom igång på allvar på 1740-talet hade man en färdig förebild i de välkända engelska och holländska piporna, som importerats under så många år. Förmodligen reste också fler svenska pipfabrikörer än Jonas Alströmer ut för att studera de utländska pipbruken. De svenska piporna följer troget sina utländska förebilder, när det gäller form och typ. Originalitet finns få drag av i den svenska produktionen, men piporna är ofta välgjorda och har en vacker form. Riksvapenpiporna har i några av exemplaren haft en skicklig modellör. I utsmyckningen visar sig det nationella naturligt nog i valet av symboler: tre kronor, Sveriges vapen och Gustav III:s monogram. "Musselhufvud", som inte visar sig förrän på 1790-talet, finns varianter av i Danmark, och vidare forskning skulle säkert kunna belägga den i flera länder. Snäckan, musslan, var ju ett vanligt motiv på 1700-talet.

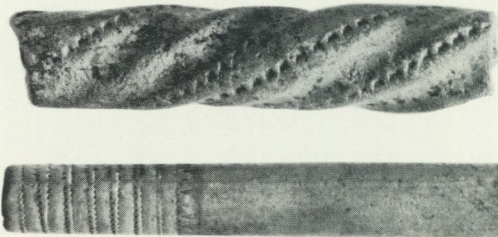
Den dyraste pipan var "porcelainepipan",

som kostade 18 skilling, och här har den holländska pipan fått stå modell till och med för namnet. I Holland var också den finaste pipan en "porceleyne"-pipa. Två sådana från den lilla pipmakarestaden Gouda i provinsen Sydholland, hittade vid Ryssviken, utgör ett bra jämförelseobjekt, när det gäller kvaliteten. Pipornas proveniens är helt klarlagd, eftersom de är stämplade med staden Goudas stadsvapen på klackens undersida, vilket år 1739 stadgades för alla pipor av "porceleyne"-kvalitet. Dessa piphuvuden är påfallande små och av ytterst fint polerat gods. Flera av de svenska piporna har en kvalitet, som tydligt eftersträvar att likna den holländska. Inte i något fall är piporna "grofwe och illa gjorda" som Alströmer sade om de engelska.

Pipornas priser visar emellertid på olika kvaliteter och utförande. Skilda smakriktningar och ekonomiska resurser skulle tillgodoses. Således fanns de förmodligen helt odekorerade piporna benämnda "No 2" och "No 3" som kostade 2 skilling, "Små stumpar" som kostade 1 1/2 skilling, likaväl som den påkostade "Sveriges vapen", som i Daniel Almqvists pipbruk kostade 17 skilling. "3-kronor"-pipan, som bara hade ett instämplat motiv, kostade 4 skilling i samma pipbruk, medan Olof Aspegren tog 6 skilling två år tidigare.

Den svenska tillverkningen av lerpipor, som under sin glanstid på 1760-talet approximativt uppgick till 4 miljoner pipor

28–29. Skaften var ofta dekorerade med ränder, prickar, sicksacklinjer eller bladslingor. Ibland förekom en elegantare utformning som det helt spiralvridna skaftfragmentet (överst).

per år, är väl värd att ägna en smula uppmärksamhet, i synnerhet som den så påtagligt gör sig påmind i våra kulturlager. De svenska pipbruken försåg under ett halvt sekel hela landet med det populära och billiga verktyget för rökningen, kritpipan, som inhandlades dussinvis, röktes, slängdes och köptes på nytt.

Källor och litteratur

Otryckta

Riksarkivet. Kommerskollegii arkiv, Hallrätterna. Serie I.

Stockholms stadsarkiv. Mantalslängder: 1721 kv. Lappsbron, 1730 kv. Tigern, 1740 kv. Tobakspinnaren, 1755 kv. Kanin, kv. Pärönträdet, kv. Bergklippan mindre, 1770 kv. Asp-lund, kv. Pilträdet. Bouppteckningar. Fastighetsågarregistret.

Tryckta

Alsvik, H., Pipe fra Bragernesfabrikken, i Drammens museums årsbok 1938–43.

Angelin, E., Hantverkare och fabriker inom svensk tobakshantering 1686–1915. Sthlm 1950.

Arents, G., Tobacco. New York 1937.

Cederborgh, F., Ottar Trallings levnadsmålning. Sthlm 1961.

Cederlund, C. O., "Att suppa tobak", i Fataburen 1966.

Dunhill, A., The Pipebook. London 1969.

Gjödning, O. J., Kongsholms minne eller beskrifning om Kongsholmen. Sthlm 1754.

Hansson, H., Med tunnelbanan till medeltiden. Sthlm 1960.

Heckscher, E. F., De svenska manufakturerna under 1700-talet, i Ekonomisk tidskrift 1937.

Helbers, G. C., Goudsche Pijpen. Gouda 1942.

Linde, P., Lidt om kridtpiber, i Danske museer 1952.

Linné, C. v., Västgötaresa 1746. Sthlm 1965.

Munthe, A., Västra Södermalm. Sthlm 1965.

Nyström, P., Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. Sthlm 1955.

Näsström, G., Fornas dagars Sverige, 1700-talet. Sthlm 1962.

Pettersen, A., Pipefabriken på Bragernes og dens grunnlegger Jacob Boy, i Drammens museums årsbok 1938–43.

Puktörne, T., Tobakspipor från Gouda och Varberg, i Varbergs museums årsbok 1966–68.

Seitz, H., Souvenirer och politik år 1772, i Rig, årg. 32 (1949).

Selling, G., Kungsholmen. Sthlm 1926.

Söderlind, E., Hantverkarna 2. Sthlm 1949.

Tang Kristensen, J. E., Johan Adolph Rømers Tobakspibefabrik i Nørresundby, i Sprog og kultur. Bd 21 (1959).

Wikström, L., Kungsholmen intill 1700-talets början. Sthlm 1975.

Fotona av piporna är tagna av Bertil Höglund, Nordiska museet.

Summary

Clay-pipes from Ryssviken

The plentiful occurrence of broken clay-pipes is one of the most characteristic features of the cultural layers of the 18th century. This study is based on pipe fragments found on the shores of Ryssviken in Stockholm, but the selection is representative for finds made in several parts of Stockholm. These pipes, although made of clay, are today known as *kritpipor* (chalk pipes) in Swedish. This misleading name first came into use in the 19th century. During the 18th century the pipes were called clay-pipes or tobacco-pipes. They were originally imported in large quantities from England and Holland. The first mention of such import is from 1637. Gradually the manufacture of clay-pipes was started in

Sweden. A prohibition in 1747 to import tobacco-pipes and the more favourable attitude adopted towards the manufacturers increased the domestic production during the 1740s. Domestic production reached its highest level in the middle 1760s. A pipe factory was founded in Alingsås where Jonas Alströmer had been granted a licence as early as 1729, and in Norrköping, Falun, Arboga, Karlskrona, Varberg, and Stockholm. The Stockholm pipe-factories were sited on Kungsholmen island and in western Södermalm. The manufacture was based on foreign prototypes. Pipes of English and Dutch types occurred and, in the late 18th century, a type known as "turkhuvud" (Turk's head) to which

a stem of wood could be attached and which looked much like a meerschaum pipe. The so-called "3-kronor" (three-crowns-) pipe was of English type. The "Sveriges vapen" (The Arms of Sweden), "Musselhuvud" (Mussel head) and "Gustav III's revolution pipe" were all of Dutch type. The last-mentioned pipe is of special interest since the king had it manufactured in memory of his coup d'état on August 19, 1772. During the 19th century a pipe-type which seems to have been used mostly in rural areas, was manufactured. The

pipe factories disappeared from the towns in the middle of the 19th century. Clay-pipes lost their popularity and pipes of wood and meerschaum were manufactured instead. It is difficult to refer the pipes to the production of any particular pipe-maker. Some names have, however, been found and it has been possible to locate the Stockholm pipe-factories to a considerable extent by means of the annual reports of the board of crafts and industries, estate inventory deeds, and census registers.

Rött på vitt

Broderier från Järvsö

Berit Eldvik

Sommaren 1971 gjordes i Järvsö en inventering av äldre broderier. Inventeringen var en del av ett större projekt i Gävleborgs län. Man ville undersöka vad som tillverkats i hemmen av textil slöjd, träslöjd och smide. Avsikten med sådana undersökningar är att tillvarata traditioner ifråga om tekniker, mönster och funktionstyper. Inventeringen leddes av läns-hemslöjds-konsulten tillsammans med landsantikvarien i Gävleborgs län och med Nordiska museet.

Järvsö ligger i Ljusnans dalgång ungefär mitt i Hälsingland. Jordbruk och skogsbruk har varit grunden för näringslivet. Järvsö ligger dessutom i den del av Hälsingland där linet sedan tidig medeltid varit en betydande ekonomisk faktor. I Hälsingelagen, skriven före 1347, stadgas att skatten skulle utgå i linnelärft, och denna produkt nyttjades också som värde-mätare. Ännu vid 1800-talets mitt var linodling, garnspånad och tillverkning av finare lärft samt segelduk, buldan, foderväv och andra grövre linnevävnader en lönande näringskälla. Centrum för vävningen låg i Järvsö, Färila, Ljusdal, Bjuråker och Delsbo. Flera sagesmän har berättat hur bråttom det var i gårdarna för att hinna väva så mycket som möjligt till Distingsmarknaden i Uppsala och andra marknader, där det mesta av linvarorna såldes. Utbytet av linhanteringen bidrog till att skapa underlag för den rika byggnadskulturen i Hälsingland med dess storslagna gårdar och rika interiörer, med målningar på väggarna, samt för möbler, silver m.m. som skapade en representativ miljö.

Bädden som statusobjekt

I denna trakt där linet hade en så stor ekonomisk betydelse som saluvara fick också kvinnan en god social ställning, eftersom det var på henne, som ansvaret och arbetet med linberedningen och vävningen vilade. Hennes kunskaper och kapacitet vid spinnrocken och vävstolen var ofta avgörande vid äktenskapshandeln. En god hustru skulle kunna väva 200 alnar linnelärft om året för avsalu. Det egna hemmet blev naturligtvis föremål för utsmyckning, och speciellt var det sängutstyrelsen, den viktigaste delen av kvinnans hemgift, som ägnades särskild konstfärdighet.

Det som samlades in vid inventeringen var också till största delen bäddtextilier. Sängen och bädden har i många fall haft en social och representativ funktion vid sidan av den rent praktiska. I Hälsingland har detta varit speciellt framträdande. Det antal uppbyggda sängar som en gård kunde ha stående som prydnad var ett mått på dess ekonomiska standard och en manifestation av kvinnans prestationsförmåga. Att ha upp till 15–20 sådana bäddar var inget ovanligt, och sängkläderna har i boupp-teckningarna värderats mycket högt i förhållande till andra ägodelar. Bäddens representativa funktion levde kvar längst i fäbodmiljö. I ett hörn av fäbodstugan stod alltid en uppbyggd säng, som dominerade rummets interiör. Denna säng var stugans prydnad och fäbodjäntornas stolthet, och det var absolut förbjudet att ligga i den så att den blev skrynklig. "Inte skulle vi ligga där, det var 50 kronors böter på det", säger flera kvinnor. Det förekom en hel del

1. I den ålderdomliga miljön på fåbodarna levde den gamla bäddtraditionen kvar långt in på 1900-talet. I ett hörn av stugan stod alltid en högt uppbyggd säng med broderade hänslakan och örngott. Den var fåbodjantornas stolthet och fick inte användas att sova i. Här ses även ett handkläde mellan sängen och fönstret. Per-Ors stuga, Harsvallen, Järvsö. Foto 1940 i Nordiska museet.

tävlan fåbodjantorna emellan om vems stuga, som hade den finaste sängen. ”Dom skura å städa å gjorde så fint. Bredde bländvita lakan på sängarna ... Ja höga sängar skulle dom ha. Då var det väldig avundsjuka vem som hade finaste sängarna.” Själv låg fåbodjantan i kammaren i en betydligt enklare bädd.

Bäddens textilier

Bädden var under hela 1800-talet fortfarande av 1600-talstyp, dvs. sängarna var företrädesvis väggfasta eller inbyggda, ofta skåpsängar målade i den för Järvsö typiska mörkblå färgen med vita marmoreringar

och blomdekor. När utdragssofforna kom i bruk bäddades också de på det gamla traditionella sättet.

Sängen stod ofta i ett hörn. Den bäddades med hänslakan, som breddes över bolstervaret med halmfyllnad. Hänslakanet föll ända ned till golvet utmed hela sängens längd och pryddes med broderier, initialer, årtal samt flätade fransar eller knypplade spetsar, ibland båda delarna. Ovanpå lades underlakanet, som skulle hänga två tvärhänder över hänslakanet. Så kom färskinnsfällan eller på sommaren ett täcke i trasväv med inplockat mönster och till sist minst två kuddar med broderade huvor,

som låg ovanpå varandra i sängens hela bredd. Omkring 1920 började de moderna överlakanen, kvadratiska örngotten och vaddtäckena att ta överhanden i hemmen, men i fåbodstugan levde den gamla bäddkulturen kvar så länge som det traditionella fåbodlivet existerade, för Järvsös del fram till 1940-talet.

Hänglakan är oftast sammansydda på bredden av 2-3 våder linne- eller bomulls-lärft och är 120-190 cm breda och 130-170 cm långa. Måtten varierar dels beroende på olika sängtyper, dels på ägarens råd och lägenhet. Hade man ett hänglakan, som inte räckte längs hela sängen, drogs det upp mot huvudgården. Som dekor har hänglakanen i nederkanten oftast en fastsydd broderad eller mönstervävd bård ca 10 cm bred samt en frans och en spets. Enklare hänglakan, som användes till vardags, hade bara en frans eller en rad enkel utdragssöm.

Överlakan, i Järvsö "täckjelakan", kom inte i allmänt bruk förrän in på 1920-talet. En meddelare född 1850 skriver: "Överlakan har inte brukats allmänt, men de som ville leva litet bättre använde sådana av enskäft och mycket ofta prydda med hålsöm." En annan meddelare har berättat att täckjelakanen kom i bruk tidigare i fåbodens prydnadssäng än hemma på gården, vilket hon förklarade med: "De var ju finsängar, där skulle ingen ligga."

Långörngott är sydda som en avlång påse med öppning i ena kortsidan. Den andra kortsidan, som är skådesida vänd ut mot rummet, är försedd med en fastsydd bård, "huvan", som varierar i bredd mellan 15 och 30 cm. Långörngotten är 85-100 cm långa och 45-50 cm breda. De användes alltid två och två på varandra.

Hängkläden har i Järvsö alltid kallats handkläden. Det är långsmala våder, 175-200 cm långa och 30-35 cm breda. De hängde på väggen på varsin sida om en dörr eller ett fönster, mellan två dörrar eller vid sidan om sängen. Handkläderna består alltid av en halv vädbredd och har därför stadkant i ena långsidan och fäll i den andra. Oftast är de vävda i tuskaft men det kan

också vara gåsögon eller "tjock- och tunn-väv", dvs. omväxlande ränder i tuskaft och gåsögon. Nedtill har de bård och frans som hänglakanen. Upptill är de försedda med små öglor av tråd eller band för upphängning. "Handkläderna ... fästes på ett par spikar en bit under taket så att de hängde jäms dörrposten och ned till golvet." Ovanpå handklädet hängdes ofta en vit linnehandduk med röda kantbårder i snibb. Några av de inkomna handkläderna är längre än vanligt och försedda med broderi och frans i bägge ändar. Tydligt har de hängt dubbelvikta med ena änden synlig en bit under den andra. Denna typ är dock inte vanlig i Järvsö.

Lösa bårder och örngottshuvor med broderier eller vävd dekor kom också in vid inventeringen. Antingen var de oanvända eller hade de suttit på textilier, som blivit utslitna. Linnen i gamla textilier, som blivit mjukt genom många tvättar, var utmärkt till blöjor och småbarnskläder och till trasor i hushållet. När man därför rev sönder de gamla lakanen sparade man ofta broderierna. Var de hela kunde de sys fast på ett nytt lakan. Att så har skett syns på en del av föremålen.

Olika sätt att bilda mönster

Det undersökta materialet, som bestod av 399 föremål, kan indelas i tre huvudgrupper med grundläggande skillnader vad gäller mönsterbildningen, nämligen de med vävbundet broderi, med fritt broderi och med mönstervävd dekor.

Det vävbundna broderiet utförs med tygets rutnät av trådar som underlag för stygnen. Genom att sammanställa vissa enkla former, t.ex. kors, kvadrater, trianglar, romber, stjärnor, hjärtan och sicksacklinjer, kan en obegränsad variation uppnås. I Järvsö finns det vävbundna broderiet i form av korssöm, rätlinjig platt-söm, enkel utdragssöm, trädning på knutet nät samt näversöm.

Det fria broderiet bildar mönster oberoende av tygets rätvinkliga trådsystem och kräver därför ett uppritat mönster, i synnerhet om det är av komplicerad art, t.ex.

växt- och djurmotiv, figurala kompositioner och scener. All fri mönsterbildning kräver en förebild, ett hjälpmedel eller en utbildning i mönsterskapande – alltså en kontakt med eller impuls från en yrkesmässig miljö. Det fria broderiet i Järvsö utfördes i enkelsidig plattsöm med friare eller strammare stygnläggning, vidare i kedjesöm eller tambursöm, stjälsöm, flätsöm samt genomsydd plattsöm.

Den mönstervävda dekoren finns här företrädesvis i form av enkel rosengång och noppväv. Gemensamt för alla dessa tekniker med undantag av enkel utdragssöm är att de under så gott som hela 1800-talet nästan alltid utfördes med rött bomullsgarn på vitt underlag.

Bomullen ersätter linnnet

Underlaget för broderierna var ursprungligen av linnelärft, som vävdes i hemmen av hemodlat lin. Bomullen blev i början av 1800-talet ett allt vanligare material i Sverige. Från 1830-talet var den amerikanska bomullen det billigaste textila materialet och blev överkomligt även för allmogen. Bomullen var för dem något nytt och fint och användes till en början mycket sparsamt, på så vis att det bara var de synliga delarna av ett plagg eller bården på ett lakan som gjordes av bomull. Införandet av bomull hade stor betydelse för broderiernas utveckling. Den kraftiga ökningen av antalet broderier vid mitten av 1800-talet möjliggjordes genom frigörandet av arbetskraft då man kunde köpa bomullsväv och färdigt garn och slapp den omständliga proceduren vid linberedningen.

Det tidigast daterade broderiet från Järvsö utfört på bomullsväv finns på en örngottshuva med broderi i kedjesöm, daterad 1837. Bomullshuvan är fastsydd på ett örngott av linnelärft. Under 1840-talet blev det allt vanligare att bomullen ersatte linnnet, men ännu så länge mest i bårderna. Först under 1850-talet var ibland hela örngottet av bomull, och senare blev detta det vanligaste. Men linnelärften blev aldrig helt undanträngd, vilket är naturligt med tanke på att lin odlades allmänt i Järvsö

ända fram till 1930- och 40-talen. Under 1850-talet blev det också allt vanligare att använda halvlinnelärft, eller halvbomull som man då sade, för att framhäva det "finare" materialet.

Det röda garnet

Det röda garnet är ett entrådigt vävgarn av bomull. Vid sömnaden tvinnades det ihop av syerskan till önskad grovlek, vilket varierar från tvåtrådigt upp till sextrådigt. Vid mönstervävning i rosengång användes garnet enkelt, och enligt en uppgift behövdes det 50 inslag med detta garn för att täcka så mycket som en halv tumnagel. Det förklarar den småmönstrade effekt som kunde uppnås på rosengångshuvorna.

Turkiskt rött

Den röda färgen varierar från kraftigt rött till en rosaröd ljusare nyans. Garnet kallades i både Järvsö och Delsbo för "turskiskt garn". Kvinnor, som nu är i 80-årsåldern, har berättat att deras mödrar kallade garnet så, och att det köptes färdigt i härvor i Collins manufakturaffär i Järvsö, grundad 1878, och i Karin Svensks handarbetsaffär i Delsbo samt i affärer i Ljusdal och på marknaderna. Antagligen var det även tidigare på marknader och kanske av kringvandrande knallar man skaffade sig garnet. Att det kallas "turskiskt", dvs. turkiskt, beror just på den röda färgen. *Turkiskt rött* är en färg som fås av krapprotens färgämne alizarin. Proceduren att färga bomull med turkiskt rött är mycket speciell och omständlig och den räknas som den största av skönfärgeriets alla konster. Metoden var inte känd i Europa förrän 1765. Tidigare hade turkiskt rödfärgade garner bara kunnat erhållas från Orienten eller Turkiet. Denna kulörstarka färg är känd för sin utomordentliga hållbarhet. Enligt en uppgift i Sahlins "Ett skänkt färgeri" var metoden någon tid i användning vid det färgeri för äkta turkiskt rött, som anlades på 1780-talet vid Bergsunds gjuteri i Stockholm av David Asplund. Annars var det handlanden Wilhelm A. Röhss som 1827 i större skala började framställ-

ning av äkta turkiskt rött vid det färgeri han detta år startade utanför Göteborg under namnet Levanten. Färgeriet betecknas 1855 som ett av landets två största färgerier. I början av 1870-talet var det Skandinavians största och förnämsta och tycks då ha varit ensamt om att framställa turkiskt rödfärgat garn i Sverige. I Europa var framförallt de båda färgarstäderna Barmen och Elberfeld leverantörer av äkta turkiskt rödfärgat bomullsgarn, och därifrån inköptes det också till Sverige. Det är alltså möjligt att det verkligen är äkta turkiskt rödfärgat bomullsgarn, som använts till broderierna. De olika nyanser som finns av det röda garnet kan bero på olika tvättförfaranden eller annan behandling under årens lopp men kan också vara en följd av olika styrka på färgbaden. Det kan också tänkas, att en del av det röda garnet kan vara färgat med enklare förfaranden genom den europeiska krapporten eller med cochenill, vilka med skilda betmedel kan ge olika starka kulörer. Att få reda på vilket färgämne som använts är enligt färgexpertis mycket svårt. Inte ens en kemisk analys skulle kunna ge ett definitivt svar på frågan, då krappens och cochenillens färgämnen har en så likartad molekylär uppbyggnad. Det är också möjligt att en del av det garn som användes under 1800-talets sista decennier var syntetiskt färgat. Syntetiska färger började komma i bruk strax efter seklets mitt, och krappens färgämne, alizarinet, framställdes på kemisk väg första gången 1869. Kvaliteten var till en början inte den bästa. För detta talar en uppgift från en meddelare i Delsbo, som sade: "Det kunde bli lite olika, så att det tog färg, det var inte bra, men en del var äkta och fint, det hade mor Svensk i sin affär."

Det tycks som om den röda färgen är intimt förknippad med just bomullsgarnet och därmed med bomullens ankomst till Europa. Överallt där man under 1800-talet började brodera med bomullsgarn i bondemiljö, är det den röda färgen som varit dominerande, ibland kombinerad med blått. Rött färgat med äkta turkiskt rött och blått

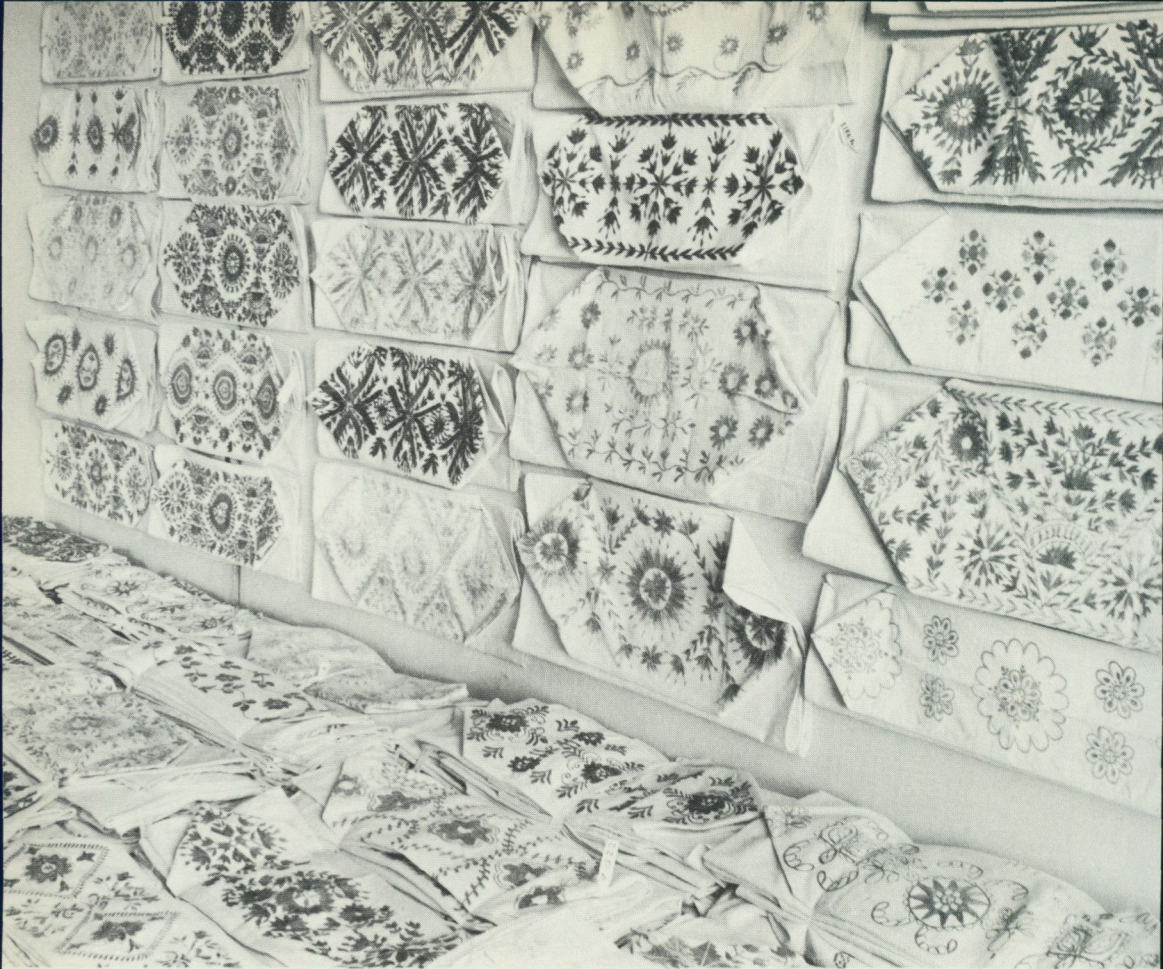
färgat med indigo är de två beständigaste färger som finns. De är jämförelsevis dyra och svåra att framställa. Deras dyrbarhet och hållbarhet har gjort dem "fina" och eftertraktade till plagg och textilier med representativ funktion. Kvinnor som broderade började använda det nya och fina röda bomullsgarnet istället för det hemspunna vita lingarnet för sänglinne, väggbeklädnader och brudgumsskjortor, där det gällde att visa upp vad man förmådde.

Vävbundna broderier

Vid inventeringen framgick det tydligt, att de vävbundna sömsätten representerar en äldre broderitradition i Järvsö. Det tidigast daterade broderiet var en örngottshuva från 1817 sydd i rätlinjig plattsöm, och det fanns många av samma typ från 1820-talet. Teknik, material och datering har i detta fall ett samband. Den hemvävda linnelärften, som var allenarådande fram till omkr. 1840, har en jämförelsevis grov struktur, där trådarnas rutnät i väven framträder tydligt och gör det lätt att sy på "räknade trådar". Den maskinvävda bomullslärften har en betydligt tätare struktur med en något luddig yta, som gör det svårt att se trådarna i väven. När bomullslärften börjar användas försvinner det vävbundna broderiet alltmer och ersätts med det fria broderiet, som sys på uppritat mönster. Undantag är korsösömmen, som får en mer framträdande roll i och med att halvlinnelärften jämsides med bomullen blir allt vanligare under senare hälften av 1800-talet. I Järvsö och framförallt i Delsbo får korsösömmen en lokal utveckling av nästan samma omfattning som det fria broderiet.

Fria broderier

De fria broderierna är svåra att inordna i bestämda grupper. Gränserna mellan vad som kan kallas Järvsösöm resp. Delsbosöm och andra fria sömsätt är ibland flytande. De broderier som jag kommer att beskriva i det följande är de som är lättast att gruppera, medan det vid inventeringen även kom in många "särlingar", vilka tillsammans antyder den bredd och rikedom, som det

2. En del av de 399 insamlade broderierna utställda i Stenegården, Järvsö. Här syns Järvsösöm i olika mönster, Delsbosöm, tambursöm och plattsömsbroderier av många slag. Foto Stig Andersson, Järvsö.

fria broderiet har haft, men som tyvärr är omöjligt att återge i denna framställning. Kanske kan bild 2 ge en viss föreställning om detta.

Lokalt särpräglade broderier

Det räcker inte med att använda de tekniska benämningar som finns på olika prydnadssömmar, när man vill beskriva de s.k. landskapsömmarna. Både Järvsösöm och Delsbosöm är sydda i enkel-sidig plattsöm och stjälsöm. Det som skiljer dem åt är istället deras typiska möns-

terbilder, som åstadkoms genom en kombination av teknik, stygnläggning och en speciell stiluppfattning i mönstret. Den särpräglade mönsterbilden, som förvisso har lokal anknytning, fick inom hemslöjdsrörelsen omkring 1900 namn efter den socken eller det landskap, där man i första hand funnit exempel på den. Senare har det visat sig, att dessa benämningar inte är helt adekvata, eftersom det aldrig är landskapsgränsen, som utgör gräns för utbredningen av sådana lokala broderityper som t.ex. Hallandssöm och Blekingesöm.

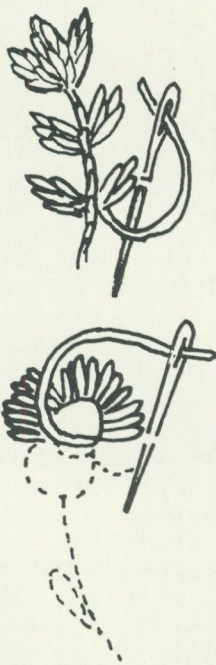
Som jag senare skall visa finns i Järvsö också det som kallas Delsbosöm och tvärtom. Benämningarna har emellertid blivit så vedertagna begrepp, att jag inte finner anledning att byta ut dem i min framställning. I Delsbo har man annars haft benämningarna tofssöm och långsöm för Järvsösömmen resp. Delsbosömmen.

Järvsösöm

Med Järvsösöm menas ett slags enkelsidig plattsöm kombinerad med stjälsöm. Stygnen läggs utåt i solfjäderform och görs olika långa, vilket ger figurerna en taggig kontur. De små tofsarna, som gett sömmen dess lokala namn, består oftast av fyra stygn, två längre och två kortare. Grundstommen av mönsterelement, som varierar i det oändliga, är rundlar fyllda på olika sätt, kvistar med små spretiga blad och blommor sedda

från sidan och uppifrån och så förstås alla de små karakteristiska tofsarna, som växer ut från de andra figurerna. Hjärtan, sick-sackband och V-formiga band är också vanliga. Enligt de uppgifter som nu går att få har mönstren ritats på fri hand. Rundlarna har man dock ritat efter något runt föremål för att få jämna. Trots att Järvsösömmen har en mycket rik mönstervariation kan man urskilja några olika mönstergrepp, som varit särskilt vanliga under olika tidpunkter. Med hjälp av de märkningar med årtal som finns och de ungefärliga dateringar som uppgivits av ägarna, kan man följa hur Järvsösömmens mönster förändrats inom ramen för den vedertagna stilen under decennierna fram till sekelskiftet då tekniken tycks försvinna.

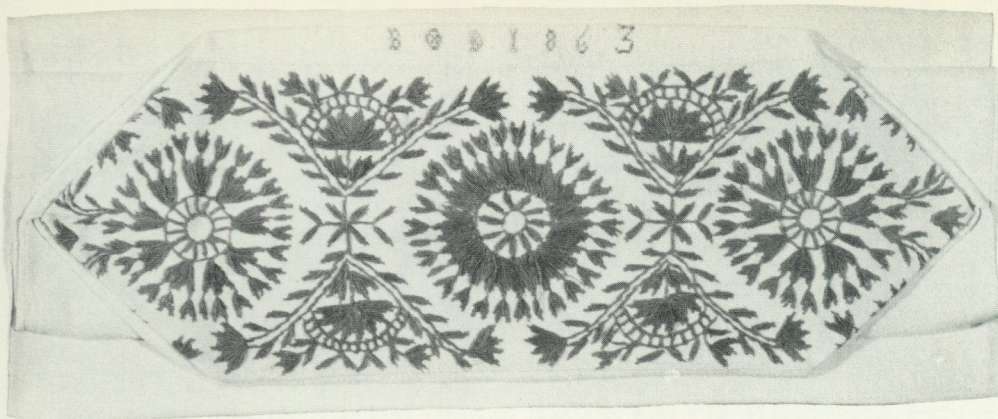
De tidigaste dateringar på Järvsösöm jag kunnat finna är från 1847 och 1848.

3. Överst Järvsösöm, nederst Delsbosöm. Efter Eivor Fischer, *Svensk broderikonst* (1961).

4. Detalj av Järvsösöm. Stygnen utgår från en punkt och läggs utåt i solfjädersform. De små tofsarna består oftast av fyra stygn, två längre och två kortare. Det entrådiga garnet användes flerdubbelt till broderiet allt efter syerskans egen bedömning. Foto Stig Andersson, Järvsö.

5. Järvsösöm i det mönster, som fanns på närmare 50 föremål, speciellt från 1860-talet. Här finns den typiska tredelningen i mönstrets uppbyggnad. Märkningarna har oftast som på bilden sytts i korsöm även om det varit ett fritt broderi i huvan.

Det troliga är att den uppstod under 1840-talet, tillkommen genom en lokal utveckling och stilisering av blombroderier av mer allmän typ, som då var moderna. Broderierna från 1850-talet uppvisar redan en rikt utvecklad mönsterflora, med nästan hela det mönsterförråd, som sedan finns inom Järvsösömmen. Man ser också det som är typiskt för örngottsbroderierna, nämligen tre-delningen i mönstrets uppbyggnad. Antingen centreras broderiet kring tre likvärdiga rundlar på jämnt avstånd från varandra eller också kring en speciell och oftast dominerande mittfigur och på ömse sidor om denna två sinsemellan likadana figurer. Ett örngott från 1850-talet, märkt BAD 1858, har det mönster som under 1860-talet kom att bli helt dominerande och som dessutom finns på det allra största antalet föremål i undersökningen, närmare 50 stycken. Små variationer i detaljerna kan finnas, och när det har broderats på handkläden har det smalare formatet gjort att mönstret ändrats något. Inom denna grupp finns också sex örngott sydda med två färger. Den vanliga röda färgen har kompletterats med en starkt mörkgul färg. Den gula färgen tycks inte alls ha haft samma färghärdighet som den

röda, för bara i ett fall finns den ursprungliga starkt mättade kulören kvar, i de andra har den blekts till ljusgrönt eller t.o.m. vitt. Endast knutarna på baksidan avslöjar den ursprungliga gula färgen.

Att döma av det insamlade materialet nådde Järvsösömmen sin kulmen på 1860-talet vad gäller antalet broderier. Bomullen hade då fått sitt definitiva genombrott och möjliggjorde en ökning av de fria broderierna. Från och med 1860-talet är all Järvsösöm, som jag gått igenom sydd på bomullslärf. Under 1870- och 80-talen utvecklades en del nya mönsterformer. Vid denna tid började symaskiner att användas till llnesömnaden. En del bårder och hovor är därför fastsydda med maskinsöm. Ett örngott märkt AAD 1890 är det senast daterade broderiet i Järvsösöm sydd på traditionellt sätt.

Fem föremål från åren 1870–74, märkta IAKD plus årtal, har en sorts söm, som skiljer sig något från Järvsösömmens mönsterbild. Även här är det stiliserade blommor och tofsar men tofsarna sitter tätare och är mindre och yvigare än annars. Från Järvsö kom bara in två andra broderier med samma sorts söm. Ser man däremot på bildmaterialet från en liknande

inventering gjord i Delsbo 1963, hittar man flera exempel därifrån av denna typ från ungefär samma tid. I uppgifterna om föremålen märkta IAKD står helt följdenligt: "Har tillhört Anna Karlsdotter, som från början bodde i Delsbo men flyttade till Järvsö 1921." Tydligt har även i Delsbo broderats på liknande sätt som i Järvsö, och där har sömnadssättet gått under namnet tofssöm. Den har sytts jämsides med deras långsöm, dvs. Delsbosöm.

Delsbosöm

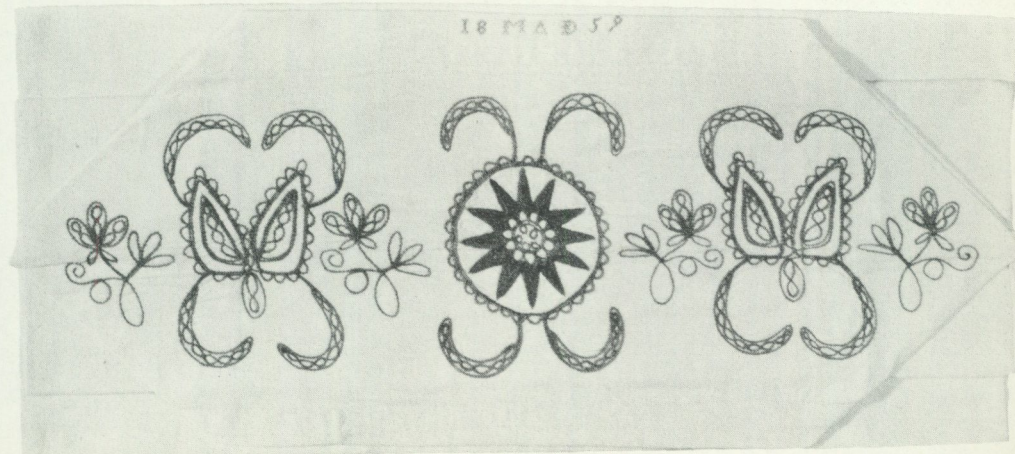
Delsbosömmen sys också i enkelsidig plattsöm och stjälsöm och ibland även flätsöm. Stygnen läggs jämnare än i Järvsösöm, så att konturerna blir släta. Mönstren består till största delen av blommor och blad på kvistar eller på långa slingor eller som buketter i urnor och krus av olika slag. Blommorna och bladen är mer naturtrogna än i Järvsösömmen. Vid mönsterritningen har man använt sig av mallar för de olika blom- och bladformerna, vilket kan vara en av anledningarna till att stiliseringen av formerna inte gått lika långt som i Järvsösöm. Vid inventeringen i Järvsö hittades en del broderier av denna typ, som annars varit vanligast i Delsbo. De hade dateringar

från 1870 fram till sekelskiftet. Att det finns Delsbosöm i Järvsö och Järvsösöm i Delsbo är inte alls märkligt. Även om det i de två grannsocknarna har utvecklats två olika mönsterstilar, så har inte sockengränsen varit något absolut hinder för spridningen av mönster och teknik. Exemplet på Delsbosöm i Järvsö är också relativt sena, från 1800-talets sista decennier, när man kan räkna med en livligare kontakt och handel mellan socknarna än tidigare. Hälften av Delsbosömmen i vårt material har kommit från byar öster om Ljusnan. En del av dessa byar ligger inte långt från gränsen mot Delsbo, och kontakterna mellan samhällena tvärsöver gränsen var här ofta livligare än med byarna i den egna socknen som låg på andra sidan älven. Genom arv och förflyttningar kan man också tänka sig att broderierna kommit från den ena socknen till den andra.

Huvor med tambursöm

En grupp fria broderier är mycket homogen och skiljer sig väsentligt i utseende och teknik från de andra. Den utgörs av 15 örngott med broderi i kedjesöm, med mycket små stygn troligen utfört med virknål, s.k. tambursöm. Samtliga huvor är av ovanligt

6. Ett av de 15 örngotten med tambursöm i ett ovanligt mönster, som återkommer på alla huvorna. Stygnläggning, tyg- och trådkvalitet är så likartade att det förefaller som om de kommer från samma syerska.

fintrådig bomullslärf, och broderierna är på alla utförda med tvåtrådigt garn. Mönstret är av sådan art att man knappast kan få det så lika från gång till gång utan någon form av mönster eller mallar. Stygnläggning vid sömnaden, där man kunnat tänka sig olika lösningar, är alltid utförd på samma sätt. Dessa broderier har av dateringarna att döma sytts under en ganska begränsad tidsperiod av ca 25 år kring mitten av 1800-talet och det förefaller som om det är en eller blott några få personers verk.

Varifrån kommer impulsen till detta broderi? – Tambursömsbroderier var mycket moderna under 1800-talets första decennier och förekom som vitbroderi på halskläden, mössor och kragar m.m. i borgerlig miljö. Även allmogekvinnor hade sådana halskläden, men framförallt var det på deras bindmössor och andra småplagg som det var vanligt med tambursöm i silke. Kanske är dessa örngottshuvor, på samma sätt som bindmössorna, tillkomna i en yrkesmässig miljö och spridda genom försäljning. I så fall bör liknande örngott med tambursömsbroderier återfinnas även utanför Järvsö. Att så är fallet bekräftas vid en genomgång av Nordiska museets foton på broderier, där det finns två örngott med nästan identiska mönster från Växbo resp. Herte i Bollnäs socken, söder om Järvsö.

En grupp broderier har mönstret sammansatt av både vävbundna och fria sömsätt. Märkligast är ett örngott, märkt KOD I VIK 1821, av linnelärf med broderi i rätlinjig plattsöm och korsöm i ett mönster med de åtta-uddiga stjärnorna och små spridda kors och stjärnor av den typ som var vanlig på 1820-talet. Från de geometriska mönsterformerna växer det ut några mjuka kvistar sydda i stjälsöm. Det är broderat av den då 20-åriga Karin Olofsdotter i Vik och det är det äldsta exemplet på fritt broderi i Järvsö. Ytterligare ett femtontal broderier av något yngre datum har rätlinjig plattsöm med detaljer i stjälsöm, kedjesöm, flätsöm eller fri plattsöm. Till och med Järvsösömmen har ibland bro-

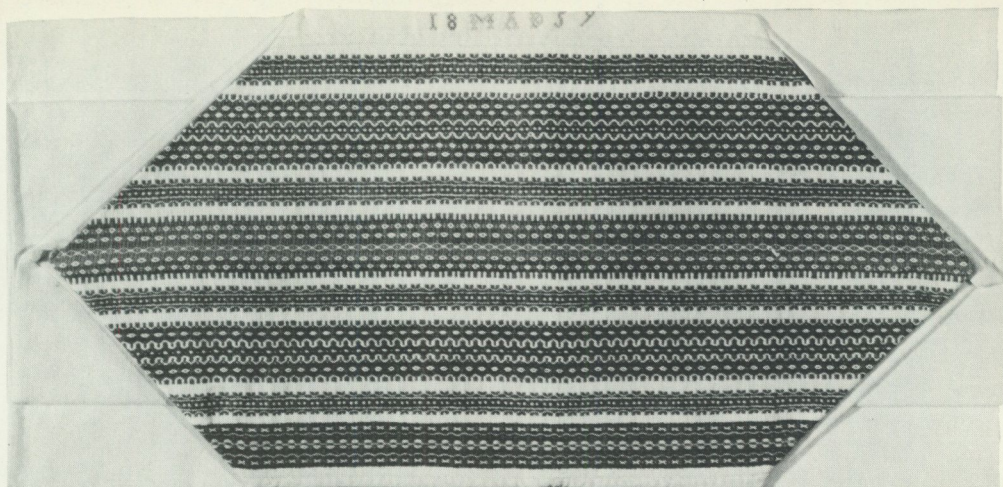
derats tillsammans med rätlinjig plattsöm eller korsöm.

Vid insamlingen togs också med några broderier av tämligen sen typ, som helt saknar lokal särprägel. Några har mönster hämtade direkt ur mönsterböcker från tiden kring 1900, och en paradhandduk med en blombukett och texten "Två Dig ren" är av en typ som återfinns i postorderkataloger från 1910-talet. Sådana broderier sydda på köpt tyg med tryckt eller kalkerat mönster efterträdde de äldre lokala prydnadsömmarna i Järvsö liksom på andra håll. Det skedde i samband med att man övergav hela det äldre inredningssättet. Nya kommunikationsmedel och snabbare nyhetsförmedling innebar att man snart anammade möbler och inredning av borgerlig typ. De nya möblerna krävde textilier av annat slag och format och med dessa följde broderier i modern stil.

Mönstervävd dekor

Mönstervävd bårder och huvor har förekommit jämsides med de broderade och använts på samma sätt, varför det är motiverat att ta med även dessa i undersökningen. De vävdes i en lång sammanhängande väv, ca 50 cm bred och klipptes sedan isär. Örngottshuvorna är 15–25 cm breda. Till hänglakan och handkläden användes ca 10 cm breda bårder. Till hänglakanen sydde man ihop tre våder till en bård. *Enkel rosengång* är den vanligaste tekniken. Den vävdes med det röda garnet som inslag tillsammans med vitt lin- eller bomullsgarn. Två hänglakan har också inslag av det gula garn som nämnts i samband med Järvsösömmen. Det tunna garn som används enkelt till inslaget gör att rosengången blir mycket tät och småmönstrad. Variationsrikedomen är fantastisk. Inte två huvor är exakt lika. Hänglakan och örngott med bårder i rosengång användes enligt flera meddelare till vardags och ansågs inte lika fina som de broderade.

Den tidigaste dateringen finns på ett örngott märkt BED 1842, vilket är Brita Eriksdotter (f. 1814) från Persgården i Norrsäljesta by. Det senast daterade är

7. Huva i enkel rosengång med en småmönstrad effekt som åstadkommits genom det tunna röda garnet, med vilket man måste väva 50 inslag för att det skulle täcka så mycket som 1/2 tumnagel.

också ett örngott med broderad blomranka i Delsbosöm omgiven av två rosengångsbårder, märkt MPD 1880. På ett örngott finns uppgift att det vävts strax efter sekelskiftet, vilket också det stora monogrammet AO talar för. Det finns också muntliga belägg för att sådana huvor vävdes in på 1900-talet och t.o.m. så sent som på 1920-talet.

Rosengången tycks alltså ha använts under en ovanligt lång period som dekoration på sänglinnet. *Noppväv* tycks däremot inte ha blivit vanlig i Järvsö förrän i slutet av förra seklet. Av textilierna med dekor i noppväv finns ingen daterad före 1888, och dateringarna koncentreras till 1890-talet och början av 1900-talet. Det dominerande mönstret är den åtta-uddiga stjärnan, som finns med i alla bårderna antingen som huvudmönster eller som utfyllnad. Över huvud taget råder en stor likformighet i mönsterbildningen i alla noppvävsbårderna. I gruppen med noppväv, som alltså är en sen företeelse i Järvsö, märks det att 1900-talets början är en brytningstid mellan gamla och nya bådtraditioner. En noppvävshuva daterad 1906 har sytts fast som en bård tvärs över

ett örngott av modern typ, dvs. kvadratisk med öppning upptill försedd med knytband, medan det yngsta örngottet med noppväv, daterat 1920, är ett traditionellt långörngott med huva i ena kortsidan. Två skänkdukar, helt i noppväv, den ena med rött och vitt bomullsgarn, den andra med enbart vitt garn, är också yngre textilier, som hör ihop med en borgerlig inredningsstil.

Märkningen

Det har varit mycket vanligt att märka sina tillhörigheter och detta gäller inte minst textilierna. 318 av de 399 undersökta föremålen har någon form av märkning. Vanligen är det tre initialer, t.ex. AOD för Anna Olsdotter. Ofta finns också det årtal med då broderiet syddes. Denna tradition att märka med årtal tycks ha varit allmän under 1800-talets första decennier men avtog sedan alltmer under århundradets lopp för att vid sekelskiftet vara i det närmaste bortlagd. Det är så gott som alltid kvinnans initialer som återfinns på textilierna. På ett örngott finns dock både mannens och kvinnans initialer, och ett annat örngott är märkt enbart med mannens initialer AMS, där S visar att det är ett sonnamn. Båda

8. Örngott med broderi i korssöm och en säregen märkning i kodform där siffror satts istället för bokstäver och tvärtom. AH910154EI = 18IKPD59.

dessa måste dock betraktas som undantag. I dekorativt syfte satte man ihop initialerna och siffrorna i årtalet, så att det kan stå t.ex. 18AOD58 eller 1A8O5D8. I Järvsö liksom i Delsbo satte man gärna I eller H framför initialerna för att beteckna jungfru resp. hustru. Så länge flickan var ogift, märkte hon sitt linne IAOD, jungfru Anna Olsdotter, för att efter några år då hon gift sig sätta HAOD. Detta var ett praktiskt sätt att markera sitt civilstånd vid den tid då kvinnan ej antog mannes efternamn vid giftmälet. Att sy årtalet med romerska siffror har också förekommit.

Mer svårförståelig är märkningen med sifferkod, som finns på ett av örngotten. Inom det nordsvenska bonadsmåleriet förekom samma sätt att kodmärka. Konstnären signerade sitt verk med en sifferkod, där han använde den siffra, som markerar bokstavens plats i alfabetet, t.ex. 2 = b och 5 = e. Är örngottet märkt 1154 betyder det alltså AOD. Det ovan nämnda örngottet från Järvsö är till och med märkt med en

dubbel kod, dvs. man har använt siffror istället för bokstäver och tvärtom. På ena sidan om huvan står ÅR IKPD 1859, vilket är den vanliga typen av märkning men på andra sidan står A H 9 10 15 4 E I, vilket uttytt enl. ovan blir 18IKPD59! På samma örngott finns också en annan märkning, som är vanlig, nämligen att i den broderade bården komponera in byns namn, i detta fall KARE. I ett annat broderi står KOD I MYRA 1834, där Myra är namnet på byn.

Märkningen gjordes så gott som alltid med korssöm, även om det var ett fritt broderi i bården. Det vanligaste är att märkningen sitter ovanför den broderade bården, men det förekommer även att man, som ovan nämnts, komponerat in initialerna, årtalet och ibland bynamnet i broderiet. Detta gällde främst det vävbundna broderiet, som är geometriskt och på jämna avstånd kunde ha tomma rutor eller liknande, lämpliga att fylla ut med en bokstav eller siffra. Det fria broderiet, och då främst

Järvsösömmen, är däremot ofta komponerat med något av "horror vacui", så att det ej blir plats över för märkningen. Förhåller det sig dessutom så att många av de fria broderierna är sydda av speciella syerskor, bör det ha varit så, att det var köparen som märkte i efterhand och då satte sina initialer ovanför den fina bården.

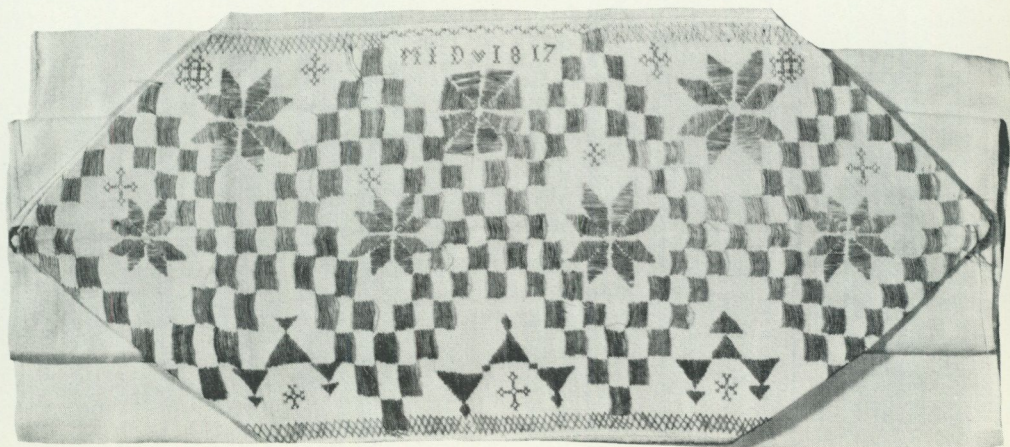
Först framemot sekelskiftet förändrades märkningen. De unga flickorna anammade det nya namnskicket och kallade sig Persson, Andersson och Olsson i efternamn precis som sina bröder. Den äldre generationens kvinnor behöll dock de gamla dotternamnen till omkr. 1915. I och med denna förändring ändrades också märkningen, så att man nu bara märkte med två initialer, en för förnamnet och en för efternamnet. Monogrammet förändrades också stilmässigt, helt i linje med det borgerliga mode, som återfanns i alla de märkböcker med alfabeten som nu gavs ut. Bokstäverna blev allt större, snirkligare och fick alltmer betydelse som rent dekorativa element. De syddes ofta i plattsöm och stjälsöm, ibland knutsöm. Det är ytterst sällsynt att årtal finns med i dessa sena märkningar.

Man kan ibland se att textilierna har ärvts inom släkten och använts av flera generationer. Det är inte ovanligt att det finns två monogram bredvid varandra, ett av den gamla traditionella sorten och ett av den yngre med två stora bokstäver.

Vilka broderade?

I kvinnans hemgift skulle ingå åtminstone en uppsättning sänglinne, bestående av två örngott och ett hänglakan, broderade i samma teknik och gärna i samma mönster. Ofta var det de unga flickorna, som själva sydde till det blivande hemmet. Flickorna började med enklare spånad, vävning och sömnad redan i 8–10-årsåldern. "Man fick börja väva så snart man nådde ner till tramporna." Små provlappar och mönsterdukar vittnar om hur de fick lära sig olika broderitekniker. En del flickor broderade redan i 10-årsåldern större arbeten. Exempel härpå är ett hänglakan och ett örngott med broderier i rätlinjig plattsöm, korsösöm och flätsöm märkta MID 1817. Enligt uppgift är de sydda av Margit Jonsdotter, f. 1805 i Kristoffergården i Stene, som i så fall var 12 år när hon sydde dem. Att det är

9. Det äldsta daterade broderiet från Järvsö, i rätlinjig plattsöm och korsösöm, märkt MID 1817 och sytt av den 12-åriga Margit Jonsdotter. Trådräkningen i mönstret har inneburit vissa svårigheter för den unga flickan, vilket medfört att det annars strikt geometriska mönstret blivit litet snett och vint.

frågan om en ung och litet ovan syerska märks t.ex. på de åtta-uddiga stjärnorna, som blivit ojämna och inte hamnat mitt i de rombiska fälten, som var meningen. På en del ställen har mönstret blivit litet för stort och inkräktat på kantbården och sick-sack-linjerna möts inte alltid där de ska.

En helt annan fasthet i kompositionen och säkerhet i utförandet har ett örngott, broderat också det i rätlinjig plattsöm och korsöm samt märkt BOD 1822. Det är sytt av "Basta-mora", en brodös, som arbetade för maten och var verksam i början av 1800-talet. Sådana brodöser eller syerskor, som de kallades, har varit vanligare än man i allmänhet tror, då det gäller folkligt broderi, och då speciellt när det gäller det fria broderiet, som var mera krävande konstruktionsmässigt och mönstertekniskt sett. "Det var inte var man, som kunde sy vitsöm och Järvsösöm. Det fanns speciella vitsömmerskor, som folk beställde hos", säger en meddelare, och en annan: "En del av utrustningen beställdes av särskilda sykunniga." Alla flickor hade naturligtvis inte fallenhet och intresse för broderi. Några som i ännu högre grad än de ogifta flickorna utnyttjade dessa syerskors tjänster, var de gifta bondmororna med ett stort hushåll och en familj, som krävde all deras tid. Flera av meddelarna har berättat att deras mödrar efter giftermålet och barnens ankomst inte längre hade tid att brodera. För mat eller andra förnödenheter bytte de istället till sig broderier av dessa syerskor, som ofta var ogifta kvinnor, s.k. gammeljantor, eller hustrur till obesuttna, som för sitt uppehälles skull var tvungna att ha sådana binäringar.

"Basta-mora" är den äldsta av de syerskor vi känner till i Järvsö. Om en efterföljare till henne finns betydligt mera uppgifter. Hon hette Karin Andersdotter, född 27 maj 1826 och dotter till Anders Renglund i Rengsjö. Renglunds Kari kallades hon av en del och Sundgrens mora av andra. Sundgren, hennes andre make, var soldat och lär ha haft problem med spriten. För att hjälpa till med försörjningen började hon brodera Järvsösöm. Hennes namn

börjar dyka upp i samband med broderier från omkr. 1870 och sedan tycks hon ha broderat flitigt fram till 1890-talet och bör således vara en av de sista utövarna i konsten att sy Järvsösöm på det gamla sättet. Hon dog 1906, 80 år gammal. Då hade hon sen några år bott på fattighuset. Hennes alster är framförallt spridda i trakten kring Grönås, där hon bodde.

Även de vävda huvorna är ibland beställningsarbeten. Det hörde visserligen till pigornas och de unga dottrarnas göromål att väva till gårdens behov, men ibland köpte man också från andra. I början av 1900-talet fanns det dalkullor i Järvsö, som vävde huvor i noppväv och sålde. En av dess kullor kallades "Flinka-mora" och var även hon gift med en soldat i Järvsö. En kvinna i 90-årsåldern har berättat att hon och mamman vävde rosengångshuvor redan när hon var 8 år. De fick 25 öre per huva för de smala och 75 öre för de breda. Det röda garnet kostade då 10 öre per härva i Collins manufakturaffär.

Vid vilka tillfällen broderades?

Märta Brodén har skrivit om sin barndom i Delsbo omkr. 1915: "Hemmavid samlades de stora flickorna i byn på sina kammare till fredagsvakor. Där ritades, broderades och diskuterades olika mönster till de s.k. huvorna." Alldeles säkert har flickor ur tidigare generationer samlats på ungefär samma sätt och tillsammans broderat på sin hemgift. Det är allmänt omtalat att de flickor som städslades till fåbodvallarna skulle hinna med en hel del sömnadsarbete förutom all mjölkberedning under sommarhalvåret. Husmodern gjorde iordning sömnadsarbeten, som flickorna fick med sig upp till vallen, och som de skulle hinna med på en viss tid. Flickorna fick aldrig vara helt sysslösa. Medan de vallade kreaturen stickade de strumpor, vantar, muddar eller andra småsaker. Stickning var ett lämpligt handarbete när man gick i skogen, eftersom det kan utföras utan att man hela tiden håller ögonen på arbetet. Söm-

nad fordrar däremot att man koncentrerar sig på det man har i händerna. Det var därför lämpligare att ta fram under dagens vilopaus, när både djur och valljäntor slog sig till ro på något lägligt ställe. De sydde framförallt särkar och skjortor till hela familjen. Men det råder delade meningar om flickorna även broderade under vallningen. Från Svärdsjö i Dalarna meddelas: "Under tiden togo kullorna fram sin linntygssömnad eller broderade örngott, brudgums-skjortor eller dylikt."

En kvinnlig meddelare, som själv broderat mycket, dock aldrig på vällen, berättar: "Valljäntorna sydde korsstyggn när dom satt i skogen och vallade korna. Sydde ej så mycket Delsbosöm på vallarna, räkna trådar var lugnare." Andra meddelare åter säger ingenting om broderi utan talar enbart om klädsömnad. Det är tydligen så, att i den mån broderi har förekommit under vallning så har det varit vävbundet broderi, som ej var så krävande. Däremot kan det ha sytts Järvsö- och Delsbosöm de kvällar efter arbetets slut när kvinnorna från olika fäbodvallar träffades hos någon för att prata och dricka kaffe. Fäboden med sin minutiösa hygien, där allting skurades och tvättades flera gånger under sommaren, vilket var en nödvändighet med tanke på all mjölkberedning som försiggick där, var därmed också en lämplig plats för finare sömnadsarbeten på det rena vita linnat. Sommaren var ju också den tid när det var ljust största delen av dygnet och man kunde utnyttja dagsljuset vid sömnaden långt fram på kvällen.

Varifrån kommer mönstren?

Den folkliga konstens utövare arbetade med förlagor och förebilder, som ofta kom från högre ståndsmiljö. Till exempel dalmålingarna och de skånska flamskvävna-derna, två områden som är särskilt väl undersökta, har man funnit förlagor i gamla bibelillustrationer, andaktsböcker, kistebrev, modejournaler m.m. De broderade hängklädena från västra Blekinge med blommor, blad, buketter, festonger, korgar,

fåglar och motiv i fyrkantiga ramar går tillbaka på den rokokomässiga blomsterornamentiken, som under 1700-talets mitt var den mest uppskattade dekorationen på sängomhången, täcken och kjolar m.m. I det fallet är det uppenbart att en eller flera mönsterritare med ursprung i borgerlig miljö varit verksamma i Blekinge under 1800-talets förra hälft. Men hur är det med broderierna från Järvsö? Vilka förlagor har man haft att tillgå?

Det mönsterförråd som finns i det vävbundna broderiet bygger mest på enkla geometriska figurer och är inte på något sätt knutet enbart till Järvsö eller Hälsingland eller ens Sverige. Mönstren är i stor utsträckning internationella och av mycket hög ålder. I italienska och tyska mönsterböcker från 1500-talet kan man se att mönstren från denna tid fortlevat ganska oförändrade ännu långt in på 1800-talet. Samma mönster finns i en mängd olika tekniker, såväl i några av de äldsta vävnadsteknikerna, t.ex. röllakan, som i den betydligt yngre stickningen. Även i det vävbundna broderiet kan man dock se en viss lokal anknytning genom sammanställningen av de olika mönsterelementen eller förkärleken för något av dem.

Men mönstren till de fria broderierna, varifrån kommer de? De fria sömsätten krävde uppritning eller annat stöd vid sömnaden och givetvis en förebild eller förmåga att skapa mönster. I regel har redan befintliga broderier givit förebilden. Det framgår klart av det insamlade materialet, att det finns en stor enhetlighet inom de olika mönstergrupperna. De tidigaste fria broderierna från 1830- och 40-talen, som ännu ej genomgått den starka stiliseringen i Järvsösömmen, liknar mycket de broderade blommönstren på de sidenhalskläden som sedan 1700-talets slut brukats i Järvsö. Enligt uppgift broderades de av "finare" flickor och såldes på marknaderna för en riksdaler och kallades därför "endalerschalar". Enligt en tradition i Järvsö har döttrar till prosten Eric Agrell, verksam i Järvsö 1816-1849, ägnat sig åt att utföra broderier av detta slag. Det finns i dessa

silkesbroderier både detaljer och en allmän stilistisk överensstämmelse, som gör det troligt, att vi här har en av de vägar på vilken de fria mönstren kommit in i Järvsö. Man har därför anledning att sätta tilltro till ortstraditionen. Även på andra håll har nämligen nyheter spritts genom prästdötrar, i vilkas uppfostran det ingick att lära sig brodera enligt de för tiden moderna mönstren. Sedan 1800-talets början fördes dessa ut via mönsterböcker, mönsterdukar och allt fler tidningar och tidskrifter.

Vid en jämförelse mellan mönster för vitbroderi från 1810- och 20-talen och de tidigaste fria broderierna från Järvsö och Delsbo kan man finna påtagliga likheter i så gott som alla mönstersamlingar från denna tid. Mönstren finns inte bara som vitbroderi på olika plagg i modedräkten utan även i spetsar, tygtryck m.m. Även halskläden av tunn vit bomull, som använts i folkligt dräktskick på olika håll i vårt land, har haft blomsterbroderier av samma typ utförda med tjockt vitt bomullsgarn.

Vem eller vilka som omkr. 1840-talet utvecklade dessa blomsterbroderier till den karakteristiska Järvsösömmen är ännu omöjligt att svara på. I Delsbo finns däremot en tradition, som säger att Delsbosömman "uppfanns" av "Karlsbruksmor", Brita Carlsdotter Rudolphi (1813–1887). Vid Delsboinventeringen kom det in en del broderier sydda av Brita och även av hennes syster Sara. Ättlingar till henne hade också kvar de mallar efter vilka hon ritade upp sina mönster. Att döma av hennes broderier från 1850-talet hade hon då ännu ej börjat använda sådana, och det är först senare på 1860- och 70-talen som utvecklingen av den typiska Delsbosömman sker.

Flera medlemmar av den konstnärliga släkten Rudolphi har ägt en skaparkraft, som förmått bli stilbildande inte bara inom broderiet utan även i t.ex. knypplingen. Förmodligen har det även i Järvsö funnits någon eller några med sådan konstnärlig förmåga, som blivit stilbildande och kopierad av andra kvinnor, som troget följt förebilden med en lokalbunden utveckling och stilisering som följd.

10. De tidigaste fria broderierna från 1830- och 40-talen liknar mycket de broderade blommönstren på sidenhalskläden, som sedan 1700-talets slut använts i Järvsö.

Broderi i rött och vitt på andra håll

Det är inte bara i Järvsö och Delsbo som broderi med rött bomullsgarn på vitt underlag har förekommit. Över stora delar av vårt land finner man exempel på sådant broderi allt ifrån 1800-talets början. I Uppland, Dalarna och södra Norrland är det framförallt sänglinnet samt finare dräktlinne, som dekorerats på detta sätt. I Götaland med dess annorlunda bostadsformer finns det rött-vita broderiet främst på hängkläden av olika slag, drättar, vägg- och hyll-lister, som haft en representativ funktion och använts till stugans "dragning" vid festliga tillfällen.

Går vi utanför Sveriges gränser hittar vi även i stora delar av Skandinavien och övriga Europa broderi i rött på vitt underlag, både i form av vävbundet och fritt broderi. De vävbundna sömsätten, främst korsömmen, har, som jag tidigare nämnt, många mönsterelement, som är gemensamma i de olika länderna. I vissa delar av nuvarande Polen, Ungern och Tjeckoslovakien tycks det på liknande sätt som i Häl-singland ha funnits speciella förutsättningar för en rik utveckling av broderiet, också där med lokala variationer. Även där var det sängens textilier, som i första hand pryddes. Långörngott med broderade huvor var vanliga, men viktigast var de sparlakan som hängde framför den nyblivna moderns säng vilka hade en starkt representativ funktion.

Det är tydligt att när det färdigspunna röda bomullsgarnet och den färdigköpta bomullslårften infördes i Europa i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, förde de överallt med sig en uppblomstring och utveckling av de dekorativa sömmarna i allmogemiljö, som inte hade varit möjlig så länge man var tvungen att framställa garn och väv själv.

Järvsösömmen under 1900-talet

Betecknande för Järvsösömmens sekundära utveckling är att det varit utomstående, eller inflyttade, som först "upptäckt" sömmen och givit den en renässans. Efter sekelskiftet fanns det knappast någon som

längre kunde sy Järvsösöm. De unga flickorna sydde korssöm eller genomsydd plattsöm efter tryckta mönster, och de gamla brudörngotten med Järvsösöm förvisades upp till fåbodarna.

På 1920-talet fick ortens flickor lära sig sy Järvsösöm på lanthushållskolan Häl-singegården i Järvsö av fru Irenius, en slöjdlärlarinna från södra Sverige. Mönster och garn hade inte mycket med den gamla Järvsösömmen att göra. 1914 kom Sigrid Julin f. Åkerblom till Järvsö tillsammans med sina föräldrar. Fadern var präst och hade fått tjänst i Järvsö. Sigrid, som då var i 20-årsåldern, lärde sig sy Järvsösöm av en gammal gumma i byn Sanna. Men inte förrän på 1950-talet, när hon återkom till Järvsö efter många år och märkte att det inte fanns något kvar av den gamla broderitraditionen, väcktes hennes intresse på allvar. Hon började med att på smörpapper rita av örngottshuvor, som hon fick låna i hemmen. Med denna mönstersamling som grundstomme startade hon sedan kurser i Järvsösöm för ortens kvinnor. Dessa kurser blev välbesökta, och flertalet av de kvinnor man frågar idag har lärt sig sy Järvsösöm av fru Julin. De prästdöttrar och flickor av borgerlig härkomst, som under 1700- och 1800-talen bidrog till spridningen av nya mönster och tekniker, har alltså en sentida efterföljare i henne.

Efter henne har även andra hållit kurser i Järvsösöm, bland andra fru Kerstin Persson, som är inflyttad från Småland. Numera köps garn och material med uppritat mönster genom bl.a. Hemslöjdsföreningen i Bollnäs, vars f.d. chef fru Brita Åsbrink har studerat och utvecklat de gamla mönstren och anpassat dem för nya funktioner enligt moderna behov. Nu broderas Järvsösöm på dukar, löpare, lampskärmar, lavendelpåsar, blusar och hattar.

Fotona av vävnaderna är tagna av Märta Clarréus, Nordiska museet.

Litteratur

- Brödén, Märta*, Delsboinventeringen av gamla spetsar och broderier år 1963, i Hälsingerunor 1967.
– Delsbosöm. Sthlm 1974.
Nylén, Anna-Maja, Broderier. Sthlm 1950.
– Textila skatter inventerade i rika Delsbo, i Hemslöjden nr. 5 1963.

- Nylén, Anna-Maja*, Hemslöjd, Lund 1969.
Strömberg, Elisabeth, Möbleringen av Delsbogården, i Fataburen 1941.
Wikland, Inga, Textil märkning, i Svensk slöjdtidning nr. 2 1954.
Wintzell, Inga, Monogram. Gbg 1965
Åsbrink, Brita & Blomqvist, Gun, Järvsösöm. Sthlm 1970.

Summary

Red on white – embroidery work from Järvsö

During an inventory of old embroidery work in Järvsö, 399 objects were collected consisting mainly of bed textiles with embroidered or pattern-woven decorations of red cotton yarn on a white background. The present essay aims at providing a background to the origin and development of this embroidery work.

Järvsö is situated in a part of Hälsingland province in southern Norrland which has had a surplus production of flax and linen goods since the early Middle Ages and whose economy has been based, to a considerable extent, on the sale of these products. Since it was mostly they who were responsible for the flax handling and weaving, the women in this area had a good social standing and had better possibilities than in other regions for manufacturing decorative textiles with a high status value for their own homes.

From the beginning of the 19th century, the embroidery was made with Turkey red cotton yarn which was purchased fully finished and replaced the homespun white flax yarn. The homewoven linen fabric on which the embroidery was made was also replaced in the middle of the 19th century by American cotton fabric. This lay within the means of the peasantry and implied that the work involved in preparing the flax could be avoided, thus contributing to the development and increase of embroidery

work during this period. The use of cotton also had the consequence that the older embroidery over counted threads which could be carried out as long as the homewoven linen with its comparatively coarse structure was used, was abandoned. Threads could not be counted on the lightly woven cotton fabric and free embroidery after patterns drawn on the cloth came into use instead. A distinctive and local embroidery, known as Järvsöstitch from the name of the locality where it was used, developed during the 1840s from prototypes and impulses from bourgeois environment. Local pattern styles, which were named after parishes and provinces, also emerged in other parts of Sweden through stylizing processes.

Embroidery works constituted an important part of a girl's dowry and were made by the girls themselves. In those cases in which they did not have the know-how or opportunity to do embroidery work themselves, special sempstresses, who lived from doing and selling embroidery, undertook such work.

This locally distinctive embroidery disappeared at the turn of the century when more modern home furnishings, in which the old textiles lost their function, were introduced. During the 20th century, embroidery work of this type has been taken up again within the handicraft associations.

Fyllgubbar på två ungarshotell

Lars Anders Hagelin

Då man passerar ett ungarshotell av typ "Pelikanen" i Stockholm vid en tidpunkt då "gubbarna" går ut eller in, tycker man sig plötsligt vara i Albert Engströms värld, en värld som utifrån sett med största sannolikhet inte är likadan som för dem som själv tillhör den. Folk som skriver om denna värld – sociologer, socialt arbetande personer, nykterhetsskribenter och andra – har ofta svårt att finna ett lämpligt ord för personerna i denna miljö. Det vardagliga "fyllgubbe" är inte fint och kan låta som en svordom i en vetenskaplig text. Omskrivningar som "alkoholist i djupt förfall", "gravt alkoholiserad", "grav alkoholmissbrukare" o.d. är alla sämre och missar poängen. Då man hör ordet fyllgubbe tänker man på den kategori människor det verkligen gäller – en kategori framvuxen ur speciella traditioner och under särskilda historiska förutsättningar. I uppsatsen använder jag därför den benämningen för att de inte skall blandas samman med alkoholister från andra klasser, andra generationer eller med andra traditioner.

Uppsatsen vill inte ge någon bild av ungarshotell i allmänhet, inte ens någon helhetsbild av de två studerade ungarshotellen, "Vale" och "Pelikanen". Sökarljuset är istället riktat mot dem som bor där. Intresset för dessa människor vaknade hos mig, när jag arbetade en tid på de två hotellen, ca en månad på vardera. Snart insåg jag hur egen och speciell den värld är som stadens fyllgubbar bygger upp. De representerar för de flesta människor ett sämre liv och låg status. "Fyllgubbkulturen" är under försvinnande i sin nuvarande form, om inte annat för att det är ett sätt att leva

som tillhör en äldre generation. Lägre åldersgrupper använder i regel andra berusningstekniker, berusningsritualer och många gånger andra gifter än alkohol. De yngre medborgare som är giftmissbrukare utformar andra subkulturer än fyllgubbarna, oftast stående i konfliktförhållande till äldre berusningskulturer.

Syftet här är att i någon mån tränga in i det normsystem, som reglerar gubbarnas liv, att studera dess uppbyggnad och de faktorer som formar det. Då jag skrev denna uppsats, kunde jag inte finna någon tillförlitlig undersökning som ur etnologisk synvinkel betraktar fyllgubbarnas levnads-sätt. Därför blev jag tvungen att i stor utsträckning lita till mina egna iakttagelser, men främst har jag haft hjälp av registerkorten på ungarshotellen "Vale" och "Pelikanen", där bl.a. förseelser av olika art finns antecknade. Tonvikten läggs på varför man blir uppsagd från hotellen. Uppfattningen är den, att studiet av en rituell ordning kan bedrivas genom att iakttta avvikelser från denna. Det system som bär upp institutioner av ungarshotellens typ skiljer sig i vissa avseenden inte från det system som bär upp samhället i stort, men systemet blir mer påtagligt då individerna inte vill eller kan underordna sig det. Mina iakttagelser och slutsatser på grundval av mitt ringa material har sedermera i stort bekräftats av större vetenskapliga arbeten bl.a. av Lennart Grosin och Johan Norman och av Härje Åsander.

Historik

Hotell Vale och Hotell Pelikanen bör sättas in i sitt historiska sammanhang, så att lä-

saren lättare kan orientera sig i den typ av institutioner de utgör.

Enligt den erfarenhet som anställda och boende delgav mig samt enligt vad jag fann nedskrivet har Stockholms tidigare ungarshotell än mindre än idag uppfyllt de elementära krav en människa kan ställa på sin boendemiljö. De som i samtiden undersökte saken tycks alla ha kommit fram till ungefär samma brister:

1. Allmän nedlusing
2. Olika typer av annan ohyra
3. Dålig värmeållning
4. Små möjligheter till kroppshygien
5. Förvaringsutrymmen för boende saknades

Denna lista innehåller de mest påfallande bristerna, grovt generaliserade. Till dessa bör tilläggas att logihusen drevs efter krassa privatkapitalistiska principer. Det absurda i detta framkommer då man betänker, att de som bebodde logihusen var de som hade allra sämst ekonomi i samhället.

I tidigt nittonhundratal var den sociala verksamheten mycket bristfällig. De utslagnas miljöer stimulerade till brottslighet och gav brottslingen utrymme för anonymitet. Det försupna trasproletariatet utgjorde ett påtagligt hot, vilket man ville kontrollera.

Innan Stiftelsen Söderhem bildades hade samhället passerat en del etappmål. Hälsovårdsnämnden fick sålunda år 1904 rättighet och skyldighet att övervaka logihusen. Ett ytterligare led i preludierna var K. Tengdahls motion om att staden själv skulle bygga och förvalta ett ungarshotell. Stadsfullmäktige godkände motionen och drätselkammaren utarbetade ett förslag som emellertid återförvisades.

År 1912 gjorde en grupp socialt intresserade personer en undersökning av läget på logihusen. Den omfattade de flesta av de då i staden befintliga ungarshotellen och resultatet publicerades i Social Tidskrift år 1913. Undersökningen tillgick så att deltagarna klädde sig i lämplig klädsel och smetade sot i ansiktet och på händerna för

att smälta in i miljön. Sedan tog man systematiskt in på logihus efter logihus. Efter varje besök skrevs observationsrapporter som sedan låg till grund för den diskussion som startades 1913. Resultatet av debatten blev att man beslöt göra något för dem som bodde på logihusen, och den 8 december konstituerades Föreningen Söderhem med rektor C. Svedelius som ordförande. Stadgan utarbetades av advokat A. Gard. Syftet med föreningen var att arbeta utan vinstkalkyl och främja ett bättre klimat på ungarshotellen genom att upprätta välskötta sådana. Stiftelsen fick av staten överta fastigheten Nytorggatan 2. Lokalerna förbättrades successivt: väggar tätades och golv målades, varmvatten, wc, pissoirer, fasta porlinstvättfat, bättre belysning, avlusningsugnar m.m. installerades eller förbättrades. De av föreningen vidtagna åtgärderna mottogs positivt av allmänhet och press. Artiklar där föreningens verksamhet lovprisades blev införda i tidningarna. (Stockholms Dagblad 3/10 1919, Aftontidningen 26/11 1919, Socialdemokraten 30/9 1915.) Logerare uttryckte sitt tack i Aftonbladet den 23/2 1915.

Det första världskriget förde med sig en svår bostadsbrist. Närmast efter kriget bedrev föreningen sin verksamhet i mer tillfälliga lokaler. Dessa försvann dock småningom. Istället öppnades Hotell Vale 1927 och Hotell Pelikanen 1929. Standarden var mycket hög i dåtidens ögon, med centralvärme, fjädrande sängar, tagelmadrasser, dunkuddar, nattskjortor etc.

För att få en schematisk bild av Stiftelsen Söderhems nuvarande verksamhet kan vi se på verksamhetsberättelsen 1971/72. 29 st. flerbäddsrum hade byggts om till tvåbäddsrum med förbättrad standard. Den traditionella julfesten på juldagens morgon besöktes av 300 gäster. Sjuksköterskor höll kostnadsfri mottagning två gånger i veckan och de hade 1 569 besök. 27 personer var anställda i stiftelsens tjänst. Inventarierna var försäkrade för 650 000 kr.

De som bor på hotellen Pelikanen och Vale är den typ av bostadslösa som registreras av Byrån för bostadslösa män, årligen ca

1. Hotell Pelikanen, Östgötagatan 38, öppnades 1929.

2 000 personer. De som i denna uppsats kallas fyllgubbar är emellertid väsentligt fler, då många av olika anledningar aldrig blir registrerade av byrån. Förmodligen finns det 2 000–5 000 fyllgubbar i Stockholm. När de inte bor ute på gatan eller i portar har de fyra ungarshotell att välja på. Denna bostadsform står näst längst ned bland institutionerna avsedda för fyllgubbar. I "botten" finns Skrubba och Ängshöjden som fungerar som uppsamlingsplatser där man bor en natt för att sedan slussas vidare till annan miljö. Ett pinnhål ovan

2. Ingången till Hotell Vale, som byggdes 1927. Adressen är Hagagatan 32. Foto Ingvar Lundkvist, Stadsmuseet.

3. Enkelrum på Hotell Pelikanen. Priset är 13 kr/natt (1977).

ungkarlshotellen kommer hotellhemmen som håller en klart högre standard. Överst finns inackorderingshemmen som anses vara den bästa boendeformen för fyllgubbarna. Socialmyndigheterna dirigerar dem till den boendeform man anser att de kan klara av.

Ordningen på hotell Pelikanen och på hotell Vale

Det bor vanligen flera män på rummen, med det finns också ett antal enkelrum för dem som ur hotellets synvinkel betraktas som skötsamma. På rummen där det bor fler, övervakar de boende varandra, vilket är bra för hotellen men mindre bra för gästerna ifråga. Övervakningen gäller allt beteende. Om någon uppträder annorlunda än sina rumskamrater blir det svårt. Det är t.ex. omöjligt att sluta supa utan att stöta sig med rumskamraterna.

Köken används i regel av flera rumsgäster. De har så pass många spisar att det inte uppstår något bråk om dem, men de smutsas starkt. Den stora nedsmutsningen gäller i övrigt hotellens alla utrymmen som toaletter, korridorer, hissar och sällskapsrum. Utan tvekan skulle hotellen smutsas ännu hårdare om inte gästerna övervakade varandra även utanför rummen. Den till synes viktigaste orsaken till att de boende i viss mån frivilligt upprätthåller ordning är att städrutinerna är fasta. Trots att gästerna själva håller en viss hygienisk disciplin är det nog så smutsigt då städerskorna kommer på morgonen. Hotell Pelikanen smutsas avsevärt mer än Vale, som har gäster som ligger under längre perioder på hotellet.

På båda hotellen finns sedan gammalt ett utvecklat system för utplacering av gäster. Gäster med likartade egenskaper eller yrken placeras i samma rum. Kamrater eller gäster som av olika anledning vill bo med varandra får självfallet detta. Det hör till bilden att de flesta gästerna kommer till hotellen med jämna mellanrum. Många av dem som är stamgäster flyttar från hotellen för längre eller kortare perioder men återkommer i flertalet fall. Det pågår också en

aktiv omflyttning av redan befintliga gäster på hotellen. Vid utplacering eller flyttning av gästerna tillämpas vissa regler. Principen är att ju närmare vaktmästarummet en gäst ligger, ju lättare är det att övervaka honom. På Hotell Pelikanen läggs de värsta busarna och nedsnuskarna på de nedersta våningarna, sedan ökar kvaliteten med våningarna uppåt. På Vale är däremot denna typ av hierarki inte lika påfallande.

Vissa kategorier av de boende är olyckligt hopfösta, t.ex. T-spritare tillsammans med utländska minoriteter. En mycket tragisk gruppering uppkom på Hotell Pelikanen, då en knivskärare som hotat och skurit sina rumskamrater successivt fick medboende som var lika brutala. Gruppen bestod av en utländsk minoritet, som genom sitt underläge var lätt att placera i samma rum. De kunde inte hävda sig genom annat än brutala handlingar, och det var dagligen bråk.

Gästerna på de båda hotellen tillåts ta emot besök när de så önskar, utom då hotellet städas. Hotell Pelikanen städas emellertid långa perioder under dagen, och där är det inte tillåtet att ta emot besök på nätterna. På Hotell Vale är varje våning låst, så om någon vill träffa en gäst måste besökaren först gå till vaktmästaren och be honom öppna. Hotell Pelikanen har en ext-

4. Innanför porten på Hotell Pelikanen ligger vaktmästarbåset, varifrån den på kvällen låsta glasdörren öppnas.

5. *Posten till gästerna på Pelikanen sätts upp innanför en glasruta utom värdeposten, som hämtas personligen hos vaktmästaren. Mitt emot skåpet med post finns ett par telefonautomater.*

ra dörr utanför vaktrumsfönstret, och vaktmen måste trycka på en knapp, innan besökaren kommer in. Dörren utanför vaktrumsfönstren är inte stängd dagtid utan stängs mot kvällen. På dagen är ändå hotellet väl övervakat. Nattetid hålls Hotell Pelikanen stängt men en vaktmästare finns på hotellet även då. Då har han tillfälle att sova om han så önskar. På Hotell Vale saknas vaktmästare om nätterna. Gästerna har egna nycklar, vilket ger dem större frihet.

Sedan värdeposten sorterats distribueras

dagens post. På Hotell Pelikanen sker det via ett skåp med glasruta, där gästerna ser sin post och hämtar den efter det att de lånat nyckel av vaktmästaren. På Hotell Vale går vaktmästaren en runda och delar ut posten på rummen. För att förhindra stöld hämtar gästerna personligen värdepost hos vaktmästaren. Telefonsamtalen kommer på båda hotellen till vaktmästaren. Han får sedan hämta gästen eller ringa på honom via lokaltelefonen kopplad till korridorerna. Telefon för utgående samtal finns utanför vaktmästarrummen.

6. I sällsapsrummet på tredje våningen i Pelikanen sitter Kalle och Bertil.

Förutom ett skåp i anslutning till köket och en liten garderob på rummet har gästen ingen möjlighet att förvara ägodelar. Att samla på sig ting är bara möjligt i de fall där gästen har enkelrum. Naturligtvis är sysslolsheten påfallande, då de boende inte kan samla på sig något materiellt att sysselsätta sig med. I allmänhet är ju aktiviteter knutna till någon form av ting. TV-tittande förekommer i sällsapsrummen. Reproducerad kvalitetskonst hänger utspridd på väggarna, som annars gör ett naket intryck. Bastu, tennisbord och stora

duschrum ligger i källarvåningarna.

Det finns inga iögonfallande förbudsskyltar upphängda på hotellen, åtminstone inga som inte är allmänna på andra institutioner. För många år sedan lät direktören hänga upp lappar som "På förekommen anledning...". Naturligtvis fungerade inte sådana anslag alls. Fyllgubbars oregerade beteende är inte frivilligt utan snarast att betrakta som ett tecken på mental rubbning av okontrollerbar sort. Bestraffning finns i två former: böter eller uppsägning från hotellen.

Det enda kontor som finns på hotellen är det som den verkställande direktören har i en av korridorerna på Hotell Pelikanen i bottenvåningen. Under den period jag arbetade på hotellet såg jag honom aldrig missbruka sin höga position. Gästerna såg honom mest skymta förbi och han åtnjöt en övermänsklig respekt. Den respekten är befogad då han kan upplösa och påbjuda beslut i många riktningar. Samtidigt kunde han på grund av sin speciella position bli föremål för aggressivitet av olika slag, särskilt då han var frånvarande. Mot personalen var han korrekt och mån om att hålla distans och balans i alla sammanhang.

Något om samspelets ordning

Jag vill i detta avsnitt ge prov på hur några rent konkreta situationer löper i de studerade hotellmiljöerna. Syftet är att genom spridda exempel på beteendesituationer och omständigheter kring situationerna ge en bild av hur individerna i miljön agerar.

På båda hotellen spelar vaktmästaren många roller. Han är institutionens polis, domare i tvister, kurator, kassör, springpojke, telefonvakt, utkastare, reparatör och städhjälp. Det går att räkna upp mer saker som tillhör vaktmästarnas sysslor, men lättast går det att beskriva hans funktion genom att säga att han gör allt det som inte direktören, husfrun och städerskorna gör. Detta med en vaktmästare som i sin dagliga aktivitet vistas i hotellens alla utrymmen och som har kontakt med boende och anställda i alla tänkbara och mindre tänkbara frågor, gör honom automatiskt till en nyckelperson i många situationer.

Den första kontakten med en ny gäst sker då denne skriver in sig. Gästen ombedes visa legitimationshandling. Här börjar samspelet mellan gäst och vaktmästare. Gäster som kommit in av misstag på hotellet i förhoppning om att det är ett vanligt hotell, vill i regel, åtminstone inför vaktmästaren, visa att de inte är sådana som bor på ungarshotell. Lågmålt, men ofta avvägt, så att de som står runtomkring tydligt hör, frågar gästen om något som klart

skall visa hans högre sociala position. Vanligen frågar han vaktmästaren om denne vill vara så vänlig och ringa något mer passande hotell och fråga om det finns ett rum ledigt. Att utföra sådana skådespel är också vanligt bland fyllgubbar. Somliga fyllgubbar spelar betydelsefulla vid kassan och på andra ställen genom att anta en finare social roll och spela den som i ett rent skådespel. Vanligen låtsas man tillhöra en yrkesgrupp med högre status. I fall där skådespelaren inte urartar grovt, får han behålla rollen inför personal och gäster. Gästen kan falla ur rollen och bli våldsamt då han söker övertyga andra och sig själv. Då återstår utvisning. Iklädande av annan social status än den man representerar är vanligt bland fyllgubbar och det ovan beskrivna visar hur rollerna kan förmedlas.

Troligen identifierar fyllgubbar sig med högre statusroller för att kompensera ett misslyckande. Denna identifikation leder ibland över till att de helt tappar känslan för vilka roller som är de rätta. T-spritare och de som är mycket grovt alkoholiserade har ofta helt upplöst världsbild och oklara rollbegrepp. Kommunikationen med sådana människor är svår. Det tar lång tid att komma i kontakt med individer med söndersupen personlighet, då ingen roll fungerar självklart. Då man kommunicerar med en svårt alkoholskadad får man inta flera olika roller, annars blir man snart osams. Vaktmästare och de mindre skadade gästerna känner till detta och handskas med de skadade på det sätt som krävs. Folk som är mycket försupna klarar sig anmärkningsvärt ofta i de beskrivna miljöerna. Normalt finns det ingen anledning att kommunicera med de grovt försupna. De går mest för sig själva som sömngångare. Då de bryter mot systemet, ofta genom att lämna avföring eller annat olämpligt där det inte skall vara, i hissen, i korridorer, i sängen eller liknande, får de lämna hotellet.

Flertalet fyllgubbar gör ett trevligt intryck, dvs. personen som ligger bakom den psykiska snedvridningen. Man kan lugnt påstå att åtskilliga har intellektuella in-

7. Dubbelrum på Hotell Vale med garderob och tvättställ i ett förrum. Foto Ingvar Lundkvist, Stadsmuseet, 1977.

tressen, intressen som många gånger dyker upp i förträngd form och som sällan har utvecklats utan uttrycker en längtan till ett bättre liv. Man talar om sig själv med uttryck som: "Om jag bara fått chansen". Då man lyssnar till de öden som intellektuellt klarare gubbar redogör för, verkar det som om de aldrig fick någon chans. Gubbarna berättar gärna om det förflutna, även om det mesta handlar om dagar tyngda av arbete och försakelser. Spriten är befriaren.

Hur intas då spriten? Ett sätt är att dricka spriten individuellt i smygform. På lönedagar står det gubbar i allehanda skrymslen med en flaska. Denna form av superi är det inte mycket att orda om – den mer intressanta formen är gemensamhetsfesterna. Dessa lyser i sin torftighet och liknar till formen kulhandlingar. Spriten inhandlas mest enskilt men även kollektiva inköp förekommer. Festerna svetsar uppenbart samman gubbarna i grupper eller förstärker grupptillhörigheten. Det

finns oskrivna regler för hur man har rätt att delta i de små spritkollektiven. Naturligtvis varierar reglerna något mellan de olika grupperna, men likheterna är ändå många. Det finns inget inbjudningssystem. Tillgången på sprit är alltid knapp och det är främst detta som formar reglerna. Man blir inte bjuden om man inte har någon speciell relation till situationen. Det vanligaste är att man bidragit till tidigare samkväm, bor i rummet eller att man har kamratliga relationer till nyckelgestalter. Blir man bjuden är man tvungen att bjuda igen. Det vet alla, och man gör ett noggrant val innan man godtar ett erbjudande. De som inte är i stånd att bjuda tillbaka blir aldrig inbjudna till en fest. Ävsaknaden av kvinnor och begränsad tillgång till sprit är de två faktorer som främst formar festerna. Knappheten på sprit formar en krass beräkning av mängden och hur den distribueras. Frånvaron av kvinnor gör att inga allmänna konventionella mönster vid spritbruk tillämpas. På de övre våningarna på Pelikanen samt på vissa enskilda rum och på många flersängsrum på Hotell Vale hade man fester där en viss standard upprätthölls, som glas på borden och en korvbit att äta. Vanligast är dock att flaskan går från hand till hand.

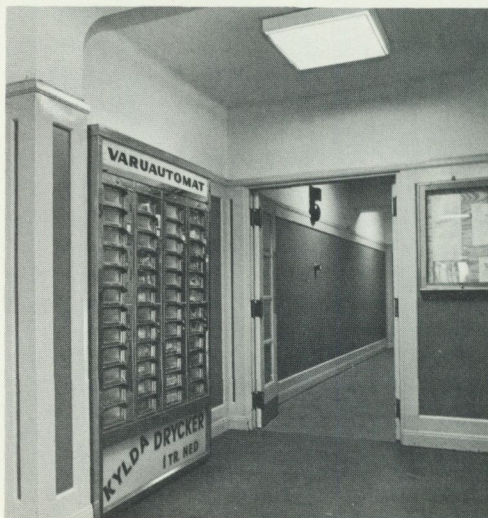
Slutligen vill jag nämna något mer om de helt utslagna, de som nätt och jämnt kan tala. De vinglar alltid när de går, även då de inte har druckit. När man talar med dem sluddrar de och förstår endast mycket konkreta satser. T-spritare och sådana som dricker hårvatten har sjunkit längst ned i den hierarki som finns på hotellen. Fyllgubbar som är helt sönderslagna psykiskt och fysiskt är ständigt i det tillstånd som andra fyllgubbar är i då de är som mest fulla. Sinnesstämningarna växlar hastigt och rör sig från motpol till motpol. Hotellen ser inte gärna de mest söndersupna som gäster men på Pelikanen är de inte alls sällsynta. Då man samtalat med dessa gubbar måste man vara mjuk och följsam i sättet, ty ingen attityd är given. De brusar mycket lätt upp. Andra, som inte är så nedgångna, är även de potentiella "fiender" till sin om-

värld då de befinner sig i alkoholdimmornas töcken. Det extremt okontrollerade beteende som vissa fyllen uppvisar gör att den medvetna omgivningen kontrollerar sitt beteende desto mer noga. De som ofta besöker Hotell Pelikanen utan att vara gäster har utvecklat speciella strategier. En man som äger några varuautomater, som står utplacerade på Hotell Pelikanen, berättade att han brukar ge en och annan krona till gäster som säger att de lagt i pengar utan att få varor. Då mannen räknar pengarna i automaterna ser han att de ljugit. Genom att ge bort en och annan krona slipper han att få automaterna sönderslagna. För att få vakterna intresserade av att hålla ett öga på automaterna får de läskedrycker och varor. Män som kommer från polis och myndigheter för att rota i arkiven gömmer sig med en låda innehållande de aktuella registerkort.

Ett utsnitt spärrkort

De gäster som utspärrats på kort tid eller för alltid kan indelas i kategorier allt efter den förseelse som anges på ett registerkort.

8. I automaten i vestibulen på Pelikanen säljs soppor, pannbiff, bönor, ägg, korv, fiskbullar m.m. Varje korridor har ett par kök.

Jag har gjort ett stickprov ur samlingen. Frånsett narkomani står alla "brotten" i samband med fyllgubbarnas förfall och har intresse som indikatorer på deras beteende. Då materialet blott upptar bokförda förseelser, inte samtliga, får det dock inte presas för hårt statistiskt. Jag särskiljer inte juridiska brott från sådana som är av etikettskaraktär. Dels för att medvetandet om gränserna är flytande hos flertalet fyllgubbar, dels för att skillnaden är hårfin. Samtidigt bör det påpekas att gubbarna inte begår sina "brott" frivilligt och medvetet planlagt.

Utsnittet

Totalt 223 personer

Finländare: 33

Andra utlänningar: 5

Lågstatusyrken: samtliga

Genomsnittsålder: 43 år

Äldst: 76 år

Yngst: 26 år

Kategorier

1. Skuld till hotellet: 28
2. Fysisk våldshandling: 25
3. Extremt snusk: 43
4. Extrem fylla: 30
5. Langare: 14
6. "Tjuvslafning": 10
7. Avvikande berusningsteknik: 18
8. Störande på rummen: 12
9. Provokativt beteende: 16
10. Stöld: 12
11. Annan orsak: 15

1. Skuld till hotellet

Hotellen är noga med att få in avgifter för logiplatserna. Priserna är relativt höga om man beaktar antalet logiplatser per rum. Sängarna står mycket tätt. För många logerare är det svårt att få in de kronor en sängplats kostar. De som åstadkommit skador utan att kunna ersätta dessa hamnar också under denna rubrik. Gäster som är kritiska och kan argumentera mot uppsägning avkrävs logiavgift vid något tillfälle då de saknar pengar. Det är ett effektivt

och smidigt sätt att bli av med alltför medvetna personer. Skuld till hotellet är den vanligaste förseelsen mot hotellet från logerarnas sida och är inte begränsad till någon speciell typ av logerare.

2. Fysisk våldshandling

Denna typ av förseelse är kategoribestämd, det är vissa som står för de mest våldsamma handlingarna. Småsaker räknas inte på ungarshotellen. Innan någon blir uppsagd har han spöat någon annan grundligt. De som blir uppsagda för våldshandlingar har i regel varit våldsamma flera gånger innan de blir uppsagda. Fysionomin och det allmänna beteendet gör att det går att bedöma vilka som kan förväntas bli våldsamma. Polisen behöver mycket sällan tillkallas, ty gästerna brukar hjälpa personalen. Det omvända förekommer också, personalen blir utsatt för hela gruppernas aggressivitet. Situationen är då mer kritisk och hjälp utifrån kan vara enda lösningen.

3. Extremt snusk

Sådana förseelser som inträffar ett fåtal gånger om året på vanliga hotell inträffar dagligen på ungarshotell. Kroppens alla utsöndringar återfinns ofta i sängar, i hissar och korridorer. Kamrater och personal gör ofta rent utan att göra väsen av förseelsen. Då personer är upptagna på spärrkorten för detta, är det sällan fråga om enstaka förseelser. Det är här oftast fråga om äldre personer på förfallets yttersta kant, som regelbundet bryter mot elementära renlighetskrav. Denna förseelse är mest begränsad till sådana som missbrukar T-sprit eller liknande.

4. Extrem fylla

Under denna rubrik samlas de som haft extrema fyllorgier på ett sådant sätt att andra gäster blivit störda. Det är inte möjligt att föra mycket oväsen utan att dra på sig klagomål, eftersom utrymmena är knappa och gästernas tolerans låg. De som hamnat under denna rubrik är sällan gamla, utan oftast är det fråga om yngre män

som fortfarande har en smula livsglädje eller hopp kvar. Vanligen är det fråga om nattliga fester. Extrem fylla är ett tämligen ringa hot mot hotellet, och uppsägning gäller i regel endast för kortare tid och endast i ytterlighetsfall.

5. Langare

Ibland, men inte påfallande ofta, grips langare på besök. De får omgående lämna hotellet. Om personalen påträffar spritlager i fastigheterna, så ringer man polisen. Langare är den grupp människor som sannolikt är minst välkommen till ungarlshotell. Gästerna är dock i många fall direkt beroende av dem, ty de är ju spärrade på systembolagen. Då hanteringen sker på hotellet har langarna upprättat särskilda tillhåll i närheten. Platserna varierar med polisens motaktioner.

6. Tjuvslafning

Att "tjuvslafa" är att sova på hotellet utan att inregistrera bädd och att inte betala för sängplats. Det är inte nödvändigtvis så, att ungarlshotellen har fler gäster som inte betalar än vanliga hotell. Även där förekommer ju att gäster smiter från hotellräkningen, vilket är relativt lätt, om man bara har litet bagage och hederligt utseende. Det på ungarlshotell vanligaste skälet till att gäster sover i obetald bädd är att man i fyllan och villan blandar ihop tid och sammanhang. Fyllgubben vet inte riktigt var han bor för tillfället och lägger sig i en säng på ett bekant ungarlshotell. På morgonen, när han påträffas av städerskorna, sannolikt utan pengar och med kläderna på, blir han uppsatt på ett spärrkort och får inte gästa hotellet på en tid.

7. Avvikande berusningsteknik

Narkomaner är illa sedda av både personal och gäster. Ingen kunde ge en förklaring till varför det var så. En förklaring är att annorlunda berusningsmedel sammanfaller med annorlunda berusningskultur. Det är inte bara bland "vanligt folk" som toleransen för avvikelser från grupp beteendet

är låg. Jag tror att det är narkomaners stil och intressen och inte själva narkomanin som irriterar.

8. Störande på rummen

Under denna rubrik står de som utövar pennalism över rumskamrater. Det är inte ovanligt att någon vill dominera över sina medboende. Denna typ av handling är kategoribestämd. De som hör hit brukar vara påfallande sadistiska och omöjliga att ha bland andra människor, men förseelsen måste även mer eller mindre ses som en produkt av den yttre miljön. Små rum och påträngande gemenskap ger formerna för de aggressiva handlingarna på ungarlshotellen.

9. Provokativt beteende

Gäster som hotellet vill bli av med utan att de vill förklara varför sätts under den här rubriken. Det är gäster man inte tycker om av olika anledningar. Mest är det sådana som "kan ge svar på tal". Fyllgubbar förväntas vara ödmjuka och undfallande. Då de ställer krav är de "provokativa".

10. Stöld

Om fyllgubbar stjälar mer än andra är en fråga som är svår att besvara, men ett är säkert – de stjälar annorlunda. På ungarlshotellen råder en kamp om knappa resurser. Det avspeglar sig i stöldernas typ. Flertalet stölder är ynkliga till naturen, och man undrar hur mycket medvetande som ligger bakom dem. Småpengar, cigaretter, spritskvättar är sådant som oftast stjäls. Vid ett tillfälle träffade jag en man som plockade ner hotellets konstreproduktioner. När hotellet upptar någon som tjuv på spärrkortet, är han i det närmaste kleptoman och har påträffats många gånger i gärning.

11. Annan orsak

Alla registerkort går inte att kategorisera tillfredsställande, då texten är allmänt ofattbar eller förseelsen den enda i sitt slag. Hit hör "pissbög", "självordskandidat"

och "fjant". Ett fåtal kort anger inget skäl för utspärningen utan endast för hur lång tid denna gäller.

Reflektioner

Då man skriver om fenomen som berör de i samhället utstötta eller utslagna faller man lätt in i en moraliserande jarong åt något håll. Antingen kan man se fyllgubbar, tjuvar, knarkare och snarlika som "parasiter" som bör bestraffas, eller också är de "offer för ett hänsynslöst samhälle". Problemen är av moralisk karaktär och därmed möjliga att vinkla som man vill. Naturligtvis har jag en mening som alla andra, men uppfattningar av moraliskt slag är meningsfullast att ventilera i dialogform och inte i monologform. En uppsats är att uppfatta som en produkt från en givare till mottagare. Jag hoppas att läsaren förstår mig då jag inte nämnvärt tar upp moraliska frågor i samband med fyllgubbarna och deras liv.

Uppsatsen är självklart inte skriven för dem som är bekanta med miljöer, där fyllgubbar dominerar. För dem är innehållet alltför elementärt. Jag hoppas också att läsaren förstår mig då jag inte nämnvärt spekulerar i *varför* gubbarna super. Fyllgubbar är vanliga och lättillgängliga, så om man är intresserad av fylleriets orsaker kan man fråga gubbarna. De borde veta bäst.

Genom att skala bort två infallsvinklar, moraliserandet och spekulerandet om orsaken varför man super, hoppas jag ha kunnat teckna något av fyllgubbarnas beteende och de faktorer i närmiljön som formar det. Sannolikt skulle ingen människa reagera annorlunda än fyllgubbarna gör i deras speciella miljö och levnadssituation.

Om man vill missförstå samlingstermen fyllgubbar så är det lätt. Intuitivt tolkar vi termen rätt, men om vi vill precisera den kan det bli svårt. Kategorin rymmer många åldrar. De som går att utesluta är 20–25-åringarna. Utbildningen varierar stort men få är t.ex. studenter. Lågstatusarbeten dominerar helt. Bilden är tydlig. Trasproletariat är ett relevant ord även

idag, ehuru gruppen är relativt liten och annorlunda än tidigare.

Det går inte att finna någon med fyllgubbar jämförbar term för alkoholister i högre socialgrupper. Det vore intressant om man kunde utreda om alkoholister med hög social status uppvisar liknande moraliska avvikelser som fyllgubbar. Jag tror inte det. Vi bär sannolikt vårt sociala arv i uppgång som i fall. Den som har pengar drar inte på sig skulder, åtminstone inte för den dagliga sängplatsen. Stöld och snusk av den typ som förekommer i fyllgubbarnas liv är en produkt av miljön. Våldshandlingarna föds även de av trångboddhet och påtvingad gemenskap. Få av de normbrott som jag redovisar i listan över förseelser är tänkbara i andra sociala miljöer än av den beskrivna typen.

Källor och litteratur

Otryckta

Spärrkort på Hotell Pelikanen och Hotell Vale.

Tryckta

Alfvén, A., Ett 20-årigt socialt arbete, i Föreningen Söderhem 1914–1933. Sthlm [1933]. Ungkarlshotell och nattherbergen i Stockholm. [Stockholm] u.å.

Foto där ej annat angivits Bertil Höglund, Nordiska museet.

9. Korridor på Hotell Pelikanen.

Summary

Drunkards in two hotels in Stockholm

The editor of this essay worked for a brief period in two hotels for single men in Stockholm (the *Vale* and the *Pelikanen*). The essay is based mainly on the observations made during that period. The rooms are generally inhabited by more than one person.

There are fixed routines for cleaning up as well as other routines. The guests observe and check each other's behaviour. This leads to a certain orderliness but also to the fact that common bad habits are kept up more easily and become intensified.

Drunkenness is such a negative habit – the greatest problem of the men living in these hotels. The lodgers have little room at their disposal and so they cannot activate themselves with anything demanding space. Furthermore many of the guests only stay for a short while at the hotels. These and many other factors combine in forming an intellectually poor environment. The drunkards' pressed situation in life often

causes them to identify themselves with more gentile social strata whose living conditions are better.

Files are kept in the hotels where the reasons for drunkards having to leave the hotel are noted amongst other things. These reasons can be grouped into categories which to some extent describe the drunkards' situation and conditions in life.

1. Debt to the hotel.
2. Physical violence.
3. Extreme filth.
4. Extreme drunkenness.
5. "Bootlegging".
6. "Gatecrashing".
7. Abnormal means of intoxication.
8. Disturbance.
9. Provocative behaviour.
10. Theft.
11. Other reasons.

Vem var den gamla amman?

Bjarne Jacobson

Internationella utblickar

Bruket att anställa ammor kan följas mycket långt tillbaka. I Egypten lät t.ex. Faraos dotter anställa en amma – i själva verket barnets mor – för att föda upp Moses som hon hittade i vassen. Grekiska och romerska mödrar av finare familj hade också ammor till sina barn. Det var oftast slavinnor eller fattiga kvinnor från landsbygden. I Rom fanns det en speciell plats, Columna Lactaria (mjölkpelaren) på Forum Olitorium, där ammorna brukade samlas för att bjuda ut sina tjänster till överklassens mödrar.

De kriterier på en bra amma som ställdes upp av dåtidens medicinska skriftställare kom att med endast smärre förändringar vara vägledande under flera århundraden framåt. Den tilltänkta amman skulle själv endast en kort tid före sin anställnings början ha fött sitt barn. Det skulle helst vara ett gossebarn. Hon skulle vara mellan 25–35 år gammal och ha en kraftig bröstorg med stora bröst och välformade bröstvårtor. Amman fick inte vara alltför tjock men inte heller alltför mager. Vissa kostregler angavs vidare, och det var speciellt viktigt att hon avhöll sig från sexuellt umgänge under den tid hon var anställd. Ett visst mått arbete ansågs däremot vara nyttigt för henne, framför allt sådant där hon fick använda armarna och överkroppen t.ex. vävning, malning och bärande av barn.

Det tillförlitligaste sättet att kontrollera barnets hälsa och välbefinnade var att undersöka ammans mjölk, då alla ammans egenskaper enligt de medicinska skriftstälarna direkt inverkade på bröstmjölkens konsistens och kvalitet. För att kontrollera bröstmjölken skulle man lägga en droppe

av den på tumnageln. Mjölken fick varken vara för tunn eller för tjock, och detta prövades genom att låta droppen rinna över nageln. Mjölkens färg skulle vara vit, lukten behaglig och smaken sötaktig.

Den kristna kyrkan använde sig under medeltiden av ammor vid de hittebarnshospital som påven inrättade i Rom.

Seden att anställa ammor spred sig till de europeiska stormakterna och får under 1700-talet sin största utbredning inom den engelska och franska aristokratin. De finare damerna kunde vid denna tid absolut inte tänka sig att själva ge sina barn di, och det var först och främst modet som styrde denna utveckling. Det ansågs helt enkelt inte fint att amma. Dessutom trodde dessa mödrar att amningen kunde förstöra figuren och skada deras hälsa, men framför allt avstod de från att amma då det hindrade dem från att delta i det sociala umgängeslivet, som vid denna tid för en kvinna med god samhällsställning till stor del bestod av mottagningar, visiter och teaterbesök.

Som ammor föredrog man mödrar med utomäktenskapliga barn, helst unga kvinnor som nyligen fått sin förstfödda. De hade nämligen oftast ingen man eller familj som också ställde krav på dem.

Barnen till de unga ammorna sändes av sina mödrar ofta ut till fosterhem på landsbygden eller lämnades på hittebarnshospital där de gick en snabb död till mötes. Något fullgott ersättningsmedel för bröstmjölk fanns ju inte vid denna tid, och mjölk från husdjuren ansågs inte lämplig som föda åt spädbarnen, då man trodde att djurens egenskaper kunde överföras till dessa. Detta i kombination med den bristfälliga

1. Romerska ammor. Oljemålning av Georg Pauli 1888. Göteborgs konstmuseum.

hygienen ledde till att dåtidens hittebarnshospital uppvisade en nästan 100-procentig dödlighet bland de intagna spädbarnen.

I Frankrike fanns det handelsmän som reste runt på landsbygden och rekryterade ammor till Paris. Dessa kvinnor transporterades sedan dit antingen för att de skulle stanna där och arbeta som ammor eller för att de därifrån skulle hämta med sig barn hem som de skulle föda upp. Tidigare hade dessa köpmän rest omkring med hela vagnar fulla med barn från Paris som de sedan placerade ut på landsbygden i olika fosterhem. Under transporterorna för de späda barnen ofta så illa att många

av dem avled innan de ens kommit fram. Det gick så långt att man lagstiftningsvägen var tvungen att ingripa mot denna hantering med spädbarn.

1784 var missbruket med att utplacera spädbarn hos ammor och i fosterhem så utbrett och antalet helt övergivna småbarn så stort att regeringen i Frankrike lät trycka och sätta upp affischer i avsikt att befrämja de franska mödrarnas benägenhet att själva ta hand om och amma sina barn.

Under 1800-talet minskar användandet av ammor i England och Frankrike för att vid sekelskiftet 1900 nästan helt ha upphört.

Utvecklingen i Sverige och övriga Norden

Mycket tyder på att äldsta kända rättspraxis på germanskt område tillmätte moderns första digivning av sitt barn en rättskyddande verkan för barnet. Innan barnet hade kommit i åtnjutande av sin moders bröstmjök fick det avlivas om man så ansåg. Enligt en frisisk lag från nionde århundradet, som stammar från hednisk tid, var det tillåtet att sätta ut nyfödda barn eller dräpa dem, men endast innan de fått mjök från sin moders bröst. Upplandslagen krävde som betingelse för att ett barn skulle få ärva någon, att det skulle ha levat och fått näring vid sin moders bröst. Enligt den isländska Grágás, som är en gammal handskrift av den norska Frostatingslagen och som innehåller den äldsta samlingen av isländska lagar, betingas barnets arvsrätt liksom i Upplandslagen av om barnet fått någon bröstmjök av sin mor.

Grágás, som stammar från 1100- eller 1200-talet, har även ett avsnitt om den kristna lagen med bl.a. detaljerade föreskrifter om fastan. Åldringar, barn, gravida kvinnor och kvinnor som ammar är undantagna från fastans dietföreskrifter. Man hade alltså klart för sig att dessa grupper krävde särskilt god kost eller att de var speciellt utsatta för bristsjukdomar.

Vissa tecken tyder alltså på att amning av de egna barnen var det naturliga sättet att föda upp sina spädbarn på vid denna tid.

I Egil Skallagrimssons saga, som man tror Snorre Sturlasson (1179–1241) nedtecknat, finns det några rader som i översättning lyder:

Tora födde ett barn om sommaren, Det var en flicka. Hon vattenöstes och fick namnet Asgerd. Bera skaffade en kvinna att sköta barnet.

Tydiligen förekom det att man överlät åt andra kvinnor att sköta sina barn. Om denna skötsel även innebar amning av barnet är helt naturligt svårt att avgöra.

Ett eventuellt utbyte av bröstmjök mellan kvinnor som kunde amma och kvinnor som av någon anledning inte kunde detta

måste dock ha skett på en relativt jämställd nivå mellan grannar eller släktingar i form av ett utbyte av tjänst och gentjänst.

Någon medicinsk utbildning inom landet värd att omnämnas förekom inte under medeltiden i Sverige. Läkarna vid denna tid och även under flera århundraden framåt var nästan uteslutande anställda vid de kungliga hoven, då det endast var där de kunde finna sin utkomst.

Det följande materialet belyser, vad gäller Sverige, till största delen förhållandena i Stockholm med närmaste omgivningar. Vissa utblickar mot levnadsförhållandena på landsbygden förekommer dock. Anledningen till detta är att användandet av anställda ammor i Sverige får ses som en typisk storstadsföreteelse.

1500-talet

Liksom tidigare var nativiteten i Norden under 1500-talet mycket hög. Flera exempel från adelsfamiljer från Danmark visar att det inte var ovanligt med 10–20 barn i familjerna vid denna tid, och nativiteten bland prästerskapet och borgerskapet var sannolikt lika hög. I hemmen och speciellt för kvinnorna måste denna mängd barn ha medfört en sammanhängande räcka av graviditeter, barnsängar och amningsperioder. De täta barnsängarna ledde till att mödrarna, hur gärna de än ville och trots den höga barnadödligheten, inte själva hade möjlighet att amma alla sina barn, särskilt om man betänker att det vid denna tid var vanligt att barnen ammade i två till tre år. En vanlig reaktion på detta förhållande, dvs. att inte helt kunna uppfylla sina moderliga plikter, var att de adliga kvinnorna gick till motsatt ytterlighet och inte alls ammade sina barn. Allt oftare vid denna tid höll sig de danska fruarna med ammor, trots att kyrkolagen i Danmark föreskrev att kvinnorna själva skulle amma sina barn och inte överlåta detta värv till andra. Detta föranledde kaniken Christiern Pedersen (1480–1554) i Lund att i en utredning om den kristna familjen framhålla att eftersom jungfru Maria själv ammade

Jesus, så borde också alla andra goda kvinnor själva amma sina barn.

Under medeltiden hölls kvinnan för oren efter förlossningen och skulle helst hålla sig inomhus i sex veckor eller 40 dagar innan hon fick gå till kyrkan för att där genom kyrkotagningen åter bli upptagen som fullvärdig medlem av församlingen. Detta blev också protestantisk sed.

Råmjölken, dvs. den första bröstmjölken efter förlossningen, ansågs vid denna tid ohälsosam och därmed olämplig som föda åt det nyfödda barnet. Detta berodde dels på den första bröstmjölakens gulaktiga och trögflytande konsistens, dels på moderns och därmed också mjölkens orenhet fram till kyrkotagningen. Det var därför inte ovanligt att barnet under den första tiden fick modersmjölk av någon annan kvinna, som tidigare fött barn.

Benedictus Olai (död 1582), som anses vara Sveriges förste infödde medicine doktor, utgav 1578 "Een Nyttigh Läkare-Book". Skriften, huvudsakligen en sammanställning efter utländska auktorer, vann på sin tid rätt stort anseende. Författaren behandlar en rad olika krämpor hos barn, och i samband med dessa nämner han ofta barnens ammor. Om barnet har lös mage skall amman bl.a. undvika att äta salta och söta saker, och om barnet lider av förstoppning skall amman ges ett renande medel, varefter hon skall avhålla sig från att ge di under ett dygn. Hostar barnet skall amman undvika ättika, salt mat, bittra och skarpa saker. Sömnlöshet hos barnet beror bl.a. på att amman har oren mjölk och hon skall då vinnlägga sig om att få god och sund mjölk.

1600-talet

Det nya århundradet förde med sig stora förändringar genom Sveriges inblandning i de europeiska konflikterna och landets utveckling till en stormakt. Det är främst inom adeln som den nya tidens omvälvningar tydligast kan urskiljas. När riddarhuset instiftades 1626 räknades bland adeln endast 108 ätter, medan antalet vid drottning Kristinas tronavsägelse 1654 uppgick till

701. Under denna expansionstid blandades den svenska adeln i högre grad än tidigare upp med utländskt blod, och sistnämnda årtal stammade hela 37 % av adelsätterna från utlandet. Bekantskapen med främmande länders kulturer och förfina liv, vana vid slöseri och yppighet genom hastigt förvärvat krigsbyte samt de anspråk man ansåg borde ställas på en stormaktsadel samverkade till att inom loppet av en mansålder i hög grad omskapa den svenska adelns liv och åskådning. Främst hovet och högadeln öppnade nu portarna på vid gavel för utländska seder och bruk. Framför allt tog man intryck av den franska kulturen.

Inom borgarståndet utkristalliserades efter hand ett förmöget överklasskikt som i seder och livsföring inte stod adeln efter. Allmogens ställning under den här perioden var annorlunda med återkommande nödtider, hårt skattetryck och stora utskrivningar av soldater. De sociala missförhållandena var skrämmande. Många hemlösa kvinnor, soldatänkor och krigsinvalider drog omkring som tiggare.

Läkekonsten stod under 1600-talet i stort sett på samma nivå som under föregående århundrade, även om antalet läkare långsamt steg. 1642 utgav livmedikus Andreas Sparman "Sundhetzens Spegel", där han bl.a. har ett kapitel, som handlar om hur spädbarnen skall födas upp. Han hävdar att moderns första bröstmjölk, råmjölken, är bra för barnet genom att den inte bara tjänar som föda utan att den dessutom renar dess kropp. Författaren gör en jämförelse mellan barn till fattiga, vilka omgående efter födelsen lägges till moderns bröst, och barn till rika åt vilka man lejer ammor, och finner att de förstnämnda är behäftade med färre sjukdomar än de senare. Detta är anledningen till att man, när man anställer ammor, bör försöka få tag i sådana som nyligen fött barn, eftersom deras mjölk är bättre. Ammornas dåliga sinnelag och seder överföres dessutom, enligt Sparman, till barnen liksom de sjukdomar de eventuellt lider av, t.ex. "fransoserne", dvs. syfilis. Som exempel på att de barn som diar en

amma mer kommer att likna amman än den biologiska modern, anför Sparman att om man låter ett lamm dia en get så blir lammet inte bara ostyrigare utan dess pälsl blir dessutom strävare. Enda ursäkten för en mor att inte amma sitt barn är enligt Sparman att hon saknar mjölk, är alltför klen eller att hennes bröst är indisponerade för amning. I dessa fall kan man utse en amma som då bör vara mellan 20 och 30 år gammal och vara lagom fet och hårdig. Hon skall vidare vara frisk och vacker och ej bister eller benägen till okyskhet eller fylleri. Hennes bröst skall inte vara för slappa utan runda och tämligen hårda med blå ådror, och vårtorna skall varken vara för stora eller för korta. Ammans mjölk skall dessutom vara lagom tjock.

Johan von Hoorn (1662–1724), som anses vara förlossningskonstens grundläggare i Sverige, utgav 1697 Sveriges första lärobok för barnmorskor. Han omtalar att en del mödrar efter förlossningen inte ger sitt barn någon mat alls under det första dygnet, medan andra åter under denna tid låter barnet få bröstmjölk av en annan kvinna enär denna är lättare för barnet att dia. Han anser dock att modern bör ge barnet av sin egen bröstmjölk från början enär ingen mjölk är tjänligare för det nyfödda barnet än denna. Han vill att modern utslutande skall ge barnet bröstmjölk under de första månaderna. Om hon inte skulle ha tillräckligt med mjölk för barnets behov, så ger han recept på olika sorters välling, som modern kan ge barnet som komplement till bröstmjölken. Samtidigt påpekar han att produktionen av bröstmjölk kan stimuleras genom att modern bland annat får god föda. Åt den som trots detta skall anställa en amma ger han dock rådet att först sända amman till en barnmorska så att denna får bedöma henne, eftersom ammorna kan sprida en mängd sjukdomar.

Det allra bästa sättet att bedöma en amma och hennes mjölk är enligt von Hoorn att observera ammans eget barn eller det barn som hon är anställd för att ge di. Om detta barn är friskt och välmående är det ett tecken på att ammans mjölk är bra. Är

barnet däremot skabbigt och skorvigt eller klen så innebär detta att ammans mjölk är undermålig och att barnet i värsta fall kan dö om inte en annan amma anskaffas.

Mot slutet av 1600-talet återkommer man i flera lagtexter till ammorna, så t.ex. i 1686 års kyrkolag där det bl.a. står om unga mödrar och ammor:

The skole och fliteligen warnas för then Wårdz-lösheet, igenom hwilken, undertijden af Föräldrarne sielfwe, undertijden av Ammorne, Barnen förqwäfas. När sådan olyckelig händelse sig tildrager, skola the brätzlige stå Kyrkioplicht och Ammorna ther utom, af Werdzlige Domare, med hårdt straff beläggas androm till warnagel.

I landslagen och stadslagen gör man efter 1696 hänvisningar till denna lag när det gäller bestraffningar av mödrar och ammor som legat ihjäl sina barn.

1700-talet

Befolkningen började nu öka jämförelsevis kraftigt. Dödligheten sjönk till en för den tiden mycket låg nivå medan nataliteteten fortfarande var mycket hög. Mellan åren 1720 och 1809 ökade den totala folkmängden i landet med omkring 1 miljon människor eller ca 71 %.

De nordiska krigerna hade bl.a. inom adeln lett till stor manspillan och därmed åtföljande kvinnoöverskott inom ståndet. 1750 uppgick den totala folkmängden i riket till 1 800 000 invånare med 100 000 fler kvinnor än män. Historiker anser att ca hälften av de unga adelskvinnorna vid denna tid gifte sig under sitt stånd, dvs. med ofrälse män. Konungens, hovets och det högre borgerskapets livsföring och manér spred sig också allt längre ned bland den framväxande borgarklassen.

Övervägande delen av befolkningen hade dock fortfarande sin huvudsakliga utkomst av jordbruk med binärningar. Lägst på den sociala rangskalan stod fattighjonen. Befolkningsstatistiken från 1751, vars tillförlitlighet i och för sig kan ifrågasättas, redovisar t.ex. ca 23 000 "eländiga" som ej är intagna på hospital eller fattighus samt 7 000 "lägrade kvinnfolk".

Liksom kolleger under tidigare epoker vänder sig framstående läkare under 1700-talet förgäves mot seden att använda ammor. Carl von Linné (1717–1778) utgav 1752 en särskild avhandling, som tar upp spädbarnens uppfödning. I denna anföran han inledningsvis att det ju är väl bekant att människorna så till den grad behärskas av sin fåfänga att de är slavar under den. Han jämför forna tiders värdiga enkelhet mot 1700-talets lyxbetonade konsumtion av t.ex. orientaliska kryddor, kaffe, te och socker. De kläder som är moderna är uttänkta i Paris och bostäderna som byggs apar efter sydeuropeiska bostäder med kalla stengolv och breda dragiga fönster. Fåfängan leder även till direkta fysiska deformationer t.ex. genom att kvinnor använder sig av olika former av snörliv för att bli smalare.

Den första fördärliga sedvänja som griper in i en människas liv är enligt Linné att hon som nyfödd förvägras sin modersmjölk. Denna osed har vunnit så stor spridning att en del mödrar t.o.m. finner det skamligt att ge sina barn di. Linné hävdar att modersmjölken är betydelsefull för barnet och att den första bröstmjölken är speciellt viktig. Genom att anställa en amma berövas det späda barnet denna råmjölk som är så väsentlig.

De flesta mödrar som använder sig av ammor utan att vara tvingade därtill skylles enligt Linné på att:

- deras mjölk inte räcker till
- de inte kommer att orka med att amma då de själva behöver den näring som barnet skulle få via modersmjölken
- de inte har tid att ägna sig åt sitt barn på grund av nödvändiga hushållssysslor
- de berövar mannen hans njutning, ett skäl som de oftast döljer men som får anses vara det främsta.

De kvinnor som blir ammor hör för det mesta till de sämre lottade och har tvingats överge sina barn för att amma andras. Enligt Linné är de vana vid hårt arbete och enkel föda men blir genom sitt arbete som ammor sysslolösa, varvid de ofta börjar att

äta och dricka för mycket, vilket leder till blodöverfyllnad, lättssinne och melankoli som överföres till barnen. Han håller för troligt att de flesta av ammornas dåliga egenskaper överflyttas till barnen och ger exempel på att syfilis överförts från amma till barn och hur hela familjer på detta sätt blivit smittade. Han anser också att ammorna inte har den rätta kärleken till barnen utan behandlar dem vårdslöst när mödrarna inte är närvarande. De skrämmer dessutom barnen för mörker och ligger också ofta ihjäl dem. Linné poängterar dock att det är nyttigare för ett barn att födas upp med en ammas mjölk än med komjölk. Han anser att mjölk som kommer från växtätare skadar barnen och att de dessutom blir dumma av den. Till sist omtalar han att det föreligger ett stort behov av ammor, vilket leder till att man i städerna ständigt letar efter lantkvinnor som kan amma. Bondkvinnor överger därför ofta sina egna barn på landsbygden för att bli ammor i städerna.

Den svenska pediatriken under 1700-talet domineras av läkaren Nils Rosén von Rosenstein (1706–1773). Denne utgav år 1764 en bok om barnsjukdomar där han bland annat behandlar användandet av ammor. Han hävdar där redan från början att ett spädbarns bästa föda är moderns bröstmjölk och att de som kan ge sina barn di borde vara skyldiga att göra detta.

Men skulle så hända, att Modren ingen mjölk, för små eller för stora, för korta eller för långa vårtor, eller som äro för smala åt ändan, så att barnet ej kan hålla dem qwar uti munnen eller suga mjölken ur dem: eller ock om hon har såra vårtor, eller är sjuklig och klen, hafwer Lungdot, Sten eller någon annan sjukdom, som för lätt är rördt till glädje och sorg, eller hon är i sådana omständigheter, att hon ej kan undgå trängande förargelser: då bör hon ej sjelf gifwa di, utan skaffa sitt barn en god Amma.

Rosén beskriver sedan ingående hur man väljer ut en bra amma och hur kvaliteten på ammans mjölk prövas. Han redogör också för hur man skall förfara för att bibehålla ammans höga klass under den tid som hon är anställd. Hon bör för att bevara

sin kondition ha bra mat och en rymlig, dragfri och ljus kammare med lagom värme. I denna barnkammare, som bör hållas ren och snygg, behöver hon dock inte vistas hela tiden utan hon bör få gå omkring och utföra andra arbetsuppgifter. Det är bra om hon kan hålla sin kropp igång genom olika enkla sysslor som t.ex. mangling och malning. Hon bör inte få brännvin, öl, vin eller kaffe, och hon bör avhålla sig från älskog enär hennes mjölk då blir skämd. Är amman gift bör hon inte ges tillfälle att umgås intimt med sin man. Om man av en eller annan anledning måste byta amma så har detta ingen större betydelse om man bara är noggrann vid valet av den nya amman och ser till att hennes mjölk är något yngre än föregångarens. Om det inte går att uppbunga någon amma så kan man ge barnet okokt get- eller komjolk.

Ammans roll återkommer man till i lagtexter och förordningar under detta århundrade. I Sveriges Rikes Lag av år 1734 finner man t.ex. i Missgärningsbalken kapitel XXX, § 2:

Lägger amma spädt barn hos sig i säng; böte fem daler, äntå at barnet ej får theraf skada. Varder barnet theraf förqvafdt, eller får thet död af annor hennes vårdslöshet; straffes med ris, eller plichte med fängelse vid vatn och bröd, som brottet är til.

1800-talet

Under 1800-talet hade Sverige, liksom övriga Europa, en mycket stor folkökning. Födelseåret var fortfarande högt men dödligheten sjönk relativt snabbt. Den framväxande industrin kunde inte svälja all den arbetskraft som inte fick sin utkomst på landsbygden. Ett stort landsbygdsproletariat växte fram och så småningom kom emigrationen igång. De försämrade utkomstmöjligheterna medförde bland annat att äktenskapsfrekvensen sjönk. Många män och kvinnor förblev ogifta. Vid mitten av 1800-talet räknade man t.ex. med att endast 1/4 av Stockholms vuxna kvinnor levde i äktenskap, övriga var ogifta eller änkor. Resultatet av detta blev natur-

ligtvis att en mängd utomäktenskapliga födselar ägde rum, och på 1840-talet, då kulmen nåddes, föddes ungefär vart annat barn i Stockholm utom äktenskapet. 2/3 av alla barn som vid denna tid avled före ett års ålder var barn till ogifta mödrar. Det bör dock tilläggas att många ogifta mödrar inte var ensamstående. I Stockholm var det ganska vanligt med sammanboende utan formellt äktenskap.

1838 företog engelsmannen Samuel Laing en resa i Sverige, och han berättar från Stockholm att ingen kvinna vid den tiden i högre befolkningslager, eller som för övrigt ansåg sig ha råd till det, själv ammade sina barn. En flicka som fått barn kunde vara ganska säker på att få anställning som amma. Det var till fördel om flickan var ogift. Då gick det lättare att få amtjänst. Flickans eget barn kunde mot en ringa kostnad lämnas bort på något hittebarnshospital. Laing fastslår att de okyska kvinnorna i staden av denna anledning i grunden hade det bättre ställt än de kyska.

Det stora kvinnoöverskottet i landet minskade dock efter hand, samtidigt som kvinnornas utkomstmöjligheter utanför hemmet ökade. Tidigare hade kvinnans sysselsättningsmöjligheter varit mycket begränsade, om hon inte kunde få tjänst som piga eller annan tjänst i hushåll. Möjligtvis kunde hon bli uppapperska på kafé eller värdshus, renhållningshjon eller få arbete inom ett fåtal industrier. Samtliga dessa yrken var förenade med lågt socialt anseende.

Amkontoret

Humaniteten hade under 1700-talet i ökad utsträckning börjat göra sig gällande och man ömmade bland annat för barnens välfärd. I någon mån försökte man nedbringa den stora barnadödligheten. Redan 1624 hade ett kombinerat barn- och tukthus grundats, men inrättningen, som var en kombinerad barnuppfostrings-, tvångsarbets- och straffanstalt, övergick redan efter några år till att drivas som en fabrik med delvis frivilligt anställd arbetskraft. Beho-

vet av ett barnhus i Stockholm blev dock allt mer uppenbart, då stora mängder av tiggare med hustru och barn sökte sig till Stockholm från landsbygden. I september 1638 togs ett nytt barnhem i bruk. 1711 utfärdades det första reglementet för barnmorskor av Collegium Medicum, 1753 instiftades Frimurareordens barnhus, 1755 upprättades vid Danviken en upptagningsanstalt för späda fattiga barn, det s.k. Politibarnhuset eller Lilla barnhuset, 1775 öppnades ett allmänt barnbördshus, och 1776 tillkom barnbörds- och barnhuset Pro Patria.

1777 utfärdades det andra reglementet för barnmorskor, där man kan läsa:

Hemtas Jorde-Gumma till en hemlig förlösning, ware henne förbudt at med hotelser eller hård framfart söka aftvinga Lägesqvinnan någon bekännelse om Barna-Fadrens namn. Hon bör ock hwad henne i tysthet förtros hålla döldt och ej för någon uppenbara. Henne åligger ock, at tillsäga den hon förlösslatt, som till Amme-tjenst kunna wara skickelig och hugad, at sig dertill på Amme-Contoiret anmäla.

Bakgrunden var att Kungl. Maj:t den 6 maj 1757 gillat ett av Collegium Medicum föreslaget "Amme-Skaffnings-Contoir" i Stockholm och anslagit medel härför. Anledningen till förslaget var att kollegiet blivit allt mer uppmärksam på vådan av att anställa, som man ansåg, elaka och vanartiga ammor, vilka dels var arga, vårdslösa och bedrägliga, dels smittade med veneriska sjukdomar.

Amkontoret öppnades i anslutning till apoteket Kronan i Stockholm, och man uppmanade alla som ville ha arbete som amma att anmäla sig där för att bli undersökta av en läkare och därigenom få sin lämplighet som amma verifierad. Ett reglemente utfärdades den 3 maj 1763 för amkontoret och där stadgades bland annat:

§ 1. Om någon kvinna vid domstol blivit angiven för hor eller lönskaläge bör domaren om hon framdeles finner sig hågad till amtjänst omtala för henne att efter barnbörden inställa sig vid amkontoret. Församlingarnas prästerskap bör också utan betalning genom klockaren låta tillställa kontoret intyg om vilka oäkta barn som

under veckan blivit kristnade eller dödfödda begravna samt var kvinnan vistas vid barnbörden så att kontoret kan höra efter om hon är hågad till amtjänst.

§ 2. Amma skall besiktigas och då uppge om hon är gift eller ej. Läkaren skriver ut ett intyg över hennes lämplighet som amma. Detta lämnas till den familj som anställer amman mot 2 daler i lösen av de förmögna och 1 daler av de mindre förmögna.

§ 3. På intyget bör antecknas nedkomst, om barnet lever, om hon har man samt om så är fallet dennes bifall till hennes anställning. Lämnar amman oriktiga uppgifter straffas hon med böter eller fängelse på vatten och bröd.

§ 4. Skriver amma falskt intyg straffas hon för bedrägeri.

§ 5. Döljer amman mot bättre vetande vid besiktningen några krämpor straffas hon med fängelse eller böter.

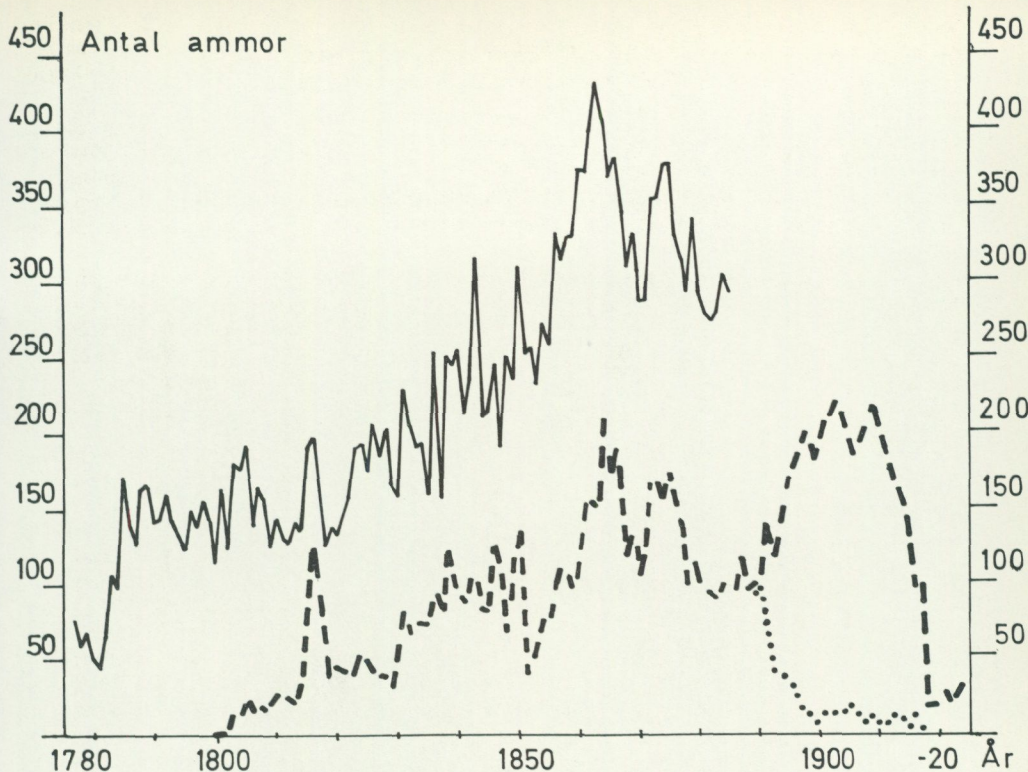
§ 6. Söker gift kvinna tjänst skall mannen vara med på kontoret och ge sitt bifall till hustruns arbete. Efter detta kan han ej ta henne ur tjänsten innan kontraktstiden gått ut.

§ 7. Tar kvinnan amtjänst innan hon blivit besiktigad straffas hon med 3 daler böter. Den som anställer henne och den som skaffat henne tjänsten straffas vardera med 10 daler böter.

§ 10. Amman kan inte neka att göra varjehanda sysslor på sin arbetsplats så länge som varken hennes eller barnets hälsa tar skada därav.

Journalerna från det inrättade amkontoret tycks inte finnas tillgängliga i något offentligt arkiv för tiden före 1777. Från och med detta år finns dock uppgifter bevarade om de vid kontoret besiktigade ammorna som erhållit tjänst genom kontoret. Dessa journaler anger, förutom resultatet från besiktningen samt personalia om ammorna, även yrkesbeteckning eller titel på de familjer i vilka ammorna fick anställning.

Amkontoret fortsatte sin verksamhet under 1800- och början av 1900-talet. Fram t.o.m. 18 maj 1886 finns amjournalerna tillgängliga från amkontorets verksamhet som då bedrevs vid Allmänna barnbörds- huset. Därefter är det ett tomrum på ett par år, då journalerna ej står att finna. Sedan skedde besiktning och hänvisning av ammor till privatfamiljer från en likartad institution, nu knuten till Allmänna barnhuset. Det har inte gått att utröna om det är

2. Besiktigade ammor i Stockholm 1777–1918. Den övre kurvan visar det totala antalet besiktigade ammor, den undre dem som anställda vid Allmänna barnhuset, den prickade kurvan dem som anställdes privat. Kurvan utarbetad av förf. på grundval av befintligt arkivmaterial.

det tidigare amkontorets verksamhet som flyttades över dit men det förefaller inte osannolikt med tanke på att Allmänna barnhuset var en stor avnämare av de ammor som besiktigades vid amkontoret.

Statistik från besiktigade och i enskilda hem anställda ammor i Stockholm jämte ammor vid Allmänna barnhuset finns alltså bevarad 1777–1918 så när som åren 1886 och 1887.

Kurvan över antalet vid amkontoret besiktigade ammor uppvisar relativt stora årliga variationer men har en stigande tendens fram till år 1863 då kulmen nås med 434. Som tidigare nämnts erhöll åtskilliga anställning vid barnhuset i Stockholm, vilket framgår av den undre kurvan. Under

en stor del av 1800-talet samvarierar kurvorna, men mot slutet av århundradet, då antalet för utomstående räkning besiktigade ammor snabbt avtar, ökar antalet vid barnhuset anställda ammor varför den totala nedgången blir långsam.

I början av 1800-talet, då man från barnhusets sida började anställa ammor via kontoret minskar antalet ammor till enskilda familjer, vilket synes vara en följd av att de vid barnhuset anställda ammorna efter 1813 fick ta med sig sina egna barn dit för att efter ett års tjänst som amma få dem inlösta som barnhusbarn där. Tidigare arbetade ammorna vid barnhuset mot kost och tjänstehjons lön, varför anställning i enskilda familjer då var mer attraktiv än

ALLMÄNNA BARNHUSET

i Stockholm kom till som en följd av 1024 års förordning om att fattiga barn skulle uppfostras på barnhus. Det fick få efterföljare särskilt som man på 1800-talet blev kritiskt inställd till barnuppfostran på anstalter och i stället rekommenderade fosterbarnssystemet.

PRIS-KURANT,

hvarefter förkomne eller genom grof vanvård förstörde Säng-
och Beklädnadspersedlar skola ersättas.

	Riksmynt.	Späda barns Kläder:		Riksmynt.
<i>Amnsängs-Persedlar:</i>				
1 Sängfilt	9: —	1 Baralimne	—	60.
1 Ammlakan	2: 74.	1 Blöja	—	86.
1 Amm-madrassvar	3: 8.	1 Parkumsmantel	1:	5.
1 Kuddvar	— 80.	1 Parkumströja	—	64.
1 Handduk	— 66.	1 Gördel	—	34.
		1 Mössa	—	13.
<i>Ammbeklädnad:</i>				
<i>Späda barns Sängpersedlar:</i>				
1 Filt	2: 25.	1 röd och vit Kofta	2:	23.
1 Lakan	— 94.	1 röd och vit Kjortel	3:	61.
1 Örngottsvar	— 47.	1 Ylleunderkjortel	4:	18.
1 Kuddvar	— 67.	1 Bomullsunderkjortel	1:	57.
1 Madrassvar	1: 80.	1 Lintyg	1:	96.
1 Flor	— 75.	1 Nattröja	1:	52.
1 Ojfelapp	— 20.	1 Förkläde	—	98.
1 Bieckhylsa	— 34.	1 Halsduk	—	42.
		1 par Ullstrumpor	1:	12.
		1 Öfverkofta	4:	5.

Stockholms Allmänna Barnhus den 13 September 1866.

3. *T.v. modellkläder för ammor och barn i Allmänna barnhuset, Stockholm. Ammans kläder från 1900-talets början. Bild från Nordiska museets utställning Ur den svenska fattigdomens historia (1956).*

4. *Ammornas utrustning vid Allmänna barnhuset framgår av prislista 1866. I Nordiska museets ägo.*

efter 1813. Efter 1885 sjunker snabbt efterfrågan på ammor från de enskilda hemmens sida men ökar samtidigt från barnhusets, så att den totala nedgången blir långsam fram till år 1915, då de vid barnhuset arbetande ammornas antal snabbt minskar.

För att minska riskerna med flaskuppfödning på barnsjukhus och spädbarnsinstitutioner hade man fortfarande ammor anställda där, men efter hand som barnmatsprodukterna blev bättre och det blev lättare att anskaffa fosterhem åt spädbarn, utvecklades seden att hålla ammor vid dessa institutioner. 1917 tillkom dessutom en ny lag angående utomäktenskapliga barns ställning, vilken nödvändiggjorde upphävandet av ammornas tidigare rättighet att efter viss tids amtjänst vid Allmänna barnhuset få sitt barn inlöst där. Detta hade dittills varit en stark drivfjäder för sökande

av amtjänst vid barnhuset och följden blev också att de svårigheter barnhuset redan tidigare haft att få tag på ammor avsevärt ökade.

Att antalet till enskilda hem rekryterade ammor sjönk så snabbt från 1885 och framåt, för att vid sekelskiftet praktiskt taget helt ha upphört, får tillskrivas familjernas ökade medvetenhet om barnens behov av moderns egen bröstmjölk. Pendeln hade svängt. Det blev nu modernt att vara moderlig. Den borgerliga kvinnan skulle framför allt vara hemmets medelpunkt, sin mans hustru och sina barns mor.

Det uppvaknande sociala medvetandet spred sig också, till fromma för de späda barnen. Läkarvetenskapens rön trängde på allvar fram till människorna och pasteurisering av mjölken medförde, i samband med att alternativa former av barnmat utprovades, att man i större utsträckning

Hvar och en, som blir antagen till Amma inom Barnhuset, åligger:

1:o. Att vara gudfruktig, lydig, höflig och vaksam.

2:o. Att med oafslätlig uppmärksamhet, ömhet och kärlek sköta de barn, hvilka till hennes omvårdnad varda öfverlemnade, samt dervid noga iakttaga allt hvad Läkare eller Ammsalsförestånderskan förordnar.

3:o. Att aldrig lägga spädt barn hos sig i sängen.

4:o. Att, då något barn är så försigkomet att det, utom modersmjölken, behöfver serskildta födoämnen, begära sådana af ammsalsförestånderskan och derefter till det bestämda ändamålet samma födoämnen använda enligt de föreskrifter, som af Läkare eller Förestånderskan meddelas.

5:o. Att aldrig begagna såkallad sudd.

6:o. Att ej allenast hålla barnen rena och snygga, utan ock med egen person iakttaga den nogaste renlighet.

7:o. Att ansvara för samt noga vårda de kläder och andra persedlar, hvilka, efter serskild förteckning, till dagligt bruk af henne emottagas.

8:o. Att med största varsamhet umgås med elden.

9:o. Att, efter den ordning Förestånderskan bestämmer, verkställa inom Barnhuset förefallande, ammorna åliggande sysslor, hvartill hörer eldning uti ammsalarne med dertill hörande kök, upphemtning af erforderlig ved, skurning och städning af salar, korridorer och trappor, lappning och

lagning af ammors och barns beklädnader, m. m.

10:o. Att ej gå utom Barnhuset utan dertill af förestånderskan erhållet tillstånd.

11:o. Att ej bortbyta eller föryttra den kost, som enligt spisordning bestås, samt att ej utan dertill erhållet tillstånd ifrån matsalen till ammsalarna upphemta någon slags mat, af hvad namn det vara må.

12:o. Att ej utslå sopor, orenlighet eller smutsigt vatten på annat än dertill anvisadt ställe.

13:o. Bryter amma emot något af ofvanstående stadganden, varder hon ifrån sin tjänst genast skiljd och medtager sitt barn utan att för detsamma komma i åtnjutande af någon fosterhjälp.

14:o. Amma får till Barnhuset medtaga eget barn, hvilket dock bör till fosterföräldrar utlemnas så fort dess ålder och helsa så medgifva. Amma utan eget barn, erhåller i lön 5 kronor i veckan.

15:o. Amma, som utan anmärkning uttjenat sin bestämda tid inom Barnhuset, får sitt barn antaget till Barnhusbarn. Afflyttar amma efter kortare tjänstetid, pröfvar Kongl. Direktionen om och på hvad vilkor hennes barn må till Barnhusbarn antagas.

Stockholm och Allmänna Barnhuset i Mars 1860.

H. A. Abelin.

Öfverläkare.

än tidigare kunde föda upp späda barn helt utan bröstmjolk. Under början av 1900-talet grundades i denna anda de s.k. mjölk-droppleinrättningarna, vars mål bl.a. var att alla spädbarn skulle få en viss ranson mjölk per dag. Även dessa institutioner propagerade för att mödrarna själva skulle amma sina barn.

För att försöka utröna vad det var för kvinnor som lät undersöka sig vid amkontoret och vilka familjer som sedan anställde dessa besiktigade ammor, har amjournalerna för tre av amkontorets verksamhetsår granskats, nämligen 1788, 1849 och 1888.

År 1788 rör det sig i allt om 163 besiktigade kvinnor mellan 17 och 41 år. Av dessa

anges 61 som ogift, 49 som piga, 9 som gift, 5 som hustru, medan 39 endast benämnes med sitt namn. Nästan samtliga hade orlovssedlar från tidigare anställningar.

1849 var det totalt 233 kvinnor mellan 18 och 39 år som besiktigades. Av dessa anställdes 119 på barnhuset, 114 i enskilda hem. Kvinnorna benämnes detta år varken med titel, civilstånd eller tidigare yrke utan endast med namnet. Några referenser från tidigare sysselsättning anges inte heller.

Det tredje året, 1888, rör det sig om 55 undersökta kvinnor, av vilka samtliga erhöLL anställning som ammor i enskilda hem. Kvinnornas ålder varierar mellan 22 och 29 år (för 7 saknas uppgift). Deras tidi-

5-6. T.v. ordningsregler för ammor vid Allmänna barnhuset 1860, avsedda att hängas på väggen. Nedan ammor vid sina skyddslingar. Sekelskiftet. Foto i Allmänna barnhuset.

Anmälte *sig* *Buffkun Maria*
Calbarina Alberg
 Växten *medelmåttig*

Bekaffenhet
 och färg på { Hyen ✓
 Ogonen
 Håren

Complexionen

Moral. utseendet

Hon angaf vid förhöret

Def's egen ålder vara *30 år gammal*

-- Mjölks dito *9 veckor*

-- Patholog. tillstånd *fiix*

Vid Befigtningen beöfants

Munnen }
 Halsen } *rena*
 Tändrea }
 Anden }
 Kroppen }
 Brösten }
 Papillerne }
 Mjölken } *god*

Til Caution för sin person och fögd

hade hon *kenes mans kildstund*
at antaga tjänst

Def's Barn: *en gosse som är död*

-- Födelse-ort

-- Hemvist

Hon *op* proberas

-- anvises til *Offersk. Lieutnanten*
och Ridderen Lohm.

ANMARKNING

Bet: 16 pfr.
48 Jan: At antagen hos Lohm
och hierbet på Stödet, emedan
Off: Lieut: Lohm ej var nöjd med
henne.

gare sysselsättning noteras under benämningen levnadsyrke, och här återfinns följande yrken eller referenser för kvinnorna:

bra tjenstebetyg	1 stycken
enka	1 "
tjenat bra	2 "
tjenat bra betyg	2 "
tjenat på 3 års tjenst bra	1 "
tjenstebetyg på 3 år	2 "
tjenat för barn	2 "
tjenat som barnjungfru	1 "
tjenat som barnsköterska	2 "
tjenat ensam	1 "
tjenat från landet	1 "
tjenat privat	13 "
tjenat förut som amma	1 "
varit amma	22 "
sömmerska, amma	2 "

För en av kvinnorna anges inget "levnadsyrke", för en av dem kan yrket inte utläsas. Som framgår, utgörs de flesta av tjänstefolk som tidigare varit ammor eller haft annan tjänst.

De besiktigade ammorna under de tre valda åren erhöll anställning i privata familjer där männen enligt journalerna hade vitt skilda yrken från hovmarskalk till "taskspelare".

I ett fall uppgives det att amman själv skaffade sig plats. Ibland har arbetsplatsen också nämnts som t.ex. "hårfriseurern vid kongl. operan". Det rör sig mest om familjer i relativt hög social position, även om ganska många tillhör vad vi skulle kalla lägre medelklass.

Memoarer och minnesbilder

Ytterligare en infallsvinkel på ammorna och deras anställningsförhållanden erbjuder memoarer och biografier. Om man haft amma eller inte, berörs dock endast av ett fåtal författare. Några citat har sammanställts.

7. Ur amkontorets journal 7 jan. 1780. Stockholms stadsarkiv.

Ambetyg

N:o 213 Utdrag ur Dagboken, hålles wid Amm-Kontoret i Stof-
holm*) den 12 Aug 1867

S. D. anmälde sig *Carl. Will Lindström*
till Ammtjenst, och företedde såsom bewis på god frejd

På tillfrågagan sade hon sig wara 23 år gammal och hafwa för
2 1/2 månader sedan födt barn, som war en *skön*
flukt

Widare undergick hon wederbörlig besigtning; och efter hwad så wäl af den-
sammas, som af det med henne anställda förhör kunde dömmas, är hon för det
närwarande till Ammtjenst *daglig*

Kontoret finner derfore godt, att henne till *amma* och
Kommundom

Stofholm som ofwan

P. W. Petrus
Hörschbantz för Amm-Kontoret.

*) Huset i hufv. N:o 19 Sandstensgatan, förenadt med Allmänna Barnbördshuset, förestås af Wärdinnan
wid brunn- Inrättning, hvilken ser till på alla dagar kl. 9—10 förmiddagarna.

8. Ambetyg utfärdat av Am- kontoret 1867. Stockholms stadsarkiv.

"En rask ung till hälsa och växt frodig ko-
larehustru blef mig strax som amma gif-
ven, hvilken jag i 20 månader behållit, till
dess hon utom digifande tillika vant mig
nyttja annan föda."

Född 1715, fadern brukspatron

"Min ende broder, Gösta, var född 1771 den
16 October. Och uti Dresden föddes min
syster, Sophie, hvilken på öfverresan emel-
lan Stralsund och Ystad hade den olyckan,
att af en slarfig amma släppas. Hon nedföll
igenom den öppna skeppsluckan uti skep-
pet, hvilket hade till följd att hon skadade
ryggmärgen och fick den s.k. engelska sju-
kan."

Född 1772, fadern svensk minister
i Dresden

"Pappa gick strax i författning om att skaf-
fa mig en amma, och ambetyg, som jag
har kvar är utfärdat dagen efter födelsen.

Det var ej brukligt på den tiden att hålla till
godo med modersmjölken och jag är säker
på att jag ej blivit så knubbig, som jag blef,
om jag måst göra så. Mamma var liten och
tunn. Lyckligtvis fanns det ett officiellt
amkontor i samband med allmänna barn-
bördshuset, där lagret aldrig tröt. Min het-
te Maria Amalia Öberg, var 20 år gammal
och hade för tre veckor sedan fött ett gosse-
barn, som troligen fick skaffa sig föda på
annat håll. Jag har aldrig hört att han fick
följa med. Vet ej ens om han levde."

Född 1861, fadern greve och godsägare

"Tjänstefolket utgjordes af 'husan' Lovisa
och 'köksan' Gustava. Den förra var
knappt 20-årig, då hon anställdes såsom
amma åt mig och stannade kvar i familjen
till sin död vid 60 års ålder."

Född 1861, fadern professor

"Ja, Georg hade amma. Då han inte kunde
få modersmjölken, var något annat inte

tänkbart på den tiden och hemma hos oss, ty mamma kunde inte förmodas värma flaskor och Mathilda hade flyttat. Men sedan förefaller dock egendomligt gammalmodig och osocial. Fina hade ju eget barn, som man aldrig såg till, antagligen dog det.”

Född 1887, fadern redaktör

Minnesbilder från landsorten och oftast från allmogemiljö återfinns i Nordiska museets uppteckningar. De berör tiden efter 1800-talets mitt:

”Sinade mjölken för modern så fanns det alltid någon knekthustru som kunde amma både sitt eget och detta barn. Knekt-hustrur ansågs vara bättre som amma än ogifta statar- eller torparhustrur.”

”Ammor vet jag mycket lite om men 1925 var det en piga som fick en oäkta unge. Hon blev amma på sjukhuset och fick gratis vara där med sitt barn.”

”Ammor förekom bara hos herrskap på slotten här i Uppland. Jag har hört att det var högt hållna rättarefruar eller något sådant som anlätades. En fattig mjölkerska togs inte som amma fast de flesta av dessa hade ett eller flera barn.”

”Om det fanns något barn som diade och vars mor inte hade mjölk nog så kunde någon grannkvinna, som hade mjölk nog gå över en gång om dagen och låta barnet dia.”

”Min faster talade om att hon haft någon som kom och diade henne mot 2 öres betalning.”

”Med ammor var man nogräknad men jag minns att omkring år 1900 smittades två spädbarn av en kvinna som hade syfilis. Kvinnans eget barn hade dött och hon ville göra sig av med mjölken.”

”Ammor var mycket vanliga förr. Fina damer som var för kläna att amma själva blev förbjudna av doktor att amma. Doktorn skaffade alltid ammor själv som han noga undersökte. Han tog dem för det mesta från barnhuset på Norrtullsgatan men även fattiga gifta fruar kom i fråga. Det

kom flickor från landet till Stockholm, fick fästman och barn men just inte så mycket mer. Då blev barnhuset deras tillflykt där de fick sköta och amma sina barn och ytterligare ett barn. För det mesta den flickas barn som fått amplats. Det var stor avund bland flickorna för det var bra att få amplats. De blev så ompysslade med god mat och vila och bra betalt hade de också men det var stora fordringar också. De skulle vara fullt friska, ha bra mjölk, vara renliga och propra och även se bra ut. Det fanns många stiliga flickor att välja mellan.”

Avslutning

Bruket att anställa ammor förefaller främst vara förknippat med hierarkiskt uppbyggda samhällssystem, som inom sig hyser relativt stora skillnader mellan olika samhällsklasser. Om man bortser från de fall då modern på grund av sjukdom, dödsfall etc. helt enkelt inte kunnat amma sitt barn, synes orsaken till sedvänjans popularitet framför allt vara att man ansåg det skönt att slippa från det besvärliga och tidskrävande ammandet, som dessutom enligt en utbredd tro har ansetts kräva sexuell avhållsamhet. Denna bekvämlighet utvecklade efter hand anställandet av amma till en statussymbol och ett mode. Det var inte fint att amma längre. Att människor under visst socialt tryck är benägna att böja sig för olika modevägor även om de är rent fysiskt olämpliga eller kanske t.o.m. fysiskt deformerade har vi genom tiderna sett många exempel på. Snörda midjor i korsetter, omformandet av barns huvuden, snörning av flickors fötter, användandet av smala, trånga skor eller skor med ofantligt höga klackar – exemplen kan mångfaldigas. Människor utsätter alltså sig själva eller sina barn för medveten fysisk deformation för att leva upp till en viss social roll.

När de rent fysiska riskerna med att anställa ammor, jag tänker här närmast på risken att få någon smittosam sjukdom överförd till barnet via dess amma, till viss del eliminerats genom inrättandet av ett

amkontor, så verkar det inte orimligt att anta att denna institution i sig medförde ett institutionaliserande av modet att hålla sig med amma. Man kunde ju nu i viss mån känna sig trygg om man tog en amma därifrån, vilket kan ha medfört att mödrarna i mindre utsträckning än tidigare tvekade om de skulle anställa en amma eller ej.

Det är kanske inte förrän långt fram i våra dagar som man blivit riktigt medveten om hur verkligt betydelsefull den första perioden av ett barns liv är. Tidigare har man ansett denna tid som ett mer eller mindre dvaligt stadium som föregår barnens socialiseringsperiod, vilken knappast kunde ta sin början förrän barnen blev mottagliga för en mer kontinuerlig information, dvs. då man kunde kommunicera med dem. Spädbarnen var alltså under den första tiden av sin levnad varelser som inte förmådde väcka något särskilt intresse, och att uppfödandet av dem under denna period dessutom till stor del var en angelägenhet uteslutande för kvinnorna kan på intet vis ha bidragit till att ge arbetet med de späda barnen något högt mått av prestige. Att uppföda barn var besvärligt och hade låg status, och följden blev att de som hade möjlighet därtill anställde tjänstefolk som kunde utföra denna syssla.

Hur kom det sig då att överklassen och sedermera även medelklassen kunde låta sina barn insupa modersmjölk från kvinnor ur lägre sociala skikt än de själva tillhörde? Var de inte rädda för att få sitt blod uppblandat med blod av mindre god "kvalitet"? Först får man konstatera att man som regel föddes till börd, familj, arv och social status. Det är knappast troligt att man trodde att ett barn av hög börd på något sätt fick del av en lägre samhällsklass' sociala status genom att få modersmjölk av kvinnor från denna samhällsklass. Att man dock hade för sig att visst beteende, kropps-konstitution och sinnelag kunde överföras via modersmjölken framgår av olika källor. Negativa verkningar kunde emellertid undvikas genom att man valde amman noga, och så småningom

fanns det ju till och med besiktigade ammor att välja mellan. Om hon senare visade andra tendenser än hon gjorde då hon utsågs, kunde hon alltid bytas ut mot en annan amma. Den andra möjligheten som stod till buds för att hindra att negativa egenskaper överfördes var att kontrollera ammans leverne under den tid hon var anställd, eftersom det var ammans rådande sinnelag och beteende som direkt inverka- de på konsistensen av hennes bröstmjölk och därigenom kunde överföras till barnet.

Idag använder man sig inte av ammor. Däremot finns i Stockholm – liksom på många andra håll – en modersmjölkcentral där kvinnor, vilka har ett övermått av bröstmjölk som deras barn inte kan tillgodogöra sig, kan sälja mjölken till ett dagspris av 30 kr per liter. Den levereras av centralen mot recept till barn på sjukhus och till sjuka barn i hemmen. Ofta är det fråga om för tidigt födda eller allergiska barn. Idag är efterfrågan på modersmjölk större än tillgången och den synes öka.

Källor och litteratur

Otryckta

Nordiska museets arkiv. Etnologiska undersökningen. Uppteckningar.

Stockholms stadsarkiv. Ambesiktningssjournaler förda vid amkontoret, Allmänna barnbörds- huset. Amjournaler för sökande vid am- anskaffningsbyrån, Allmänna barnhuset. Am- rullor från Allmänna barnhuset i Stockholm.

Tryckta

Benedictus Olai. Een nyttigh läkere book. Sthlm 1578.

Bergius, P. J., Inträdestal om Stockholm för 200 år sedan. Hållit vid Kongl. Vet. Akademien d. 20 aug. 1758. Sthlm 1758.

Branting, J. G., Handbok innehållande uppgift af de fläste från äldre tider intill och med år 1825 utkomne swenska författningar 1–3. Sthlm 1827–30.

Elers, J., Stockholm, 2 o 4. Sthlm 1800–01.

Ferlin, P. R., Stockholms stad i juridiskt, admi- nistrativt, statistiskt och borgerligt hänseen- de. Sthlm 1854.

- Gaslander*, Beskrifning om allmogens sinnelag, seder ..., i Svenska landsmål, bih. 1.3. Ups. 1895.
- Hjort, G.*, Allmänna Barnhus-inrättningen i Stockholm. Sthlm 1948.
- Holst, P.*, En fremstilling og kritisk vurdering av årsakene til spedbarndødelighetens avtagning, i Nordisk hygienisk tidskrift. Bd 14 (1933).
- Hoor, J. v.*, Den swenska wälöfwade jorde-gumman. Sthlm 1697.
- Joensen, H. D.*, Studier over brystnæringsens utbredelse og betydning. Torshavn 1954.
- Laing, S.*, Reise i Sverige 1838. Kra 1840.
- Levander, L.*, Barnavård i Övre Dalarne vid 1800-talets mitt. Sthlm 1946.
- Linné, C. v.*, Amman såsom styvmoder. Akad. avh. 1752. Åbo 1947. (Valda avhandlingar utg. av Svenska Linné-Sällskapet.)
- Linné, C. v.*, Lachesis naturalis ... Upps. 1907.
- Müller, J.*, Fattigvården i Stockholm. Sthlm 1906.
- Möller, J. S.*, Moder och barn i dansk folkoverlevering fra svangerskap til daap og kirkegang. Khvn 1939.
- Odhelius, J. L.*, Dödligheten i Stockholm. Sthlm 1785.
- Pedersen, C.*, En nöttelig Legebok. Malmö 1533.
- Peterson, T.*, Översikt över Allmänna barnhusets historia. Sthlm 1927.
- Rosén v. Rosenstein, N.*, Underrättelser om barns sjukdomar och deras botande. 5 uppl. Sthlm 1851.
- Sparman, A.*, Sundhetens spegel. Sthlm 1642.
- Troels-Lund*, Dagligt Liv i Norden. 4. 6 udg. Khvn 1969.
- Weiser-Aall, Lily*, Omkring de nyfødtes stell i nyere norsk overlevering. Oslo 1973.
- Wikman, K. R. V.*, Livets högtider. Sthlm, m.fl. 1949. (Nordisk kultur 20.)

Summary

Who were the old wet-nurses?

The custom of employing wet-nurses occurred as far back as in ancient Egypt. The tradition seems mainly to be associated with hierarchically structured social systems with fairly large class differences within them. That part of the population which is better off employs wet-nurses for its children and these wet-nurses are frequently recruited from the lowest layer in society as slaves or socially disparaged unmarried mothers.

The use of wet-nurses reached its climax in England and France towards the end of the 18th century and towards the middle of the 19th century in Sweden. The breakthrough of this imported tradition in Sweden came later than in England and France.

The custom was introduced to Sweden by the court and the nobility and then spread downwards to the middle class. This spread took place during a period when there was a considerable surplus of women. Many women were unmarried mothers who had very limited possibilities of earning a living. The main reason for the popularity of the custom was that many women wanted to escape the troublesome and time-consuming nursing which was also, according to what appears to have been a widespread belief, regarded as entailing a drop in sexual activity. The custom became a fashion and a status symbol.

Since children were, as a rule, born to a certain lineage, family, inheritance and, consequently, social status, families were not afraid to employ wet-nurses from lower social classes. In other words, there was no risk for a change in one's social status resulting from drinking breast-milk from a wet-nurse who came from a lower social class. People did, however, believe that physical constitution, behaviour and temperament were transferred to the child with the breast-milk it drank. Consequently, wet-nurses were carefully chosen. A close check was then kept on their way of life once they were employed. They had to hand over their own child to a foster home or to a foundling hospital.

Throughout the ages, doctors have complained about the custom of employing wet-nurses but have not been able to recommend any satisfactory substitute for breast milk. Milk from domestic animals has frequently been regarded as injurious to small children.

The knowledge that diseases could be spread from wet-nurses to babies led to the establishment of a wet-nurse office in Stockholm in 1757. This was in function until 1918. Women who wished to take service as wet-nurses were examined there and certificates were issued concerning their suitability.

Om liar och liesmide

Jan Peder Lamm

Före lantbrukets mekanisering utfördes det huvudsakliga arbetet vid slåtter och skörd med hjälp av handredskap. Viktigast av dessa var lie, skära, räfsa och gaffel. En förutsättning för effektiviteten var att arbetet bedrevs i lag (fig. 1). Både män, kvinnor och barn var engagerade, varvid lien eller skäran fördes av männen medan de övriga räfsade. Än i dag är lien oundgänglig om man vill slå någon dikesren eller annan för maskiner oåtkomlig yta. Var och varannan sommartorpare äger en lie.

Vad som menas med lie står väl klart för de allra flesta, men ändå kan en begreppsförklaring behövas. Svenska akademiens

ordbok beskriver lien som "ett huvudsakligen för slående av gräs och mejning av säd avsett redskap som utgöres av ett flackt bågformigt, på ena sidan med egg försett stålsatt järnblad som i ena ändan är vinkelrätt böjd och fastgjort vid ett med handtag försett träskaft; ofta i inskränkta användning om det skärande bladet; förr även om skära".

I det följande är det främst begreppet lie i dess mer inskränkta betydelse – liebladet – som behandlas. Liens handtag, som brukar gå under benämningen orv, lämnas där emot utanför. Det kännetecknas för övrigt av en mycket rik formvariation som loc-

1. Halva slåtterlaget. På fotot syns ej de räfserskor som följde efter slåtterkarlarna. Slåtterplatsen heter Sjöbotten, Vika by i Mora. Uppförstoring från filmremsa. Foto Nordiska museet, Olle Ekberg.

kat till omfattande studier av utseende, funktion och spridning. (Se Atlas över svensk folkkultur 1957; Pedersen 1975.) Liebladen har inte i samma mån rönt forskarnas uppmärksamhet. De uppvisar dock en väldig variation såväl vad beträffar funktion som storlek, modell och terminologi. Också ur teknisk synpunkt har de stegvis förändrats och anpassats till nya tillverkningsmetoder och nya krav på förbättrad funktion. Lien hör alltså inte till den stora grupp av handredskap och verktyg som så att säga redan från början erhållit sin slutgiltiga, helt ändamålsenliga utformning.

Liebladens krumning, längd och bredd varierade inbördes. Det fanns också liar för speciella ändamål, t.ex. skördeliar, slätterliar, buskliar samt sjögräs- eller fräkenliar. Särskilt stor var skillnaden mellan de bägge huvudtyperna kortliar och långliar. De förstnämnda, som under nordisk forntid och medeltid var allmänna, förekommer numera i Sverige endast inom ett reliktområde, Tornedalen. Kortliken är bäst lämpad för slätter på stenig och oländig mark. Den har väsentligt kortare orv och blad än långliken. I Norge kallas den stutturv och förekommer i två varianter, varav den större benämnes tvihending och har blad av upp till 65 cm längd. Som framgår av namnet hålls dess orv med båda händerna. Den mindre typens blad mäter ned till 40 cm. Denna lie förekommer huvudsakligen i Sogn och kallas einhending. För den gäller

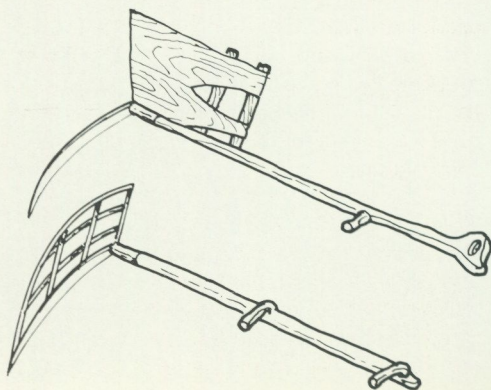
en särskild arbetsteknik: I höger hand håller man liken, i vänster en liten kvast av björkris med vilken man böjer fram det gräs som skall slås. Fig. 2 visar att denna typ av kortlie också förekommit på kontinenten. Även i Finland finns kortliar, men de hanteras med en helt annan teknik. Med dem slår man från höger till vänster och från vänster till höger, varvid lieorvet svängs om i handen. Orvet saknar alltså knaggar.

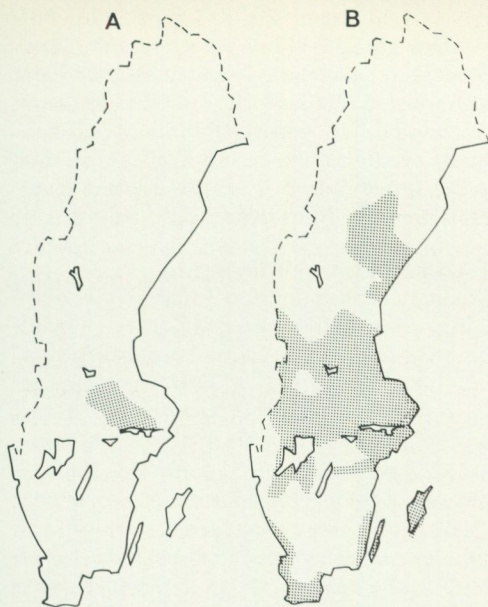
I Sverige torde liken ända fram mot slutet av 1600-talet företrädesvis ha använts som slätterredskap medan skäran varit skördeverktyget. Övergången från skära till lie vid skörd har flitigt diskuterats av etnologerna. Enligt en teori av den danske redskapshistorikern Axel Steensberg (1943) skulle övergången ha samband med en teknisk nyhet – det så kallade kraget eller stråfångaren (se fig. 3) – en anordning som fästs vid orvet och därigenom gör liken lämpligare som skörderedskap genom att stråna kommer att glida av i en jämn sträng som gör det lätt att räfsa och minskar risken för att korn skall falla ur axen. Med stöd av arkivaliska källor hävdar Steensberg att kraget införts i Danmark från Västeuropa under 1600-talets senare del och efterhand kommit att medföra att liken i hela Skandinavien så gott som helt utträngt skäran. Enligt Erixon (1956) skulle skäran först under 1700-talets senare hälft ha blivit utkonkurrerad i Sverige, vid vilken tid liken också började slå igenom i Finland. Senaste

2. Bonde med kortlie. Van Gogh 1885. Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo.

3. Överst lie med skördekrage, nederst med slätterkrage. Anundsjö, Ångermanland.

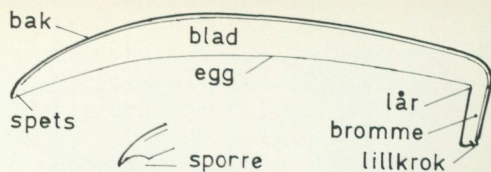

4. Situationskartor över bruket av lien som skörderedskap före 1650 och ca 1750–90. Efter Nilsson 1974.

bidraget till denna diskussion har gjorts av Bo och Eva Nilsson (1974), vilka hävdar att lien använts som skörderedskap tidigast i Dalarna och att den på 1570-talet slagit igenom i en del av det centrala Mellansverige. Ca 1650 förekom den som skörderedskap också i norra Upplands samt på Sörmlands och Östergötlands slättbygder, förmodligen också i Skåne. Tiden 1650–1750 skulle markera den definitiva genombrottstiden då skördelien blev allmän i alla viktigare svenska slättbygder. Det är anmärkningsvärt att stråffångare inte skall ha använts i de landskap där skördelien först slog igenom. Innovationsförloppet illustreras av kartorna fig. 4.

Terminologi

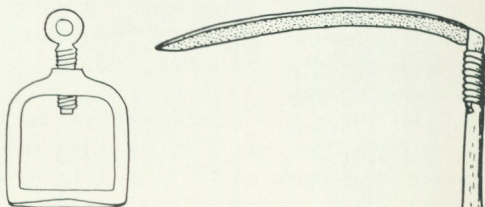
Den terminologi för liens olika delar som används i det följande har valts ur nutidskedet. Av allt att döma har den varit tämligen enhetlig bland liefabrikernas arbetare under innevarande sekel. Vid Igelfors

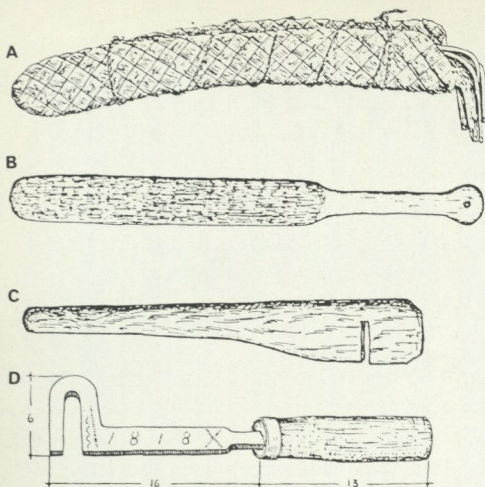

5. Liebladets olika delar kan ha lokalt högst skiftande benämningar. De termer som används här har upptecknats vid intervjuer med liesmeder vid Igelfors bruk, Östergötland. – Sporre finns enbart på modellen Smålands sporr.

bruk, som här fungerar som mönsterexempel, kallas den skärande delen av liebladet *egg* och den mot eggen svarande konvexa smalsidan *bak* eller *rygg*. Baken är på nästan alla liemodeller förtjockad till större delen av sin längd för att ge ökad styvhet åt lien och därigenom tillåta att bladet görs så tunt som möjligt. Samtidigt är baken på de flesta svenska modellerna något eller helt *uppvikt* i förhållande till bladets plan. Ofta är bladet dessutom *skålat* på undersidan. Finska modeller brukar ha s.k. *dubbel bak* och amerikanska ett eller ett par *veck* eller en *randning* i bladets längdriktning. I *spetsen* möts *egg* och *bak*. Liebladet går organiskt över i den mot detsamma vinkelböjda *brommen* – den tånge mot vilken orvet fästs vid lien. Brommens insida kallas *lår*. Brommen är försedd med ett litet utskott som benämnes *lillkroken*, mot denna svarar ett i orvet borrarat hål. Orv och bromme hålls i övrigt samman med en järntving. Tidigare användes s.k. lieband av plåt eller en surring av vidjor, se fig. 6.

6. T.v. ett modernt lieband av järn, med vilket bladet skruvas fast vid orvet, t.h. en äldre surring med vidjor.

7. Tillbehör till lien.

A. S.k. liesko av näver. Älvdalen, Dalarna. Fanns även av trä. Använd vid transport av lieblad.

B. Brynsticka. Gjordes av trä med belades med beck uppblandat med sand, gärna av krossad sandsten. Älvdalen, Dalarna.

C. Lieveck av trä. Älvdalen, Dalarna.

D. Lieveck av järn. Användes vid jordläggning av lien, dvs. då brommen böjdes i förhållande till bladet för att få en lämplig vinkel mot marken. Leksand.

Ej samma skala. Efter Levander 1943.

Tillbehör

Kraget eller stråfångaren har redan omtalats i inledningen. Många flera tillbehör till lien skulle kunna nämnas. Ett urval vanligt förekommande sådana visas på fig. 7 där de också kommenteras.

Variationsbredd

Enbart för den svenska marknaden har över 40 olika modeller eller "provinsson" av lieblad tillverkats. Var och en av dessa modeller har sedan i allmänhet förekommit i upp till tioalet olika storlekar, där längden mättes i kvarter, dvs. kvartsalnar (14,8 cm). Numera tillverkas liar endast i längderna 4–6 kvarter, tidigare fanns alla längder från 3 1/2 till 8 kvarter

(51–118 cm) med 1/2 kvarters skillnad mellan storlekarna. Vissa modeller, bl.a. Smålands, har tillverkats i så små nummer som 2 kvarter. Sådana liar har under 1900-talet främst gått på export till Norge och Finland, där de använts som kortliar. De har också använts som barnliar. De olika modellerna behandlas utförligare nedan.

Lien i forntid och medeltid

På kontinenten är lien känd sedan övergångstiden mellan bronsålder och järnålder, dvs. omkr. 500 f.Kr. Att den från början som form utgått ur skäran synes uppenbart, men frågan om var och när denna utveckling ägt rum står fortfarande öppen.

Liens genealogi och historia före 1600-talet har utförligast studerats av Steensberg (1943, jfr Erixon 1956). Med användning av typologisk metod och med anknytning till Hubert Schmidts (1904) systematik över europeiska bronsskärar kommer man fram till att det funnits två skilda utvecklingslinjer. Den äldsta typen av lie var halvmånformig, från den stammar järnålderns smala kortlie. En annan utveckling skedde utifrån bronsskärar med ett annat utseende och resulterade i den s.k. krokskärar samt den balanserade lien, varur långlien skulle uppstått. Om det forntida liksom det medeltida nordiska materialet gäller att fyndomständigheterna ofta är oklara, varför endast få exemplar kan dateras med större anspråk på tillförlitlighet. Steensberg daterar de äldsta i Skandinavien funna kortliarna till tidig romersk järnålder. De är av halvmåneform och har korta breda blad. Slankare modeller kan möjligen dateras till slutet av den romerska järnåldern (300-talet e.Kr.). Sådana är belagda i danska mossfynd från Nydam och Illerup samt från Vallhagar på Gotland. Klindt-Jensen (1957) har också publicerat fynd av liar från Bornholm, vilka torde tillhöra sen romersk järnålder.

Största delen av det nordiska järnåldersmaterialet av skörderedskap härrör från gravfynd. Från tiden fram till det andra århundradet e.Kr. har sådant material främst påträffats i Sverige, där det emeller-

tid begränsar sig till skärar av olika typer. Från yngre järnåldern är det norska materialet särskilt rikt. Det omfattar blad till både skärar och liar; av de senare förekommer över 250 exemplar. Petersen (1951) anser att de äldsta av dessa skulle kunna dateras till omkring 500 e.Kr. Huvudmassan skulle däremot tillhöra vikingatiden (800–1050) och utgöra direkta föregångare till "stutturvene" som ännu förekommer i användning. Petersen meddelar vidare att skärornas och liarnas blad har praktiskt taget samma form, utom att de sistnämnda är längre (ca 40–70 cm) och aldrig har spikhål för att fästa brommen vid orvet. I Österbotten i Finland börjar kortliar att uppträda på 600-talet men i Sydfinland först under vikingatiden. Hackman (1938) skiljer skärar och liar åt genom att som liar endast betrakta exemplar med minst 32 cm längd från spetsen till brommen. I Historiska museet i Stockholm har jag observerat ca 30 sådana liar. De fördelar sig på 10 fynd, varav de flesta har depåkaraktär och torde tillhöra vikingatid. I Sverige förekommer vidare depåer av ett slags förhistoriska ämnesjärn, 60–70 cm långa, som sedan länge gått under benämningen "lieämnen". De är kända från ett tjugotal fyndorter i trakterna längs den södra östersjökusten och synes hänföra sig till ett småländskt-öländskt tillverkningsområde (Gustawsson 1928, Nihlén 1939).

Det nordiska materialet av liar har tyvärr ännu inte undersökts metallografiskt. Frågan om hur hårdgörning av eggskiktet åstadkommit är inte löst. Av mig föreställd planröntgenfotografering av ett antal liar i Historiska museet antyder dock ej att ikluvet eggstål skulle förekomma. På kontinenten har emellertid svetsning av stål och järn varit känd sedan en tidig fas av järnåldern, och exempelvis från Ryssland känner man talrika exempel på klovlagda, dvs. istälade liar sedan tiden före mongolinvasionen (Koltjin 1953).

Med kristendomens seger försvinner gravgåvorna, varför i stort sett allt originalmaterial av liar saknas mellan vikingatidens slut och mediet av 1700-talet. De

8. Den bästa källan för vår kunskap om de medeltida liarna erbjuder kyrkmålningarna, där liemannen kan uppträda som förgängelsesymbol. Motivet är sällsynt i Sverige men vanligt på kontinenten. Valvmålning i Knutby kyrka, Uppland, från medeltidens slut. Foto ATA.

äldsta daterbara svenska liarna från nyare tid ingår i Livrustkammarens trofésamling från Stora Daldansen år 1743. Det gäller en stridslie samt två s.k. fälliar (Lenk 1929). Autenticiteten beträffande de bägge senare är dock ej helt säkra. Stridsliarna utgjorde under flera århundraden ett av bondehärarnas viktigaste vapen. Ännu så sent som under Posenupproret 1848 fördes sådana av de polska kasziniererna = lie-männen (Cederlöf 1951). Stridslien bestod av ett långt skaft i vars förlängning en vanlig lieklinga hade placerats.

Tidiga liar finns även heraldiskt avbildade, fig. 9.

9. Sigill med avbildningar av liar. Fr.v. Älvdalens socken, 1600-talet; Dals härad 1614; Nordals härad 1759.

Liesmide i nyare tid

I litteraturen har jag ej funnit några belägg för att svenskt liesmide före ca 1725 skulle ha bedrivits under andra former än såsom ett allmøgehantverk. Industriellt liesmide omnämnes nämligen först omkring 1720 (Rönnow 1944). De tekniska förutsättningarna för ett sådant, dvs. tillgång till vattendrivna hammare av härför lämplig typ, torde väl emellertid ha funnits i landet betydligt tidigare. Det ligger nära till hands att hypotetiskt anknyta den äldsta liemanufacturen till våra klingbruk, som ju drev en likartad tillverkning. Endast i ströuppgifter omnämnes liesmidet före dess begynnande industrialisering. Först från år 1764 finns god dokumentation om ett sådant hantverk och då gällande liesmidet i Hedemoratrakten och Lima i Dalarna. Redogörelser därom meddelas i rapporter till Bergskollegium av smidesdirektörerna Sven Rinman och Samuel Schröderstierna (Sahlin 1936). Dessa bägge pionärer inom svensk bergsvetenskap uppmärksammar att allmøgesmidet då råkat i en kris på grund av att myrjärnstillgångarna var på upphällningen. Som lämpliga åtgärder för effektivisering av detta smide föreslog de att smederna skall få tillgång till brännstål och stångjärn samt framförallt införandet av vattendrivna kniphammare till hjälp vid uträckningen av ämnesjärn (Rinman 1772). Under senare delen av 1700-talet synes efterfrågan på liar starkt ha ökat, väl i samband med liens definitiva seger över skäran som skörderedskap. En handskrivna stempelbok från 1777 uppger sålunda att liar då smiddes vid 21 järnbruk och fabriker i Sverige (Sahlin 1929).

Samma år skriver J. F. Angerstein till K. Patriotiska Sällskapet:

Liesmidet utvidgas dagligen, och Liarna eftersökas, utom från de fleste Dal-Soknarna, från Up- och Wessmanland, Helsinge - och Jemtland, en stor del på Norrige, Gestrkland samt de senare Åren också genom utskickade från Wermland; det stiger utan annat smide till flere 1 000 Tolfter.

Carl Rinman betecknar (1829) "med skäl" liesmidet som tillhörande den mera lönan-

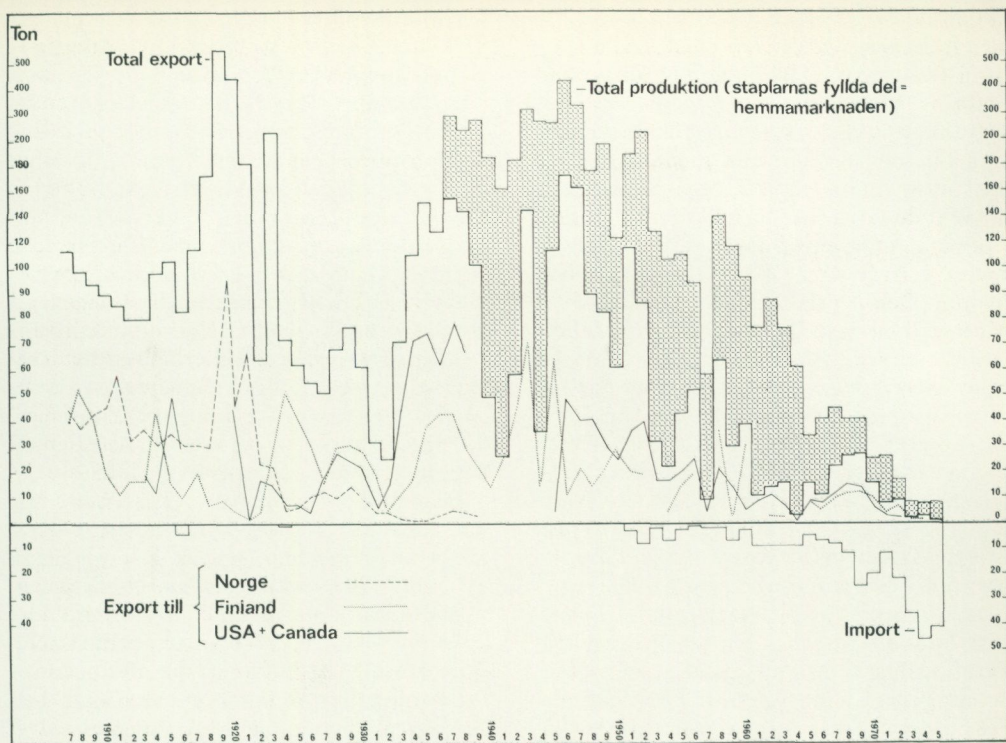
de manufacturen i vårt land. Att så var fallet torde ha berott på att liar då var en mindre konjunkturkänslig vara än de flesta andra manufakturer. De fabricerades framförallt för konsumtion inom landet och utgjorde en nödvändighetsartikel av vilken de flesta bönder årligen förbrukade mellan ett halvt och ett dussin.

Allt fler bruk kom emellertid in på liesmide, vilket måste ha varit fatalt för de hantverksmässigt arbetande liesmederna. I längden kom den tekniska utvecklingen dock att befordra koncentration till större och mera specialiserade fabriker.

Från 1750-talet med Fredshammars pionärinsats och fram till år 1911, då Långö bruk lades ned, har Dalarna i alldeles särskilt hög grad varit det industriella liesmidets landskap. Detta avspeglas väl i 1700- och 1800-talens stempelböcker över järnbruken i Sverige. Det var också i Dalarna man främst kunde finna de ovan omtalade framgångsrika verkstäderna av vilka Snöå, Svanshammar och Långö var de ledande. I övriga Sverige är det Vira i Roslagen och Igelfors i Östergötland som framom andra bruk gått till hävderna.

Liesmide är ett i högsta grad specialiserat hantverk - det tar många år att bli mästare i konsten. Bakom det svenska liesmidet finns en stor yrkesskicklighet som burits upp av ett ganska litet antal släkter av fabriker och liesmeder. Inom dessa släkter har en omfattande internrekrytering skett till yrket. Enbart kapital och utrustning har alltså aldrig räckt för att få igång ett kvalitativt godtagbart liesmide. En följd av detta förhållande är att det svenska liesmidet nu i stort sett har gått till historien. Efterfrågan på liar saknas inte, utländska beställare är intresserade, produktionen är lönsam - men man kan ej längre rekrytera ungdomar till liesmeder.

Antalet liefabriker var vid sekelskiftet över 20, 1930 hade det sjunkit till ca 15. I början av 1950-talet återstod endast två svenska liefabriker, Hammerdals liefabrik och Igelfors bruk. 1972 lade den sistnämnda tillverkaren ned liesmidet och nu är det endast i Hammerdal som det ännu bedrivs.

10. Svensk handel med liar 1907-75. Obs. skalförskjutningen vid 100 ton. Exportens höjd kring 1920 beror på att Ryssland, som tidigare köpt av Tyskland och Österrike, då vände sig till Sverige. Dagens import kommer mest från Norge och Österrike.

Medan Hamnerdals liefabrik är ett litet företag som grundades 1920 och alltid haft sin huvudsakliga marknad i Norrland och Skåne, så har Igelfors bruk varit giganten inom liesmidet. Sedan sekelskiftet och fram till omkring 1950 var tendensen den att de mindre konkurrenskraftiga fabrikererna en efter en uppgick i Igelfors – en utveckling som inleddes 1910 med inköpet av det största konkurrentföretaget Långö bruk/C. E. Petterssons söner i Älvdalen.

Som orientering om var mera omfattande liesmide ägt rum finns en producentnyckel i slutet av denna uppsats. Den kompletteras med en förteckning över varumärken vilken bör kunna vara till nytta vid identifiering av gamla liar.

Sverige har mycket länge exporterat liar,

sannolikt sedan förhistorisk tid. Främsta mottagarlandet tycks alltid ha varit Norge, varifrån en viss reexport skyntar i en källa från 1823. Redan på mitten av 1700-talet omtalas också export av svenska liar till Levanten (Schröderstierna 1925).

Fr.o.m. 1907 redovisas i officiell statistik den svenska exporten av liar, efter 1936 även den totala produktionen. Totalt sett är det Norge, Finland, Estland, Canada och USA som varit de främsta kunderna hos de svenska liefabrikerna (jfr diagrammet fig. 10). Anmärkningsvärda produktionstoppar nåddes i samband med de båda världskriegen. 1919 var exporten sålunda ca sju gånger så stor som 1913 och år 1946 70 % större än 1939. Dessa fakta har sin förklaring i de avbrutna handelsförbindelserna

mellan de krigförande. Ryssland, som tidigare hämtat huvudparten av sitt behov av liar i Österrike, placerade sålunda under första världskriget synnerligen stora beställningar vid de svenska liefabrikerna. Likartat var förhållandet under och närmast efter andra världskriget, då svensk-tillverkade liar rönt avsevärd efterfrågan i många utomeuropeiska länder, därav främst i Argentina, Brasilien, Chile och Turkiet. Också i dessa stater används liar av österrikisk typ. De österrikiska liefabrikerna har sedan medeltiden varit starkt exportinriktade, och Österrike har fortfarande Europas största lietillverkning. Landet exporterade ännu år 1975 närmare 600 ton liar. De österrikiska fabrikerna är nära lierade med motsvarande i England, Tyskland, Frankrike och Italien. Härigenom har österrikiska modeller av s.k. knacklietyper fått en mycket omfattande spridning.

De svenska liefabrikerna har under åren haft att anpassa sin produktion till marknadsläget. Allvarlig konkurrens har de haft genom jordbrukets ständigt ökande mekanisering men också från utländska tillverkare. Införsel av amerikanska liar var sålunda ett problem på 1880-talet. Det ledde till att alla svenska producenter fick ta upp tillverkning av s.k. amerikanska liar, vilka var smäckrare och hade större stadga än de svenska modellerna. Statliga ingripanden i näringen har också ofta förekommit. Högst besvärande var t.ex. att Norge under 1920-talet successivt höjde införselavgiften från 10 % av värdet till 93 1/3 %. Den politiken ledde till en ganska omfattande insmuggling av svenska liar över den norska gränsen på 1920-talet. Under andra världskriget knäcktes flera liefabriker av prisregleringar. Den stora exporten på Sydamerika och Turkiet efter kriget avbröts på grund av svenska exportavgifter. De osäkra konjunkturerna för liesmidet föranledde efter andra världskriget liefabrikerna att lägga om produktionen till andra former av smide.

Bristfälligheter i den officiella statistiken omöjliggör ett mera ingående studium av förhållandet mellan liesmide och jord-

brukets mekanisering. Härtill kommer att mekaniseringen gått fram med olika hastighet inom skilda landsdelar. Förändringsförloppet får därför illustreras med några sporadiska uppgifter.

År 1831 företog amerikanen Mc Cormick för första gången praktiskt lyckade försök med en skördemaskin. 1859 konstruerades den tidigaste brukbara slättermaskinen. Samma år uppges det att jordbruksreformatorn O. G. Hedengren på Risberga i Närke som den förste i Sverige börjat använda Mc Cormicks skördemaskin (Om skördemaskiner, 1859). Genomslaget kom på 1870–80-talen, dock tog det åtskilliga decennier innan de nya maskinerna blev allmänna också i avlägsna bygder.

Importen av utländska, främst amerikanska maskiner var i början avsevärd – något om importens storlek ger uppgiften att över 2 000 slätter- och skördemaskiner infördes från USA under det första halvåret 1874 (Forsberg, K., 1949 – jfr Eskeröd 1973). Av alla största betydelse för det svenska lantbruket blev en kombinerad slätter- och skördemaskin som år 1877 släpptes ut på marknaden. Dess uppfinnare och tillverkare var civilingenjören Helge Palmcrantz (1842–80), som med tekniskt snille vidareutvecklade den av Mc Cormick patenterade modellen. En av de största fördelarna med Palmcrantz' uppfinning (fig. 11) var att det till den var lätt att skaffa reservdelar. Den kunde dessutom dras av endast en häst, vilket gjorde den populär även bland mindre jordbrukare.

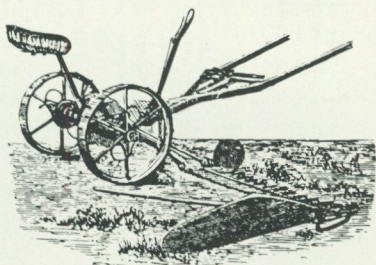
Slättermaskinerna var användbara både för vallslätter och sädesskörd men hade svårt att komma fram på ängsmark. För naturslättern på icke odlad mark kom lien därför att längst behålla sin betydelse (Eskeröd 1973). Den första skördetrösken kom till Sverige 1928. 1957 fanns det 20 000 i bruk och omkring 45 % av landets spannmålsskörd skördades då med tröska (Jeppsson 1958).

Mekaniseringen återspeglas i siffror över den inhemska förbrukningen av liar. Några exempel ur den officiella statistiken: 1939 var den ca 172 ton, 1949 112 ton och

1877.

PALMCRANTZ'
SLÅTTERMASKIN,

NY KONSTRUKTION,

TILLVERKAD

AF

AKTIEBOLAGET PALMCRANTZ & COMP.
STOCKHOLM.

11. Palmcrantz' slåtermaskin, som introducerades 1877, kunde dras av en enda häst och var dessutom så billig och driftsäker att även mindre lantbruk hade råd att skaffa den. Lien utkonkurrerades snabbt som det främsta slåtter- och skörderedskapet.

1959 ca 46 ton. 1963 tillverkades vid landets två återstående liefabriker omkring 123 000 liar, varav ca 70 000, eller ungefär 31 ton, för hemmamarknaden. Liesmide förekommer nu endast vid Hammerdals liefabrik som 1975 producerade ca 10 000 liar eller ca 7 ton, så gott som allt för hemmamarknaden. För att kompensera bortfallet i tillverkning måste nyssnämnda år importeras 28 ton från Norge, 11 från Österrike och 2 från Tyskland.

Tillbakablick på allmogesmidet

All rationalisering till trots så omfattar det industriellt drivna liesmidet än i dag

åtskilliga manuella moment som är mycket svåra att lära. De smeder som behärskar dessa (räckning, pening, slätning) kallas "liesmeder" och anses som mästare i sitt yrke. Få anses ha förutsättningar att bli goda liesmeder. Att liesmeden alltför är en kvalificerad specialist synes utgöra ett gott indicium för att så alltid måste ha varit fallet. Liesmidets komplicerade karaktär torde borge för att det aldrig kunnat bemästras av några "kluddsmeder" – aldrig kunnat vara något allemanssmide. Allmogens liesmide som särskild näringsgren har emellertid förekommit över hela landet men i huvudsak koncentrerats till sju centra, enligt Sahlin (1929). Denne betonar att man knappast kan finna någon allmän giltig förklaring till dessa koncentrationer. Frågeställningen har sedermera tagits upp av andra forskare i ett antal separatstudier över enskilda centra, och Sahlins förteckning har blivit något utökad. Som en generell faktor vill jag enligt ovanstående visa på liesmidets karaktär av specialisthantverk och uppställa hypotesen att just skolningen haft en stor betydelse. Där det redan funnits ett större antal skickliga smeder har det varit lättast att vinna insikter i smideskonsten och näringen har ytterligare expanderat.

Medan det på kontinenten förekommit att liesmederna varit fast organiserade och bildat egna skrän (Beck 1891), har det icke-industriella liesmidet i Sverige utövats som en binäring till jordbruket. Endast i enskilda undantagsfall torde allmogens liesmide ha utgjort en helårssysselsättning. Oftast koncentrerades arbetet till vinterhalvåret. En adekvat benämning på smederna vore "smidesbönder".

Sannolikt skulle man ännu idag kunna spåra upp någon enstaka smed som är förfaren i att smida liar helt för hand. I varje fall förekom sådana personer ännu för några år sedan. Hemsmidda liar såldes så sent som 1959 på Degeberga marknad i Skåne (Svensson 1960).

De "klassiska" liesmidescentra synes i stort sett ha spelat ut sin roll redan vid början av 1900-talet. Så sent som 1919 fin-

ner man dock representanter för allmogemederna i Svensk Handelskalender och exempel finns på att grossister först omkring 1940 helt gick över till att endast föra fabrikstillverkade liar (Svensson 1960).

Till de områden vilka av gammalt varit kända för sitt liesmide hör främst nedan uppräknade trakter. Till förteckningen har viss kommentar fogats med angivande av referenslitteratur.

Lima sn i Dalarna

Matsson 1944, spec. stud., otryckt. (Liesmidet såsom handsmide försvunnet långt före 1900.)

Linné (1734) 1953, s. 112.

Sahlin 1936.

Älvdalens sn i Dalarna

Solders 1946, spec. stud. (Den siste som sysslade med liesmide såsom handsmide skall ha varit Klockar Per Larsson/Östberg, f. 1842, d. 1915.)

Linné (1734) 1953, s. 43.

Hülphers 1763, s. 210.

Hedemora sn i Dalarna

Trotzig 1920, spec. stud. (Liesmide för hand visas som en kuriositet på en hembygdsfest 1916.)

Hülphers 1763, s. 534.

Hällestads och Tjällmo snr i Östergötland

Odelstierna 1929, otryckt. ("Nu tror jag att ingen liesmed finns kvar i dessa bygder. De ha 'ätits ut' av Igelfors bruk.")

Sjuhäradsbygden i Västergötland

Lenk 1924. ("Ännu står den siste Sandhultssmeden vid städet, men med honom är traditionen slut.")

Hemslöjdskommitténs betänkande 1918. 1, s. 156.

Sydvästra Småland och Bälaryds sn

vid Östgötagränsen

Svedenfors 1954, s. 257 f.

Riksarkivet. Jern- och Manufacturwerk 1841, otryckt. (Bälaryds sn hade ca 30 liesmeder under tidigt 1800-tal.)

Lindome, Älvåkers och Fjärås sn

i Halland

Jönsson 1958, spec. stud. (Omkring sekelskiftet upphörde liesmidet. Siste smeden, Johannes Lindström avled 1935, 78 år gammal.)

Barchaeus 1924, s. 13.

Bexell 1817-19. 3, s. 441.

Osby, Loshults och Visseltofta snr i Skåne

(Göingebygden)

Bäckström 1951, spec. stud.

Svensson 1960, spec. stud., otryckt.

("Liesmidet hade en högkonjunktur under 1800-talet.")

Lerbäcks sn i Närke

Sahlström 1937. (Gustav Vasa klagar på liesmederna 1550. Siste smeden Johan Jansson, f. 1846, d. 1930.)

Hälsingland

Sahlin 1929, s. 1.

Smidesbönderna arbetade i allmänhet ensamma i sina smedjor med en dräng som släggekarl och kanske ytterligare någon person som fick sköta bälgen. Ett exempel på att också större driftsenheter existerade är Loshult i Göingebygden, där åbon Johan Karlsson (1868-1959) i sin smedja sysselsatte inte mindre än nio drängar, som arbetade i tre lag (Bäckström 1951).

Uppgifterna om en normal dagskvot för en smed vid handsmide av liar varierar mellan två och nio stycken. Trotzig (1920) räknar med att en smed, som ej hade eget jordbruk, kunde smida 100 dussin per år. Samma mängd anger ett par andra källor beträffande den kände västgötske smidesbonden Sven Klingberg i Finnerödja och lerbäckssmeden Johan Jansson (Falköpings Tidning 18 juli 1950, Sahlström 1929).

Detaljerna vid smidesförfarandet är det svårt att göra några generella uttalanden om eftersom upppteckningarna i ämnet är få och relativt ofullständiga. Härtill kommer

som nämnts att det forn- och medeltida materialet ännu ej undersökts metallografiskt. Dock har varianter förekommit i smidestekniken. Speciellt intresse erbjuder härvid de olika metoder som använts för hårdgörning av eggskiktet. Medan redan de äldsta skriftliga källorna berättar att man i Sverige använt klovlagda liar med eggstål, t.ex. Linné 1953, så har man i Danmark och Norge liksom på kontinenten också begagnat liar av mjukt homogent stål, vilka skärptes genom kallhamring. Varierande tekniker har använts också vid iläggnings av eggstålet. Vanligast synes ha varit att ett ämnesjärn klövs utefter hela sin längd. I klovet lades ett stycke stål vilket sedan bäddes fast med hammarslag. En annan metod var att först smida ut stål och järn i långa skivor och därefter värma järnet på mitten och böja det kring stålet för att sedan välla samman de bägge metallstyckena.

Av uppteckningarna att döma förefaller smidet i allmänhet ha gått så till väga att liarna en efter en smiddes färdiga. Temporalbetet omtalas knappast alls. Ett exempel har vi emellertid från Lerbäck. Där hade liesmeden Johan Jansson (f. 1846) och dennes fader delat upp arbetet så att de i slutet av oktober började med grovsmidets detaljer. Detta skulle vara avklarat i slutet av april påföljande år, varefter man fortsatte med finsmidet till strax före midsommar (Sahlström 1929).

Mängden av nytillkommande järnbruk gjorde det under 1700-talets lopp efterhand möjligt för smidesbönderna att från dessa erhålla lämpligt utgångsmaterial. Detta bestod främst av hårdfärskat järn och brännstål, småningom började järnbruken t.o.m. att tillhandahålla färdigklivet liejärn. Tidigare synes allmogesmidet ha utgjort en näring där alla moment från utvinnandet av råvaran ur myrjärn till distributionen av den färdiga varan sköttes av smeden själv. Även stål förstod smidesbönderna av gammalt att framställa (Sahlström 1924).

Om allmogesmidets lönsamhet vittnar landshövdingarnas ämbetsberättelser i

krystade ordalag (t.ex. 1823 avseende Hedemora socken). Om smidet i nordöstra Skåne sägs att "det kanske var mera lönande att smida liar än att sköta sitt jordbruk" (Svensson 1960). Från denna trakt vet vi också hur smidesbönderna fick avsättning för sina liar. Där var formerna för liehandeln följande under 1800-talet:

Försäljning till ortsbefolkningen – gällde endast en bråkdel av tillverkningen.

Marknadshandel – vid marknaderna såldes de flesta liarna.

Torghandel – torde ha spelat en mycket underordnad roll.

Gårdfarihandel – förekom men var av underordnad betydelse.

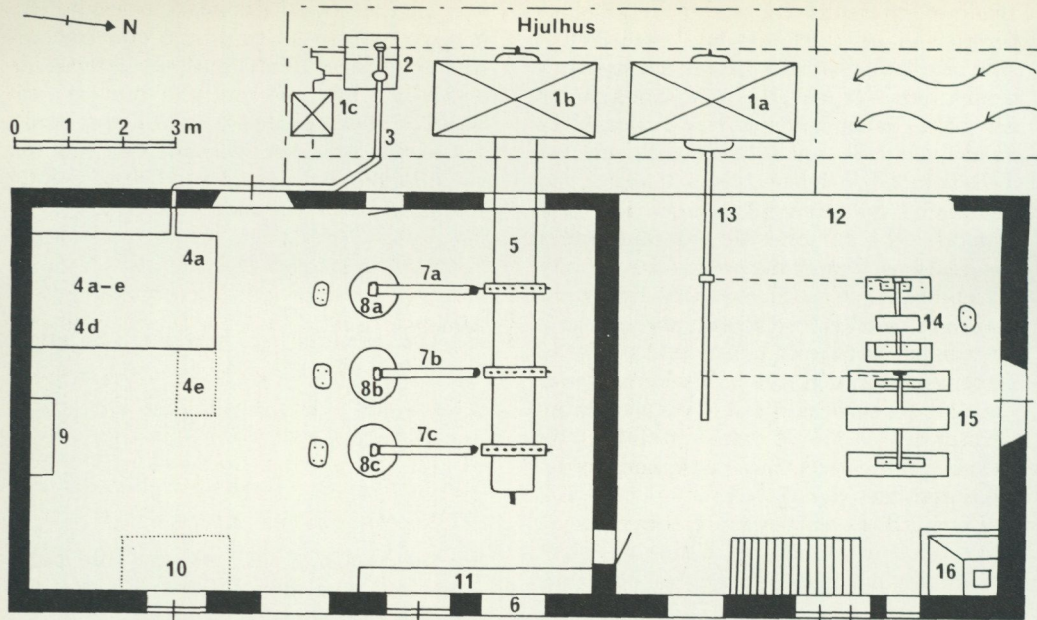
Söndagshandel – vid kyrkorna efter gudstjänsten. Tidpunkten för denna handel var försommaren. Liesmederna idkade då sådan handel långt utanför hemsocknarnas gränser. Sannolikt kombinerade de söndagshandeln med sina marknadsresor. Inom Skåne synes söndagshandeln ha varit livligast i landskapets norra del.

Försäljning till lanthandlare och järnaffärer – har förekommit sedan 1800-talet.

Det skånska exemplet får ej generaliseras. Försäljningsformernas inbördes betydelse har säkert varierat avsevärt inom olika landsändar. Sålunda förefaller enligt åtskilliga uppteckningar (ULMA) gårdfarihandeln med liar ha varit avsevärd i Värmland där de såldes av kringvandrande dalkarlar. Från Roslagen berättas det hur fiskarbefolkningen for till Wira bruk för att där förse sig med de outhärliga redskapen yxa, kniv, isbill och lie – alltså ett exempel på minuthandel vid själva bruket (Svensson 1960).

Industriellt liesmide

Smide av industriell omfattning förutsätter tillgång till arbetsmaskiner med större kapacitet än muskelkraften. Sådan drift blev

12. Rekonstruktionsskiss av Skebergs Liefabrik i Leksand omkr. 1900. Uppmätning förf. 1963. 1 a-c Vattenhjul. 2 Dubbel blåsbälg av koltyp. 3 Ledning för komprimerad luft. 4 Eldstad med härd, eldade separat: a svetshärd med underblåsning; b värmeugn med underblåsning, för uppvärmning inför pening och slätning; c tillsmideshärd med sidoblåsning; d härdugn med sidoblåsning; e koksugn byggd 1914. 5 Vändstock av furu. 6 Provisoriskt igenmurad passage för fastkilning av nålen i vändstocken. 7 a Penhammare; b kniphammare; c släthammare. 8 a-c Stådstabbar. 9 Hårdho. 10 Kolbox. 11 Arbetsbänk. 12 Plankvägg. 13 Axel för drivning av slipstenar. 14 Finslipningssten. 15 Grovslipningssten. 16 Härd.
 - - - Hjulhus.
 - - - Timrad ränngång från dammanläggningen i Skebergsån.

möjlig i och med att vattendrivna hammare togs i bruk. Redan på 1200-talet förekom sådana på kontinenten (v. Wedel 1960). När de först introducerades i Sverige är obekant, men i Vadstena klostrets jordebok omtalas 1466 "ena smidhio meth wathuhammar" (Vadstena klostrets ...). Även Olaus Magnus omnämner vattendrivna hammare. Riksarkivets äldsta hammar-skattelängd är daterad 1683. Dessa äldsta källor syftar uppenbarligen på stångjärns-hammare, men eftersom de tekniska förutsättningarna fanns är det sannolikt att

industriellt liesmide förekommit i Sverige redan före 1726, då en priskurant omvittnar att liar smiddes vid Wedevåg i Västmanland (Rönnow 1944). Senare källor visar att det vid mitten av 1700-talet förekom liesmide vid Fredshammars bruk i Orsa (Sahlin 1931) och vid Wira i Roslagen (Sahlin 1929). Det är rimligt att anta att det industriella liesmidet började vid klingbruken, som ju drev en likartad tillverkning. Av dessa anlades Wedevåg redan på 1500-talet och Wira 1635.

Vattenhammarepoken upphörde i takt

med elektrifieringen under 1900-talets första årtionden. Då stannade också driften vid många av de mindre brukena, vid andra övergick man till att smida under eldrivna fjäderhammare med utbytbara "slag".

Det finns egentligen inga principiella skillnader mellan smide under vattendriften och eldriven hammare men i det följande skildras hur liesmide under vattenhammare tillgick vid Skebergs liefabrik i Leksand. Mina egna kunskaper har jag i huvudsak fått genom intervjuer med den siste ägaren av liefabriken, Viktor Horn (1882–1973) som själv deltagit i alla de sysslor som kunde förekomma vid en liefabrik. Smidesförfarandet i Skeberg torde i stort sett ha allmän giltighet.

För liesmide erfordrades tre hammare –

kniphammare, penhammare och släthammare. Till varje smedja hörde minst en liestock, vilken kringvreds av ett vattenhjul. På stocken fanns kuggar som lyfte smedjans skaftförsedda hammare. I allmänhet drevs dessa av en och samma stock, från vilken de utväxlades en i taget. Också blåsbälg och slipstenar drevs med vattenkraft. Fig. 12–13 exemplifierar vattendrivna liesmedjor.

Som ämnesjärn användes valsat järn av dimensionen $1 \times 1 \times 1 \frac{1}{4}$ tum. Det levererades i längder om 4–4 $\frac{1}{2}$ fot och brukade inhandlas genom Nils Eriksson & Co järnaffär i Leksand. Detta skedde ofta mot likvid i liar. Det förekom även att järn köptes direkt från bl.a. Lesjöfors och från Nyhammars bruk i Grangärde.

Stålet skulle ha dimensionerna 17×7

13. Arbetsbild från Lindors liebruk, Mora. T.v. drängen som bär fram liarna. Smeden sitter vid släthammaren och smider ut brommen. Mannen t.h. reglerar hammarens gång. Kniphammaren och penhammaren i viloläge. Foto Hans Per Persson omkr. 1900. Nordiska museet.

mm. Till en början levererade bruken endast dimensionen $1\frac{1}{4} \times 1\frac{1}{4}$ tum, varför stålet måste räckas ut till erforderligt mått innan det kunde användas. Särskilt lämpligt eggstål kom från Vikmanshyttan. Andra leverantörer var Domnarfvet, Söderfors och Sandviken.

Kolet – den tredje råvaran – köptes oftast från bönder som kolade på egen eller skogspatronernas skog. Kolning förekom även på liebrukets egen skog och stora kvantiteter köptes också från Bergslaget.

Till förarbetena för smidet hörde upphuggning av eggstålet som levererades i längder om $2\frac{1}{2}$ –3 m. Detta arbete gjordes till en början som handläggning mot ett städ, efter 1916 med excenterpress. För en 4 kvarters lie åtgick 10 cm stål, sedan fick man öka en cm på kvarten.

Om eggstålet var rostigt eller oxiderat måste det skuras. Att stålet är fritt från beläggningar är nämligen en förutsättning för att sammansmidningen, den s.k. vällningen, skall ta. Skurningen skedde i en s.k. skrammeltunna – en trälåda som fastgjordes vid vändstocken och i vilken de färdigupphuggna eggstålsbitarna fick skava mot varandra tills de blev blanka.

Efter upphuggning och eventuell skurning skulle eggstålet klyvas in i liejärnet – den s.k. fyrkanten. Fram till 1916, då excenterpress inkaffades utfördes detta moment under kniphammaren med hjälp av ett handjärn. Arbetet gjordes av liesmeden själv eller en kunnig dräng på så vis att järnet först upphettades till rödvärme och sedan under hammaren försågs med en

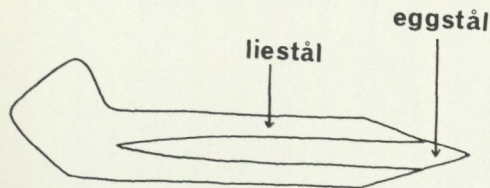
längsgående kilformig ränna. I rännan lades därefter en eggstålsbit som med hammaren först pressades ned i järnet och sedan med några slag längs järnets sida ytterligare klämdes fast.

Sedan eggstålet kommit på plats upphettades arbetsstycket för att ytterligare sammanfogas i s.k. svets- eller vällvärme, som ansågs inträda när järnet blivit starkt rödglödande. Däremot måste vitvärme undvikas eftersom järnet då lätt kan brännas och bli grovkornigt. Då blev eggen dålig och såg under en lupp ut som en finhuggen såg. Här, liksom vid många av smidets övriga moment, gällde det att den som utförde arbetet ägde god uppfattningsförmåga av den upphettade metallens färgnyanser. För att hindra förbränning av stålet användes fin sjösand som vällmedel. Sådan sand måste vara helt fri från föroreningar. Den förvarades i en låda intill härden. Började det spraka om arbetsstycket så togs det snabbt ur värmen och bringades i kontakt med sanden.

Efter vällningen av de istälade järnstängerna skulle de räckas ut till s.k. ämnesjärn. Denna process skedde under kniphammaren och ansågs som ett av de svåraste momenten vid liesmidet. Det fordrades stor erfarenhet och skicklighet för att lyckas med räckningen så att stålet blev jämnt fördelat utefter lieämnetts hela längd. Man måste kunna ”hålla fyrkanten” och undvika att vrida den så att hammaren slog över eggen. Försökte man i efterhand rätta till ett sådant fel, blev resultatet en lie med järn och inte stål i eggen. Det ansågs ta tre år innan man behärskade konsten. Lieämnet var i färdigräckt tillstånd närmast rektangulärt till formen och ca 1 dm längre än den blivande lien, omkring 3 cm brett mot brommedelen och avsmalnande mot spetsen. Godstjockleken var 6–8 mm.

På räckningen följde handsmidet eller tillsmidet. Därvid smiddes själva brommen till – dvs. den kröktes och försågs med lillkrok. Vidare spetsades ämnet och böjdes efter modell.

Under penhammaren penade smeden ut det till stark rödvärme upphettade lieäm-

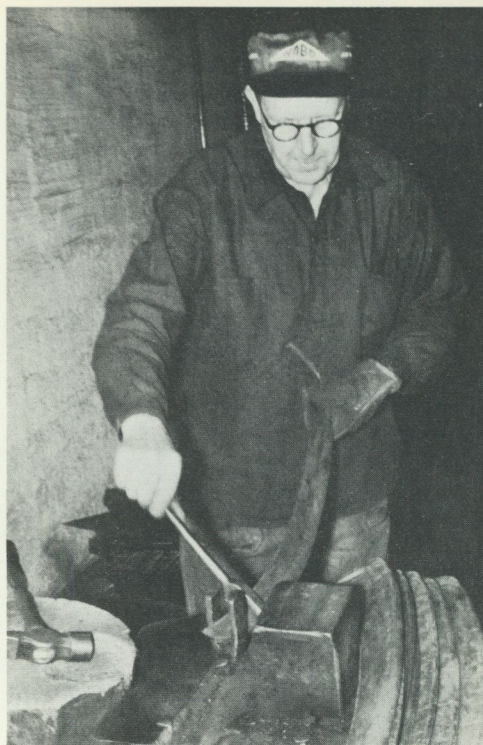

14. Tvärsnitt av lieblad. Det hårda eggstålet omges av mjukare stål. Konstruktionen är traditionellt svensk och saknas i de flesta utländska liar.

net. Uppvärmningen skedde från 1914 i koksugn, tidigare i träkol i smideshärden. Assisterad av en hantlangare penade smeden ut de ca 5 dussin nu tillsmida ämnen som han tidigare, under samma skift, hade räckt ut. Arbetsställningen var såväl vid pening som slätning sittande. Peningen var minst lika krävande som räckningen. Nu skulle lieämnet böjas under hammaren och lien få sin rätta form och modell. Svårigheten bestod främst i att momentet byggde på ett flertal för slutresultatet samverkande faktorer. Samtidigt som smeden smidde in den rätta modellen och åkte fram och tillbaka med hammaren för att få in den avsedda böjningen måste han se till att bladet blev jämnt, att ryggen fick sin rätta form och att hammaren aldrig slog två slag på samma punkt, vilket i allmänhet brukade medföra att det gick hål på det tunna och rödglödande liebladet (Lundgren 1930). Till peningen hörde för de flesta liemodellerna också att smeden skulle breda ut brommen och förse den med rygg utefter hela dess längd.

Det efter peningen ojämn liebladet upphettades därefter till s.k. brunvärme (200–300°), vid vilken slätning skedde under släthammaren. Värmen fordrades främst för bakens utformning. Det snabbt kallnande bladet fick nu sin slutliga huvudform också till utseende och bredd. I slutet av processen – kallslätningen – hade värmen sjunkit så mycket att anlöpning skedde. Den färdigslätade lien hade en blåaktig färgton och en jämn och glansig yta.

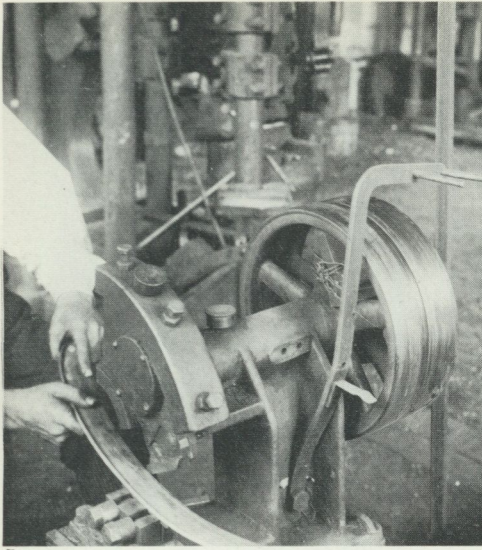
Efter pening och slätning var liebladet, trots slätningen, fortfarande mer eller mindre vint, krokigt och ojämnt. Vidare måste brommen justeras och på vissa modeller förses med lillkrok och eventuellt jordläggas – dvs. brommen skulle ges rätt vinkel i förhållande till bladets plan. Vid den s.k. rikningen eller rätningen korrigerades dessa brister för hand, delvis med hjälp av en speciell utrustning. Den omfattade ett städ och en stängaffelliknande järnklyka som kallades riktklo – den senare satt nedslagen i en trästabwe. Vidare

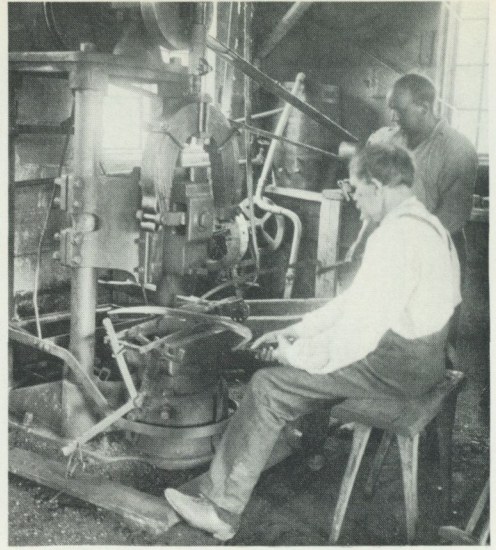
15. En lie riktas. Igelfors bruk 1964. Foto förf.

användes en lös järnklyka, s.k. rätarklyka, samt en liten smideshammare. Vid rätning av en mot sidorna krokig lie placerades denna i riktklon med baken nedåt, varefter man rätade den genom att pressa rätarklykan eller fingrarna mot bladet. Mindre veckbildningar på bladet eller baken uthamrades mot städet genom bearbetning av den punkt där spänningen låg. Var ryggen för hårt spänd så slog eggen sig gärna vågig, var spänningen för hård i eggen kunde bladet buckla sig. Botemedlet var hamring efter ryggen respektive eggen. Vid härdningen slog sig liebladet på nytt och måste därför efterriktas. Reaktionen blev emellertid mindre om lien gjorts ordentligt rak genom förrätning.

Härefter renklipptes liebladet till rätt modell. Detta gjordes efter ögonmått. Be-

16. Klippning av liebladets egg med elektrisk liesax. Fig. 16–19 från Långö liebruk, Älvdalen, Dalarna. Foto M. Möller 1927. Nordiska museet.

17. Uppvikning av baken för att ge bladet styvet, vilket sker med fjäderhammare mot format städ.

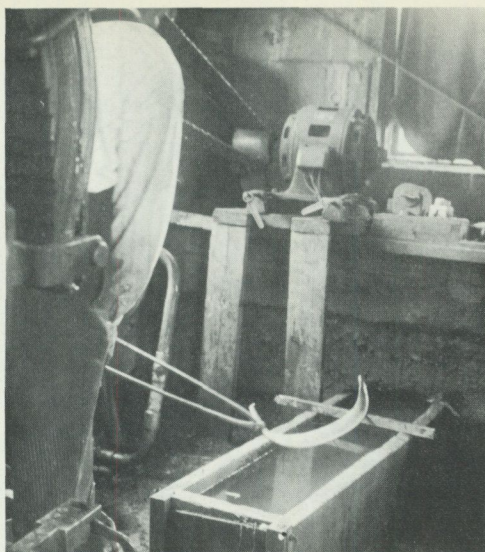
träffande de flesta liemodellerna skedde klippningen dock först sedan baken blivit något uppvikt och själva liebladet något randat eller skålat för uppnående av större motståndskraft och styvnad.

Före härdningen stämplades liarna med en huvudstämpel och två bistämplor. Stämplarna sattes på brommen sedan denna ånyo upphettats. Huvudstämpeln var oval och bar texten SKEBERGS LIAR/GARANTI/N. F. HORN (jfr fig. 25), bistämplarna angav fabrikationsår och liens längd.

Härdningen var ett kvalificerat arbetsmoment som utfördes av mästarbrängen. Den tillgick så att träkol först förvärmades i härdugnen. På andra bruk användes uppvärmning i blybad – t.ex. i Igelfors – eller elektrisk uppvärmning men liens skärpa ansågs då bli sämre. Sedan också liarna värmts upp grep man dem en efter en i brommen och förde dem med en tång fram och tillbaka genom den glödande kolmassan tills de antagit en körsbärsröd färg. Därefter lyftes de raskt ut och nedsänktes snabbt i en långsträckt härdho av trä. Härd-

hon genomströmmades av kallt rinnande vatten och härdningen ansågs bli bättre ju kallare vattnet var. Vid härdningen gällde det att gardera sig mot krympningsspänningar i godset mellan det tunna liebladet och den kraftigare ryggen. Detta åstadkoms genom att man såg till att baken fick en något lägre temperatur än liebladet samt genom att man höll liebladet i möjligaste mån parallellt mot vattenytan vid nedsänkningen i härdhon. Det kunde emellertid inte undvikas att liarna slog sig vid härdningen varför efterriktning blev nödvändig. Den utfördes på samma sätt som förriktningen sedan liarna torkats efter vattenläggningen.

Medan det under 1800-talet inte var ovanligt att liarna levererades oslipade har efterfrågan under 1900-talet så gott som uteslutande gällt färdigslipade liar. Vid den normala dagsproduktionen, 5–8 dussin, erfordrades för slipningen tre dagsverken per vecka. Tillfällig arbetskraft – mest bönder från trakten – brukade utföra detta arbete.

18. Vid härdningen doppas det glödgade liebladet i en vattenho.

I sliphuset fanns två slipstenar, en mycket stor – nära två meter i diameter – för grovslipning och en betydligt mindre för finslipning. I allmänhet användes bayerska stenar, och en omgång sådana brukade förslå för ett helt års slipning. Kvalitetsmässigt bäst var dock engelska slipstenar medan gotlandsstenar ansågs direkt undermåliga eftersom de bestod av en alldeles för lös bergart. Någon gång användes orsastenar för finslipningen, men i allmänhet framställdes finslipningsstenarna genom klyvning av nedslitna grovslipningsstenar. Under arbetet bar sliparen vattentäta stövlar och ett förskinn av läder insmört med fett. Till utrustningen hörde även ett par kraftiga stålskodda knäskydd, arbetsställningen vid grovslipningen var nämligen sittande. Lien, som skulle slipas, hölls därvid fastspänd i ett s.k. slipträ som vilade mot och manövrerades av sliparens knän samtidigt som denne med händerna pressade träet mot slipstenen. Arbetet, som skedde under ständig vattenbegjutning av stenarna, var

19. Då bladet skall slipas, läggs det i ett slipträ med inskärning för lieegen.

vått, obekvämt och ohälsosamt. För att underlätta det konstruerades i Skeberg en s.k. slipvagga, varigenom slipningen blev lättare och kunde utföras stående. Vid finslipningen åter höll sliparen lien med händerna. Det gällde nu att få fram eggstålet så att ett jämnt skär uppstod genom lika slipning på bägge sidorna.

Under slipningens förlopp fastnade efterhand en tunn hinna av "järn- och stålgrader" vid stenarna, vilket gjorde dem allt hårdare och medförde risk för anlöpning av liarna. För att få bort beläggningen brukade man "riva" stenarna med ett rivjärn efter ungefär vart femte dussin färdigslipade liar. Efter slipningen släpptes de färdigslipade liarna ned i en träho med kalkblandat vatten för att rostbildning skulle förhindras.

För sliphusets uppvärmning fanns en eldstad vars värme också utnyttjades när liarna sedan skulle torkas. Efter torkningen avsynades de färdigslipade liarna, varvid det kontrollerades att de var modellenligt utförda och ej behäftade med fabrika-

tionsfel. Vid avsyningen prövades liarnas klang med ett "märkstål" för att avslöja eventuella sprickbildningar.

Sliphusets övervåning användes som magasin för de färdiga liarna. Här skedde också fernissning, målning, etikettering och emballering. På 1880-talet förekom ännu inte etikettering av liarna, som då ofta såldes både ofernissade och oslipade. Fernissningen var ett medel mot rostbildning. Liarna sänktes då ned i stora sårar med fernissa och hängdes sedan upp på tork. Därefter klistrades etiketterna på, sedan lien eventuellt också målats. Efter slutgiltig avsyning knippades liarna samman med länkar av vidjor för att eggarna inte skulle skadas. På senare tid ersattes vidjorna med järntråd lindad kring en bit wellpapp. Under de sista åren skulle knipporna dessutom lindas in med omslagspapper. Knipporna omfattade ett dussin, en toltf, vilket är ett gammalt mått för liar och ännu gängse. På sina håll har liar också räknats i tjug eller på 1700-talet i knippen om 25 stycken. Som en form av reklam brukade det förekomma att gratisliar bipackades beställningarna – dessa liar var något defekta men ändå fullt användbara "vrakliar". Liarna packades i trälådor med vanligtvis 25 dussin i varje låda. Emballering och lådsnickring brukade utföras om kvällarna och på "lediga stunder". Ofta snickrades lådorna av kördrängen eller som betalning genom arbete av tillfälliga kunder.

Under hela verksamhetstiden har bruksägarna själva deltagit i smidet och därvid fungerat som mästare. Den siste, Viktor Horn, började när han fyllt tolv år arbeta i smedjan som ägdes av hans far. När fabricationen drevs som mest intensivt (1917–21) arbetades det i dubbla skift från kl fem på morgonen till midnatt. Under dessa år fanns ytterligare en smidesmästare och tidvis var upp till tolv personer systerställda vid bruket. I varje skift arbetade då en mästare, en mästandräng, ett par tillsmidare samt en slipare. Drängarna hade förutom lönen kost och logi. T.ex. 1917 var årslönen ca 480 kr, medan den anställda

smidesmästaren hade 210 kronor i månaden. I enlighet med gammalt bruk höll den senare egen dräng. Han hade också eget hushåll medan övrig personal ingick i fabrikörens hushåll. Under fabrikörens förlä avåts måltiderna gemensamt i fabrikörsbostadens kök. Drängarna logerade i en särskild drängstuga samt i rum som hyrdes i gårdarna i Skeberg. Smeddrängarna var i allmänhet ej från trakten.

Förhållandet mellan de bruksanställda och bönderna i Skeberg tycks ha varit det bästa möjliga. Smederna var heller aldrig så många att de framstod som ett verkligt hot mot bondesamhällets livsstil. Gräl och slagsmål förekom inte. Det hände väl att man från bägge hållen använde skällsord i titulaturen, vilket får ses som utslag av grupptänkande. I brukets patriarkaliska samhälle var alla du med varandra och inget titulerande förekom. Endast smeddrängar från mellansverige brukade använda benämningen "mäster", annars var det mest i affärssammanhang som det titulerades.

Marknadsföring

Skebergs liefabrik får stå som exempel även vad gäller avsättningen. Fram till år 1924 gick en stor del av skebergsliaarna på export till Norge. Den norska marknaden har sedan gammalt fungerat som den främsta avnämare för dalasmidet. Norgehandelns uppkomst kan i detta speciella fall spåras. Till liefabrikens främsta kunder hörde nämligen tvenne namnkunniga hästhandlare från Leksand respektive Malung, som årligen for till Norge i hästaffärer. Dit förde de med sig bl.a. liar som de främst försålde på marknaden i Röros men också i Hamar, Lillehammer och Trondheim. På en dylik resa kunde flera hundra dussin liar avyttras. Omsider fick Viktor Horn ärvna hästhandlarnas kundkretsar, varvid beställningarna sköttes brevledes, medan transporterarna gick per järnväg, efter 1921 också med lastbil.

Om handeln på Norge kan vidare berättas att Horn under första världskriget där råkade i priskonflikt med ägaren till Igel-

fors bruk. Konflikten byttes emellertid i ett samarbete som fortfor in på 1930-talet. Detta innebar identiska priser och att vardera av de bägge konkurrenterna endast skulle företa handelsresor vart annat år och därvid även försälja konkurrentens fabrikat. När den norska marknaden föll bort måste Horn bygga upp en kundkrets i Sverige. Han företog då själv handelsresor i bil till Härjedalen, Jämtland, Hälsingland och Medelpad och hade snart skaffat en ny marknad. Många av de nya kunderna var lanthandlare. I detta sammanhang förtjänar att nämnas att affärer med lanthandlare haft en viktig betydelse för bruketsushållning eftersom byteshandel var lätt att etablera. Inom Sverige har fabriken försäljning huvudsakligen skett genom grossister. Dylika affärer medförde en säker avsättning, nackdelen var att mycket stora rabatter brukade erfordras – upp till 50 % eller mera på katalogpriset. Fabriken har haft ganska få gårdafarihandlare som kunder. Som en representant för en äldre tids distributionsformer kan nämnas bonden Årjers O. Persson (1851–1931) som fram till 1910 i egen regi drev söndagshandel med liar på kyrkvallarna i Leksand, Djura, Rättvik, Dala-Floda m.fl. orter. Denna handel försiggick efter gudstjänsten. I Leksand var den helt accepterad även av kyrkan, t.o.m. prosten brukade årligen köpa ett halvt dussin liar. Mycket liar såldes också på marknader, dock alltid av mellanhänder.

Lietyper

I Europa förekommer fem huvudtyper av liar. Klovlagda liar har förutom i Sverige tillverkats bl.a. i England. En fransk källa från 1820-talet (Dict. Technologique) berättar att sådana liar då användes i hela England och på Irland. Avsevärd tillverkning skedde i Sheffield, men resurserna var primitiva och smidet skedde helt för hand i smedjor där två, fyra eller sex personer var verksamma. Vidare framgår det att man tagit upp tillverkning av engelska liar också i Frankrike efter revolutionen, liksom av tyska knackliar. Tidigare hade

fransmännen årligen importerat ca 1,2 miljoner liar från Steiermark. De engelska liarerna var tyngre, mindre böjda samt smalare än de i Frankrike gängse modellerna.

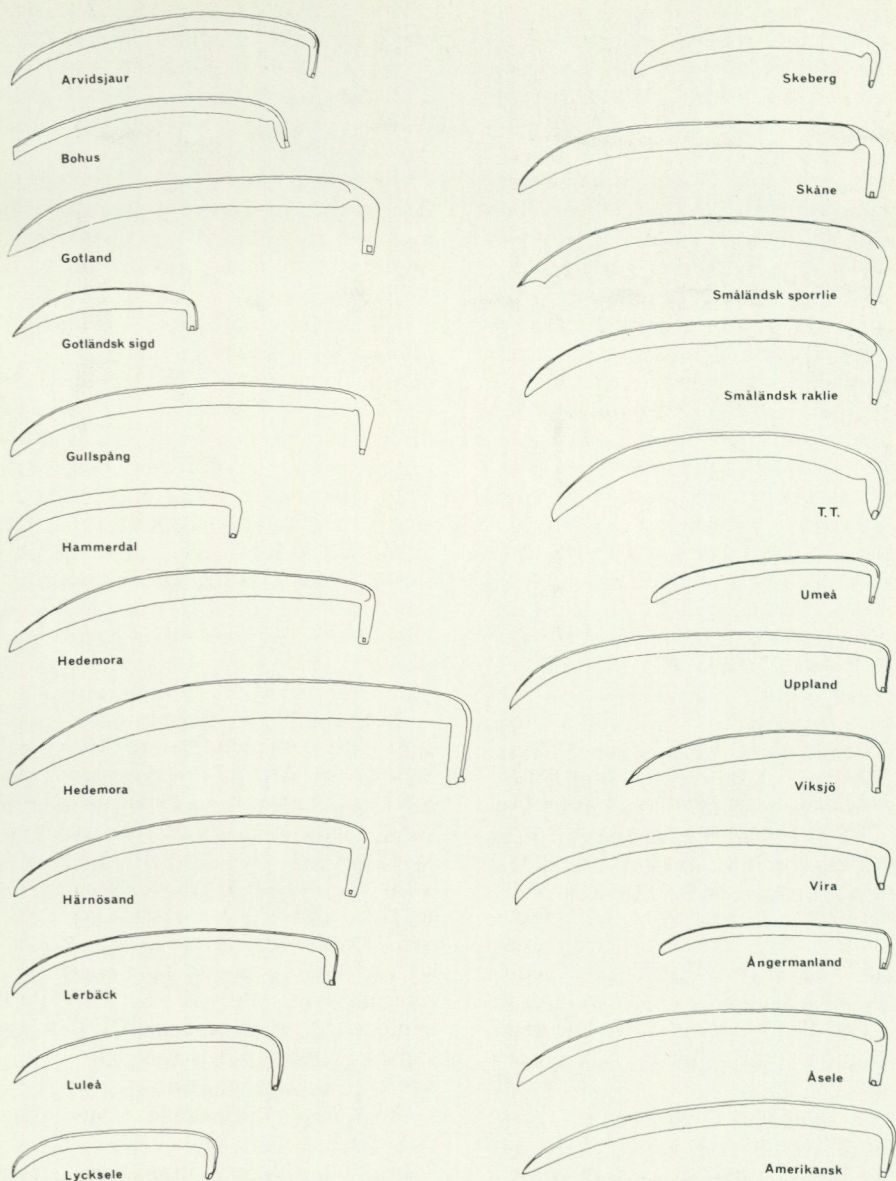
Redan 1240 var Kronenberg i Rheinland-Westfalen känt för sitt smide av blankslipade eller "vita liar", vilka utgjorde en viktig handelsartikel för hansan (Beck 1891). Även dessa tillverkades efter iklovningsprincipen. En författare kallar metoden rhenländsk och uppger att den huvudsakliga fabrikationen skedde inom Mark och Westfalen (Prechtl 1848).

I Steiermark smiddes stora mängder av blånade liar. Rinman nämner (1772) att de gjordes helt av stål. Därmed torde det ha förhållit sig så att på hans tid själva liebladet utfördes i rent stål, medan bromme och rygg gjordes i råstål med lägre kolhalt. Från omkring 1880 har denna typ utförts som homogena helstålsliar (Schröckenfuchs 1928). Ett karakteristikum för de blånade liarerna är att de skärps genom hamring. Det kan man inte göra med en klovlagd lie, eftersom det ikluvna stålet har så hög kolhalt att det skulle springa sönder vid sådan hantering. På tyskt område brukar de blånade liarerna kallas Knack- eller Klopfensen, i Danmark Bankeleer, i Norge Tynselljæer osv. Till liens skärpning under arbetet medfördes, förutom bryne med tillhörande vattenbehållare, en s.k. Dengelhammer samt ett portabelt städ. Det fanns även en engelsk patentlie, tillverkad åtminstone sedan 1820-talet (Prechtl 1848). Dess blad och rygg görs var för sig, varefter de sammanfogas genom nitning och svetsning.

Av dessa lietyper har en mängd varianter tillverkats. De flesta torde ha sin förklaring i skördarbetets art och terrängens beskaffenhet. Att t.ex. buskliar och ljungliar måst få en annan utformning än för slätter eller skörd avsedda redskap är uppenbart.

I Sverige finns en mängd lokala varianter av liar, vilka bibehållit sig även sedan tillverkningen industrialiserats. Ett studium av 1960-talets kataloger från Igelfors bruk visar att då fortfarande tillverkades 14

SVENSKA PROVINSMODELLER

20. För svensk marknad har smitts många modeller som inte alltid är lätta att särskilja. Tablån visar modeller som kunnat beläggas i tryck. Små variationer i formen skiljer ofta modellerna. Storleken är däremot underordnad. Modellerna har oftast geografiska namn. T. T. = Torsten Torstensson, en 1700-talssmed i Dvärred. – Inbördes skala godtycklig.

21. Del av modellsamlingen vid Igelfors liebruk. Då tillverkningen lades ned 1972, skänktes samlingen till Nordiska museet. Foto förf.

standardmodeller av liar för den svenska marknaden samt ytterligare sju för export till Finland. Detta är emellertid ingenting jämfört med Skebergs priskurant för Sverige 1931 (som till uppställning, priser och övrigt innehåll är så gott som identiskt lik motsvarande trycksaker från andra fabriker vid samma tid). Det heter i reklamen att tillverkningen skedde efter alla modeller och katalogen upptar ett "standardsortiment" om 40 svenska "provinsfaçonner" samt 17 "amerikanska façonner". Tar man enbart hänsyn till detta sortiment samt till angivna möjligheter i storlek och utförande kan man räkna till 2 154 kombinationer. Till denna brokiga mängd ansluter sig ett sextiotal norska och finska modeller med varianter, varigenom antalet tänkbara kombinationer stiger till ca 5 000. De höga siffrorna har sin grund i att man i Skeberg alltsedan 1880-talet framställde så gott som alla liemodeller i fem utföranden, näm-

ligen: 1) slipade och fernissade, 2) målade och bronserade, 3) Favorit – blankpolerade och bronserade på översidan, 4) Non plus ultra – med mot bladets plan i 90° vinkel uppvikt bak – fernissad, 5) Non plus ultra favorit – uppvikt slipad bak – blankpolerad och bronserad översida. Denna utveckling mot våldsamt variation i sortimentet skulle kunna tolkas som en de svenska liefabrikernas reaktion på att amerikanska liemodeller med uppenbarligen mycket stor framgång introducerades på den svenska marknaden. En förteckning över i priskuranterna påträffade liemodeller återfinns i bilaga.

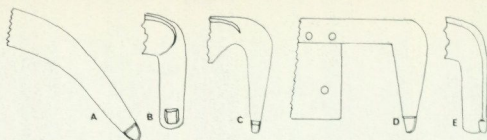
Vid liefabrikerna fanns stora samlingar av förlagor eller modelliar. Den omfattande ägdes av Igelfors bruk och användes till nedläggningen 1972, då den skänktes till Nordiska museet. Den innehåller också en mängd modeller från andra länder, eftersom bruket genom åren tillverkat

en brokig mångfald av liar på utländsk beställning. Materialet kan ge många kulturhistoriskt intressanta aspekter vid en analys. Som ett exempel kan nämnas att Igelfors måste anskaffa en särskild magnetiseringsmaskin för sin export till Turkiet, eftersom den turkiske bonden anser att spetsen måste vara magnetisk. Denna kuriositet hade för Igelfors en ganska stor ekonomisk betydelse eftersom 57 ton liar exporterades till Turkiet under åren 1945–52.

Liarna hade ofta sin benämning efter den stämpel med vilken de var försedda. Namnet kunde också ha direkt anknytning till tillverkaren, tillverkningsorten, fabriktionsmetoden, modellen, längden, ändamålet etc. På kontinenten har man huvudsakligen nyttjat heraldiskt betonade stämplor. Så ville till exempel ryssarna när de under första världskriget beställde liar från de svenska liefabrikerna ha samma kvaliteter och utföranden på dessa som de österrikiska märkesliar de var vana vid. Särskilt efterfrågade märken var då Schröckenfuchs, Redtenbacher, Schraube, Sage, Zwei Schwäne, Zwei Thekannen, Horn, Kamm och Wolf. På kontinenten har det tidigare förekommit att liestämplor utdelats som förläningar. Det var också vanligt att fabriktionsmärkena ärvdes, såldes och inte minst förfalskades (Prechtel 1848, Johannsen 1953).

I Sverige har smidesbönderna i allmänhet använt stämplor med tillverkarens initialer, men det har också i mindre utsträckning förekommit att man försett liarna med något märke, som en sax, en björn eller ett hjärta (Jönsson 1951). De svenska järnbruken och liefabrikerna har i stor utsträckning nyttjat registrerade stämplor som före 1885 återfinnes i de s.k. stämpelböckerna, medan yngre stämplor kan sökas i Registreringstidning för varumärken.

Vissa fakta och tendenser beträffande konstruktion och form har påtalats. En uppordning av det stora materialet av huvudtyper och varianter borde emellertid gå via uppmätning och fotografering. Fig. 22

22. Brommens detaljutförande varierar. Huvudtyperna är följande:

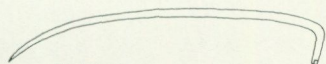
- A. *Spetsig bromme*, kännetecknande för förhistoriska och medeltida liar. Vinkel mellan bromme och lieblad är mycket vidare än på sentida liar.
- B. *Europeisk rektangulär typ*. På äldre fabrikat är baken ofta nedsmidd längs brommens rygg och övergår organiskt i lillkroken = typ E.
- C. *Amerikansk spetsig typ*, introducerad på 1880-talet i Sverige.
- D. *Engelskt patent*. Lieblad och rygg smidda i skilda stycken, som sedan nitats ihop. Typen har först på senare år importerats till Sverige.
- E. *Typ vanlig i Norden sedan 1700-talet*.

visar de viktigaste brommevarianterna, fig. 24 även tvärprofilerna vad det skandinaviska materialet beträffar. Fig. 22A anger hur brommen brukar vara utförd på forntida och medeltida liar. A och C företer likheter såtillvida att brommen är spetsig på såväl forntida nordiska som på sentida amerikanska och engelska patentliar – förmodligen också på ordinära engelska liar. Den s.k. lillkroken består i dessa fall av brommens yttersta del som böjts i 90° vinkel. Fig. E visar en brommetyp som åtminstone sedan 1700-talet varit vanlig i Sverige, Norge och Finland. Brommen är här avrundat rektangulär, liens bak löper längs brommens hela ytterkant och lillkroken har smitts till av bakens yttersta del. Denna typ av bromme förefaller påverkad av den rektangulära brommetyp som är gängse på kontinenten – se fig. D. På sena modeller av den rektangulära brommetypen händer det att baken ej smitts ned längs brommen och att lillkroken har formen av en stansad upphöjning. Liar av skånsk modell har en halsning mellan blad och bromme. Sedan omkring 1880 har den

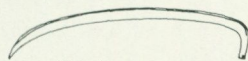
UTLÄNDSKA MODELLER
SMIDDA I SVERIGE

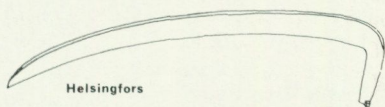
Björneborg

Haapavesi

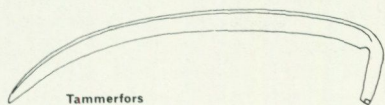
Heinola

Helsingfors

Kuopio

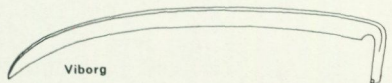
Tammerfors

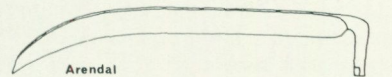
Tavastehus

Vasa

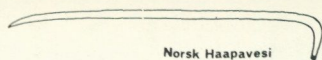
Viborg

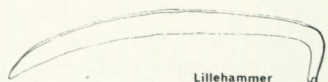
Arendal

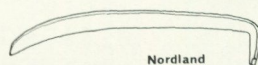
Bergen

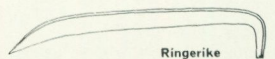
Norsk Haapavesi

Lillehammer

Nordland

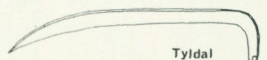
Ringerike

Rundbrom

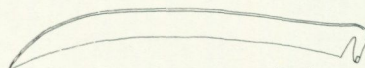
Trondheim

Tyldal

Ådal

Dansk

Petrograd

Raivola

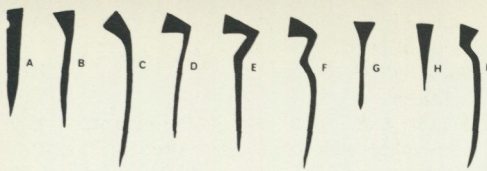

Reval

Riga

23. Liefabrikernas produktion gick också på export. På grund av kundernas krav smidde man även utländska modeller. Ovan visas de viktigaste. Den amerikanska modellen på fig. 20 hörde däremot även till hemmamarknaden. – Inbördes skala godtycklig.

24. Tvärprofiler av liar som förekommer i Norden.

- A. Med vattenrand, en ränna vid ryggen
 B. Med ovikt bak
 C. Med halvikt bak
 D. Med helvikt bak
 E. Enkelveckad amerikansk
 F. Dubbelveckad amerikansk
 G. Finsk dubbel bak
 H. Finsk
 I. Norsk

Typ A är äldst. Liar med uppvikt bak är i allmänhet yngre än 1850, de amerikanska yngre än 1880. Förhistoriska och medeltida liar har profiler erinrande om A och H men saknar vattenrand.

spetsiga brommetypen återinförts i Norden genom amerikansk påverkan. Liar av Wiromodell synes dock alltid ha haft spetsig bromme.

Brommens ställning i förhållande till liebladets plan kan vara rak som på amerikanska liar. Norrländska liemodeller är ofta "jordlagda", vilket som tidigare nämnts innebär att lien är nedsmidd vid brommen och lagd efter marken. "Jordvända" modeller som t.ex. de småländska har brommen uppvikt.

Fig. 24A-I visar tvärprofiler av i Norden förekommande typer av liar. De äldsta daterbara liarna från 1700-talet har profil A – på fackspråk heter det att de är utan bak. Forntida och medeltida liar visar ungefär samma profil. Det är inte bekant när man började att förse liarna med bak. Som det nu förhåller sig kan man emellertid iaktta att svenska och norska liar, liksom de finska liarna från svenskybderna har enkel

bak, medan de flesta finska modellerna har dubbel bak, profilerna G och H. I den mån några uppgifter stått till buds har kunnat konstateras att liar av sydsvenska modeller samt de allra flesta norska modellerna har ovikt bak – 4B – vilket gäller även de finska modellerna Vasa och Viborg. Småländska, mellansvenska och norrländska modeller har däremot normalt halvikt bak enligt profil C. Wiraliar av äldre modell företer ensamma profil A. En märklig detalj som kännetecknar vissa småländska liar är att de har spetsen utformad som en sporre – de kallas också för sporrliar.

Källor och litteratur

- Otryckta
Dialekt- och folkminnesarkivet (ULMA), Uppsala. Uppteckningar.
Institutet för folklivsforskning, Stockholm. Niss Hj. Matsson, Allmogesmidet i Lima och Transtrand före 1870-talet. Lic. avh. 1944.
 Nilsson, B. och Eva, Övergången från skära till lie. Bidrag till skörderedskapens historia i Sverige. Upps. för C1 1974.
Igelfors Bruks AB, Igelfors.
 Diverse handlingar.
Kungl. Biblioteket, Stockholm.
 Schröderstierna, S., 1753–71. Dagbok rörande Directeurs-Sysslan öfver Jern, stål- och Metall Fabrikerna i Riket.
Lunds universitets folkminnesarkiv (LUF).
 Svensson, I., Liesmidet i nordöstra Skåne. Uppsats för 3 betyg 1960.
 Uppteckningar.
Nordiska museets arkiv, Stockholm.
 Uppteckningar och tidningsurklipp.
Riksarkivet, Stockholm.
 Kommerskollegii arkiv med årsberättelser ang. fabriker m.m., primärmaterialiet 1880–1924.
 Register över privilegier etc., 1750-talet–1811. Hammarskattelängder.
 Jern- och Manufacturverk – 1841.
Skebergs liefabrik, Skeberg.
 Diverse handlingar.
Statistiska centralbyrån, Stockholm.
 Årsberättelser ang. fabriker m.m., primärmaterialiet 1925–45.

Tekniska museet, Stockholm.

Carl Sahlins bergshistoriska samling, kapsel 488 med bl.a. följande akter:
Løstbom, 1780. Utdrag ur Hushållnings-Journal för October 1780. Utkast till kunskap om Svenska Landtmannaredskapen.
Odelstierna, E. C., 1929. Bondesmidet i Hällestad och Tjällmo socknar. Brev till Carl Sahlin.
Sahlström, G., 1929. Liesmidets historia (liesmidet i Lerbäck).
Schröckenfuchs, E., 1928. Brev till Carl Sahlin.
Lundgren, Y., Efterlämnade anteckningar om liesmidet vid Igelfors bruk på 1930-talet. Ägdes 1964 av S. Lundgren, Norrköping.

Tryckta

- Adelsköld, K. F.*, 1906. Särskild profning af liar, i Meddelanden från Styrelsen för Maskin- och Redskapsprofninganstalterna. 15.
Allmän industrikalender för Sverige. 1865.
Angerstein, J.F:son, 1777. Försök wid äggståls-förbättringen, i Hushållnings Journal.
Arne, T. J., 1922. Vår äldsta produktion av stål [Sammandrag av anförande vid Sommar-mötet i Uppsala 8–11 juni 1922], i Rtg, årg. 5.
Atlas över svensk folkkultur, 1957. 1. Materiell och social kultur. Red. S. Erixon. Uddevalla.
Barchaeus, A. G., 1924. Underrättelser angående Landthushållningen i Halland ... 1773. (Svenska bygder i äldre beskrivningar, utg. av J. Sahlgren. Halland 3.) Lund.
Beck, L., 1891–1903. Die Geschichte des Eisens. Braunschweig.
Berättelse öfver förhandlingarna vid åttonde allmänna landbruksmötet i Jönköping 1858. 1859. Jönköping.
Bexell, S. P., 1817–1819. Hallands historia och beskrifning. Gbg.
Bäckström, S., 1951. Gammalt smideshantverk inom Osby och Loshults socknar, i Skånes hembygdsförbunds årsbok.
Cederlöf, O., 1951. Historiens plogbillar. Malmö.
Clason, F., 1938. Furudals Bruks historia. (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie, 7.) Sthlm.
Dansk landbrugs leksikon, 1944. Art. Høst-maskiner. Odense.
Dictionnaire Technologique ou Nouveau Dictionnaire Universel des Arts et Métiers, 1825. 8. Paris.
Edberg, L., 1975. Tre Wira-smeder för till Ryssland, i Daedalus. Tekniska museets årsbok.
Erixon, S., 1956. Lantbruket under historisk tid, i Nordisk kultur XIII. Sthlm.
Eskeröd, A., 1973. Svenskt jordbruk under fem-tusen år. Redskapen och maskinerna. Sthlm.
Forsberg, F., 1949. Hults bruk 1697–1947. Sthlm.
Forsberg, K., 1949. Helge Palmcrantz' slätter- och skördemaskin, i Agricultura. Tidskrift för lantbruk och lantbruksmaskiner, utg. av Ys-ta-maskiner. Nr. 3.
Forslund, K. E., 1922–1923. Med Dalälven från källorna till havet. I:9–11. Sthlm.
Furuskog, J., 1918. Hyttor och hamrar i östra Värmland, i Värmland för och nu.
Förhandlingarne vid det 13:e allmänna svenska lantbruksmötet i Göteborg 1871. 1872. Sthlm.
Gustawsson, K. A., 1928. Järnfynd från Seber-neby, Vëntlinge socken, Öland, i Fornvännen.
Hackman, A., 1938. Das Brandgräberfeld von Pukkila, i Finska Fornminnesföreningens tid-skrift, XLI. Hfors.
Hanssen, B., 1952. Österlen. En studie över so-cial-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. Sthlm.
Hemslöjdskommitténs betänkande, 1918. 1–2. Sthlm.
Hülphers, A. A., 1763. Dagbok öfver en Resa igenom de, under Stora Kopparbergs Höf-dingede lydande Lähn och Dalarne år 1757. Wästerås.
Jeppsson, G., 1958. Jordbrukets mekanisering, i När-var-hur. Sthlm.
Johannsen, O., 1953. Geschichte des Eisens. Düsseldorf.
Jönsson, A., 1953. Liesmidet i Lindome, i Vår Bygd. Hallands hembygdsförbunds årsskrift, 38.
Klindt-Jensen, O., 1957. Bornholm i Folkevand-ringstiden. (Nat. Mus. skrifter. Større Beret-ningen.) Khvn.
Koltjin, B. A., 1953. Tjernaja metallurgija i me-tallobrabotka v drevnej Rusi. Domogolskij period. [Den svarta metallurgin och metall-bearbetningen i Fornryssland under den För-mongoliska perioden]. Moskva.
Krünitz, J. G., 1830. Oekonomische Encyklopä-die ... Tom CLIII. Berlin.
Lenk, T., 1924. Västergötlands materiella kul-tur, i Svenska Turistföreningens årsskrift.
Lenk, T., 1929. Stora Daldansen och dess vapen, i Svenska kulturbilder, I:1. Sthlm.
Levander, L., 1944. Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. 2. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien för folk-livsforskning. 11:2.) Upps.
Linné, C. von, 1953. Dalaresa. Iter dalekarlicum ... red. A. Hj. Uggla. Sthlm.

- Lofthus, J. L.*, 1956. Ljå og ljåsmiing, i Land og hav. Hordaland landbruksmuseums Årbok. Bergen.
- Lundqvist, G.*, 1940. Svenska slidknivar, i Fataburen.
- Meyer, K.*, 1941. Vareleksikon. Khvn.
- Nihlén, J.*, 1939. Äldre järntillverkning i Syd-sverige. (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie, 9.) Sthlm.
- Nordling, J.*, 1923. Gamla Bruket. Sthlm.
- Nordström, A.*, 1969. Vira klingsmedja och liebruk. Sthlm.
- Olaus Magnus*, 1912. Historia om de nordiska folken. 2. Upps.
- Om skördemaskiner II*, 1859, i Tidskrift för svenska lantbruket ... utg. av J. T. Bergelin. Årg. 5.
- Ordbok över svenska språket*, 1893 ff. Utg. av Svenska akademien. Lund.
- Pedersen, R.*, 1975. Ljåen - gjenstandanalyse, i Norveg. Folkelivsgranskning 17. Oslo.
- Petersen, J.*, 1951. Vikingetidens redskaper. Oslo.
- Precht, J. J.*, 1848. Technologische Encyclopädie ... Stuttgart.
- Registreringstidning för varumärken.*
- Rinman, S.*, 1772. Anledningur till Kunskap om Den gröfre Jern- och Stål Förädlingen och dess Förbättrande. Sthlm.
- Rinman, C.*, 1829. Handbok uti den gröfre Jern- och Stål-Förädlingen. Falun.
- Rosenström, P. H.*, 1961. Bruk och industrier, i Rättvik. 2. Västerås.
- Rönnow, S.*, 1944. Wedevågs bruks historia. Sthlm.
- Rönnow, S.*, 1953. Järnbruken Bäcka och Fredshammar, i Orsa. En sockenbeskrivning. Sthlm.
- Sahlin, C.*, 1929. Anteckningar om det svenska liesmidet, i Blad för Bergshandteringens vänner.
- Sahlin, C.*, 1931. Svenskt stål före de stora götstålsprocessernas införande. Historiska anteckningar. Sthlm.
- Sahlin, C.*, 1936. Allmogesmidet i Dalarna. (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie. 5.) Sthlm.
- Sahlström, G.*, 1936. Några drag ur Lerbäckshistoria. Åsbro.
- Schmidts, H.*, 1904. Der Bronzesichelfund von Oberthau, Kr. Merseburg, i Zeitschrift für Ethnologie. XXXVI. Berlin.
- Schröderstierna, S.*, 1925. Berättelser över de finare järn- stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754-1759. Utg. av G. Malmberg. (Föreningen för svensk kulturhistoria. Bökk. er. 5.) Sthlm.
- Seedorf, W.*, 1935. Arbeitsgeräte in der Landwirtschaft, i Handbuch der deutschen Volkskunde. 2. Potsdam.
- Sellergren, G.*, 1926. Metallernas bearbetning, i Uppfinningarnas bok 5. Sthlm.
- Solders, S.*, 1946. Myrjärn. Hemsmide. Liebruk, i Älvdalens sockens historia. 3. (Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbunds skrifter. 9.) Sthlm.
- Sonesson, N.*, 1955. Böndernas Bok. 1. Sthlm.
- Statistisches Handbuch* für die Republik Österreich. 1962.
- Statistisk adressbok* för Sveriges och Norges handel och industri. 1870. Sthlm.
- Steensberg, A.*, 1943. Ancient harvesting implements. (Nat. Mus. skrifter. Arkeol.-hist. Række. 1.) Khvn.
- Stämpelbok* för Jernverken i Sverige, 1878. Utg. av H. E. Ahrenberg & J. E. Ekman. Gbg.
- Svedenfors, F.*, 1954. Gränsbygden. 2. Mellersta och norra Sunnerbo i gången tid. Lund.
- Svensk export-kalender*, 1888. Sthlm.
- Svensk industrikalender.*
- Svensson, R.*, 1961. Skårgårdsliv i gången tid. Sthlm.
- Sverige. Geografisk, topografisk, statistisk beskrifning.* 4. Utg. av K. Ahlenius & A. Kempe. Sthlm, 1909.
- Sveriges handelskalender.*
- Sveriges officiella statistik.*
- Timberg, G.*, 1901-1903. Liar, i Meddelanden från Styrelsen för Maskin- och Redskapsprof-ningsanstalterna. Nr 5H, 7C, 7E.
- Trotzig, K.*, 1920. Liesmidet i Hedemora socken, i Meddelanden från Dalarnas Hembygdsför-bund.
- Vadstena klostrets jordebok* 1500 jämte tillägg ur klostrets äldre jordeböcker, 1897. Utg. av C. Silfverstolpe. (Historiska Handlingar. Samfundet för utgivandet av handskrifter rörande Skandinavians historia. XVI.1.) Sthlm.
- Vallhagar. A migration period settlement* on Gotland, 1-2, 1955. Red. M. Stenberger. Khvn.
- Visted, K. & Stigum, H.*, 1951. Vår gamle Bondekultur. Oslo.
- Wedel, E. v.*, 1960. Die geschichtliche Entwicklung des Umformens in Gesenken. Düsseldorf.
- Åkerman, H.*, 1939. Gunnebo Bruk 1764-1939. Västervik.
- Östlund, O.*, 1920. Gåtor, i Meddelanden från Dalarnas Hembygdsförbund.
- Kungliga biblioteket, Småtrycksavdelningens samling* av tryckta priskuranter.

Meddelare

Horn, Viktor, f. 1882, d. 1973. Liesmed, Skeberg.
Grundström, Henrik, f. 1897. Liesmed, Igelfors.
Johansson, Yngve, f. 1913. Bruksdisponent, Igelfors.
Lysell, Per, f. 1910. Verkmästare, Igelfors.

Nordgren, Gunnar, f. 1911. Kamrer, Igelfors.
Personal vid Igelfors Bruks AB, AB Hammerdals Liefabrik samt Nils Ericsson & Co, Leksand.

Teckningar och diagram renritade av Bengt Händel, Jan Olofsson och Bertil Wetter.

Bilaga 1. Producentnyckel

Förteckning över bruk, fabriker och större verkstäder som tillverkat liar. I förteckningen upp-
tas även namnen på vissa fabrikörer vilkas
namn kan återfinnas på liarnas stämplor. Årtal
utan kommentar betecknar åren för belagt
liesmede. Källor är främst Svensk Handelska-
lender, Svensk Industrikalender samt Sahlin,
Anteckningar om det svenska liesmidet. I ka-
lendrarna förekommer ibland namnen även på
mycket små tillverkare – typ bondesmeder –
men dessa har ej upptagits i förteckningen. AB
plus år betecknar det år företaget blev aktiebo-
lag.

Andersfors, Gällaryds sn, Jönköpings län. 1777.

Annefors, Fröjereds sn, Skaraborgs län. 1777.

Aranäsholms liefabrik, Hallabäck, Villstads sn,
Jönköpings län. 1925–28. AB 1923. Fabr.
K. P. Andersson.

Bengtssfors liebruk, Ärtemarks sn, Älvsborgs
län. 1881–92.

E. A. Bergs fabriks AB, Eskilstuna. 1930–42. AB
1900.

Berg liesmedja och filfabrik, Torsåkers sn, Gäv-
leborgs län. 1883–1902.

K. A. Bergs Smide AB, Gemla, Öja sn, Krono-
borgs län. 1940–55. Grundad 1868.

Björkfors liefabrik, Järnboås sn, Örebro län.
1915–25. Fabr. P. O. C. Åsberg.

Brunsborgs bruk, Brunskogs sn, Värmlands län.
Tillverkade liar något år. Nedlagt 1915.

Carlsfors bruk, Silleruds sn, Värmlands län.
1876.

C. W. Dahlgren, Eskilstuna. 1888.

Davidshyttan, Hedermora sn, Kopparbergs län.
1777.

Dragghammars manufakturmedja, Rättviks sn,
Kopparbergs län. 1887–92.

Dådrans bruk, Rättviks sn, Kopparbergs län.
Prod. tidvis förra hälften av 1800-talet. Ned-
lades 1854–56.

Elfsbacka, Älvsbacka sn, Värmlands län. 1885.
Bistämpeln för järnmanufaktur antyder
liesmede.

Eriksfors liefabrik, Bjärträ sn, Västernorrlands
län. 1893–1936. Grundad 1878. AB 1904.
Fabr. O. Z. Lindberg. Nära lierat med Sörfors
liefabrik.

Falu industri AB, Korsnäs, Kopparbergs län.
1933–60.

Femtå, Ny sn, Värmlands län. 1777.

Forsmarks bruk, Forsmarks sn, Stockholms län.
1777.

Fredriksberg, Säfsnäs sn, Kopparbergs län.
Prod. tidvis under förra hälften av 1800-talet.

Fredshammars bruk, Orsa sn, Kopparbergs län.
Första liebruket i Dalarna. Privil. 1750, ned-
lades 1882. En av smederna (Söderlund) fort-
satte smidet i egen regi till 1890.

Furudals bruk, Ore sn, Kopparbergs län. Privil.
1709, nedlades 1884. Liesmede efter 1804.

Gislaveds liefabrik, Båraryds sn, Jönköpings

- län. Anlagd 1898–1928. Fabr. M. Pettersson. Varumärke: Axliar.
- Gopa liebruk*, Bjursås sn, Kopparbergs län. 1895–1901. Nedlades 1916? Fabr. J. G. Nordahl.
- Granholholm*, Selångers sn, Västernorrlands län. 1777.
- Graninge*, Långsele sn, Västernorrlands län. 1777.
- Grängshammars bruk*, Silvbergs sn, Kopparbergs län. Prod. tidvis förra hälften av 1800-talet.
- Gränsfors yx- och liefabrik*, Bergsjö sn, Gävleborgs län. 1906–38. Fabr. O. Z. Lindberg och O. Hedström. Anlagd 1865. Jfr Eriksfors liefabrik.
- Gunnebo bruk*, Gladhammars sn, Kalmar län. 1856–67.
- Gustafsfors*, Torrskogs sn, Älvsborgs län. 1777.
- Gärde*, Breviks sn, Skaraborgs län. 1777.
- Hammar*, Åsele sn, Västerbottens län. 1887–1906. Fabr. E. Söderlund.
- Hammerdals liefabrik*, Hammerdals sn, Jämtlands län. Grundad 1919. AB 1920. År 1977 Sveriges enda återstående liefabrik. Fabr. J. Jonsson, K. Jonsson.
- Hamre lja-fabrik*, Etne, Norge.
- Handfors liebruk*, Orsa sn, Kopparbergs län. 1883–1906. Nedlagt 1906? Fabr. R. A. Nordahl.
- Harmund*, Lima sn, Kopparbergs län. 1865. Fabr. H. Ersson.
- Holmen*, Torshälla. 1887–88. Fabr. C. W. Dahlgren.
- Hormundså liebruk*, Transtrands sn, Kopparbergs län. 1875–1907. Anlagt 1848, nedlagt 1915? Fabr. M. Ryen, C. V. Bohm.
- Hudiksvalls liefabrik*, Hudiksvall. 1920–21. Fabr. G. E. Köhler, E. H. Amnéus.
- Hults bruk*, Kvillinge sn, Östergötlands län. 1940–50. Inköpte AB Svealiar 1938, vilket 1950 såldes till Igelfors bruk. Varumärke: Svealiar.
- Ickholms föregångare*, Rättviks sn, Kopparbergs län. Manufakturverk för tillverkning av liar. Anlagt 1792 vid Enån, brann 1795.
- Igelfors bruk*, Regna sn, Östergötlands län. 1889–1972. AB 1891. Liesmide i mindre skala redan på 1860-talet. Var landets största tillverkare av liar. Inköpte efter hand många konkurrenter. Varumärke: Banco, Kronliar, Ljungdahl (från 1943).
- Indor liesmedja*, Våmhus sn, Kopparbergs län. Byggd 1856.
- K. E. Johanssons Manufaktursmide*, Burgseryds sn, Jönköpings län. Köptes av Igelfors bruk 1943. Varumärke: Kungsliar.
- Leonard Johanssons Fabriks AB*, Eskilstuna. 1925–38. Anlagd 1893. AB 1908.
- Jordbrukssmidens AB*, Kristinehamn. 1920–25. AB 1919.
- Jäderfors bruk*, Ryrs sn, Älvsborgs län. 1865. Anlagt på 1860-talet.
- Jäders bruk*, Arboga sn, Västmanlands län. 1777.
- Karlsdal*, Västergötland. 1777.
- Katrineberg*, Bollnäs sn, Gävleborgs län. 1777.
- Kengis*, Pajala sn, Norrbottens län. 1777. 1895–1901. Fabr. Sahlberg.
- Kilen liefabrik*, Sågmyra, Bjursås sn, Kopparbergs län. 1897–99. Nedlagt 1900? Fabr. P. Israelsson, J. G. Nordahl, Jfr. Svanshammar.
- Kirjikaala liebruk*, Salo, Finland. I drift 1914.
- Klöverfors liefabrik*, Åseda sn, Kronobergs län. 1899–1938. AB 1900. Köptes av Igelfors bruk 1941. Fabr. C. J. Strandberg. Varumärke: Klöverliar.
- Kolsva liefabrik*, Bro sn, Västmanlands län. Köptes av Igelfors bruk 1947. Varumärke: Blixtliar.
- Korsnäs lieverks AB*, Korsnäs, Kopparbergs län. 1920–60. Anlagt av smeder från Långö som flyttat till Igelfors men av religiösa skäl tröttnat på livet därstädes. AB 1921. Köptes av Igelfors 1943. Fabr. Martinsson. Varumärke: Diamantliar.
- Kramfors smidesfabrik*, Kramfors sn, Västernorrlands län. 1915–45. AB 1941. Fabr. A. J. och V. Ljungdahl. Varumärke: Ljungdahls liar.
- Kvernelands Fabrik*, Stavanger, Norge.
- Lejongdal*, Bro sn, Upplands län. 1777.
- Liljedals bruk*, Rämens sn, Värmlands län. Priv. 1764, upphörde 1890.
- Lindberg liefabrik*. Se Svealiar. AB.
- Lindbergs smedja*, Älvdalens sn, Kopparbergs län. Anlagd omkr. 1914. Köptes av Igelfors bruk 1948.
- Lindors bruk*, Leksands sn, Kopparbergs län. 1892–1920. Liesmide förekom på 1840-talet, återupptogs ca 1890. AB 1919. Nedlagt 1922? Fabr. J. E. Brandström, L. Tiger. Varumärke: Solliar, Tigerliar.
- Långö bruk*, Älvdalens sn, Kopparbergs län. Liesmide 1844–1911. Köptes 1910 av Igelfors bruk. Fabr. C. E. Pettersson, C. E. Pettersson söner. Varumärke: Bancoliar.
- Molnebo*, Västerlövsta sn, Västmanlands län. 1777.
- J. G. Nordahl*. Se Kilen och Svanshammar.

- Olofsfors bruk*, Grangärde sn, Kopparbergs län. 1868. Fabr. P. O. Olausson.
- Olofsfors liebolag*, Bollnäs sn, Gävleborgs län. 1881–1906. Anlagt 1859. Fabr. J. E., C. A. och A. Lindberg.
- Ortala bruk*, Vaddö sn, Stockholms län. 1897–1906. Fabr. A. G. Dahlgren.
- Petersfors liesmedja*, Järnboås sn, Örebro län. 1897–1906. Fabr. P. Åsberg.
- C. E. Pettersson. Se Långö bruk.
- Skebergs liesmedja* (sedermera liefabrik), Leksands sn, Kopparbergs län. 1887–1942. Fabr. N. F. och V. Horn.
- Skebergs liefabrik*, Leksands sn, Kopparbergs län. 1895–1907. Smidet börjat 1884. Fabr. Klockar J. Larsson, T. A. Olsson.
- Snöå bruk*, Järna sn, Kopparbergs län. Privil. 1811. Liesmide 1802–66.
- Stjern*, N. Råda sn, Värmlands län. Liesmide efter 1778.
- Stjersfors*, N. Råda sn, Värmlands län. 1882–87.
- G. E. Svalling & Co, Kolbäcks sn, Västmanlands län. 1888.
- Svanshammars liefabrik*, Bjursås sn, Kopparbergs län. 1881–1915. Blev manufakturverk 1863, nedlagt 1917? Fabr. J. G. och A. J. Nordahl. Jfr Kilen.
- Svartnäs bruk*, Svärdsjö sn, Kopparbergs län. Prod. under förra hälften av 1800-talet.
- Svealiar AB*, Örebro. 1925–39. AB 1924. Köpt av Hults bruk 1938 och sålt till Igelfors bruk 1950. Etabl. 1921 under namnet Lindberg liefabrik. Varumärke: Svealiar.
- Svärdsjö bruk*, Svärdsjö sn, Kopparbergs län. Liesmide på 1830-talet.
- Söderströms manufakturverk*, Älvdalens sn, Kopparbergs län. 1879–82. Privil. 1875.
- Sörfors liefabrik*, Eriksfors, Bjärtå sn, Väster-norrlands län. 1915–1950. Nära lierat med Eriksfors liefabrik. Fabr. O. Z. och K. A. Lindberg. Grundad 1911.
- Söräng liefabrik*, Se Olofsfors liebolag.
- Uddeholms bruk*, N. Råda sn, Värmlands län. 1777.
- Vall*. Se Berg liesmedja och filfabrik.
- Wedevågs bruk*, Linde sn, Örebro län. 1754.
- Vikmanshyttan*, Hedermera sn, Kopparbergs län. 1887–95. Ångsmedja.
- Wira*, Roslags-Kulla sn, Stockholms län. 1899–1920. Anlagt 1635. Liar smiddes ännu 1939. Fabr. C. F. Dahlgren.
- Västermyckeläng*, Älvdalens sn, Kopparbergs län. 1851–70.
- Vättersdal*, Östergötland. 1777.
- Åryd*, Småland. 1777.
- Åsfors bruk*, Älvdalens sn, Kopparbergs län. 1881–84. Anlagt 1862.

Bilaga 2. Liarnas stämplrar

Av bondesmeder tillverkade liar har, om de är stämplade, i allmänhet endast initialer. S.k. vasshammarsliar, dvs. liar smidda vid bruken med vattenhammare, har i allmänhet respektive bruks stämpel plus eventuellt också smedens initialer. Bruksstämplarna kan man hitta i Stämpelbok för jernverken i Sverige (Ahrenberg & Ekman 1878). Fr.o.m. 1885 kan stämplrar återfinnas i Registreringstidning för varumärken. Nedan ges uppgift om vissa särskilt vanliga varumärken som i huvudsak tillhör 1900-talet.

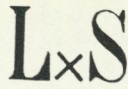
Varumärke Tillverkare

Axliar Gislaveds liefabrik (1911–12), Korsnäs lieverk (1920–60)

Bancoliar	Långö bruk (C. E. Pettersson söner) till 1911, därefter Igelfors bruk
Björnliar	Falu Industri AB, Korsnäs
Blixtliar	Kolsva liefabrik
Diamantliar	Korsnäs lieverk
Klöverliar	Klöverfors liefabrik, Åseda
Kronliar	Igelfors bruk
Kungsliar	K. E. Johanssons manufaktur-smide.
Ljungdahl	Kramfors smidesfabrik (F. A. Ljungdahl), från 1943 Igelfors bruk
Nordahl	Handfors liebruk (P. A. Nordahl)
Solliar	Lindors bruk
Svealiar	Lindesbergs liefabrik, Örebro
Tigerliar	Lindors bruk (L. Tiger).

Bengtsfors

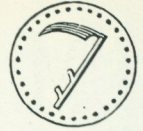
Carlsfors

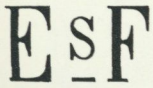
Dådran

Elfsbacka

Elfsbacka

Eriksfors

Fredshammar

Furudal

Gislaved

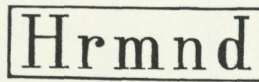
Grängeshammar

Gunnebo

Handfors

Harmund

Igelfors 1885

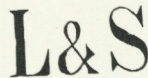
Igelfors

Igelfors övertog
efterhand många av
konkurrenternas
stämplor och använde
dem i modifierad form.

Igelfors

Indor

Jädersfors

Kengis

Klöverfors

Korsnäs

Kramfors

Kramfors

Kramfors

CM

Liljendal

Lindor 1885

Lindor ca 1900

Lindor 1919

Lindor

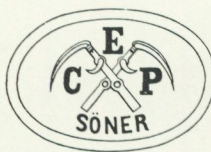
Långö 1885

Långö

Långö

Långö

Långö till 1911

BN

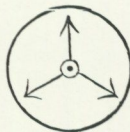
Olofsfors

Olofsfors

Ortala

Petersfors

Skeberg

SF

Stjern

Stjernfors hade samma stämpel som Stjern

Sw.hr.

Svanshammar

SVEALIAR

Svealiar

TNA

Söderström

Sörfors 1885

Sörfors

Uddeholm hade samma stämpel som Stjern

Uddeholm

Wedevåg

WIRA

Wira

WM

Västermyckel äng

Fabriksmärken som kan förekomma instämplade på liar. De flesta hämtade ur Registreringstidning för varumärken 1885-1944. Kompletterande stämplat kan sökas i Stämpelbok öfver Jernverken i Sverige 1877 (Ahrenberg & Ekman, 1878).

Bilaga 3. Alfabetisk förteckning över provinsmodeller

För de modeller som då ännu var aktuella har Igelfors bruks försäljningsdistrikt 1952 angivits.

<i>Modell (jfr fig. 20)</i>	<i>Tvärnsnitt enl. fig. 24</i>	<i>Anmärkning</i>
Arvidsjaur		
Bergslags	C	
Bohus	B	Bohuslän
Eksjö sporr		
Gotlands	B	Gotland. Egentligen en skånsk modell.
Gotlands sigd	B	Kort och bred.
Gotlands Sigdelie		Endast nämnd i en källa.
Grythytte	C	Karlskoga Bergslag.
Gullspångs	C	Västergötland och Östergötland.
Göinge	B	
Haapavvesi	H	Nordligaste Norrland.
Hallands	B	
Hammerdals	I	Jämtlands och Västernorrlands län. Bängliar – särskilt lämpl. för starrmyrslätter.
Hedemora	C	Dalarna, Värmland, Gävleborgs län.
Hedemora vändbak	I	
Hedemora – Älvdals		Mora, Älvdalen.
Hjo	C	Östra Västergötland.
Härnösands	C	Härnösandstrakten.
Kalix		
Kristianstads		Östra Skåne.
Lerbäck	B	Närke, Södermanland.
Luleå smala	C	Norra Norrland.
Luleå breda	C	Västsverige – Göteborgstrakten.
Lunds		
Lycksele		
O.N.S.		O.N.S. = liesmeden Olof Nilsson fr. Dvärred nr 2, 1700-talet, Halland.
Piteå	B	
Ronneby	B	
Roslags		Stockholmstrakten.
Siksjö		
Skebergs	C	
Skånsk smala	B	Skåne, Halland, Blekinge.
Skånsk – Malmö	B	
Smålands raka	C	Småland, södra Västergötland.
Smålands sporr	C	Småland, södra Västergötland.
Smålands krok	C	
Svea		
Svensare		En mycket bred västgötamodell.
Sörmlands		
Torneå		
Torsåkers		
Tranås raka	C	
Tranås sporr	C	
Trehörningsjö		
T.T.		T.T. = liesmeden Torsten Torstensson från Dvärred nr 1, 1700-talet, Halland.

Umeå	C	Umeåtrakten.
Upplands	C	Även kallad Uppsala, Uppland.
Viksjö		
Värmlands		Profilen gäller äldre typer; yngre har profil B.
Vira	A	
Ystads	B	
Ångermanlands	C	
Åsele	C	Norrland.

Bilaga 4. Alfabetisk förteckning över liar av utländska provinsmodeller

<i>Modell (jfr fig. 23)</i>	<i>Tvärsnitt</i>	<i>Anm.</i>			
	<i>enl. fig. 24</i>				
<i>Finska</i>			<i>Norska</i>		
Arvidsjaur		Svensk	Arendals	B	
Björneborgs	G	lappmarksli.	Bergens	B	Kallas även
Haapavesi	H		Bohus		Vestlands.
Heinola	G		Gudbrandsdals (Kolo)	B	
Heinola – Lahti	G		Haapavesi	H	
Helsingfors lätta	trol. B		Hedemora	C	
Helsingfors tunga	el. C		Kongsvinger		
Helsingfors–Borgå			Kristiansunds		
Helsingfors–Lahti			Kvalöens		
Ingå			Lam mellankrok		
Jakobstads			Lam – Vefsens		
Joensuu			Lillehammers		
Jyväskylä nr 1	G		Lindbergs – Skebergs		
Jyväskylä nr 2	Enkelbak		Molde		
Karleby			Nosjöens		
Kemi			Nordlands – Skebergs	C	
Kimito			Overhalds	B	
Kuopio			Restads		
Kurun 1, 2, 3			Ringeriks	B	
Kymi			Romsdals		
Kymiland			Rundbroms		
Orjala			Smith – Skebergs		
Pikkio			Surendals		
Sagu			Trondheims	B	
Sagu – Pikkis	G		Trondheims – Vendbaks	I	
Salo raka	G		Tyldals		
Salo krokskaftade	G		Valders	B	
Tammerfors nr 1			Vefsens	C	
Tammerfors nr 2			Ådals norska kortliar		
Tavastehus					
Uleåborgs					
Vasa	B	Med veck	<i>S.k. ryska liar</i>		
Wichtis		å bladets	Petrograd		
Vira finska modell		undersida.	Raivola		
Åbo – Kimito			Riga		
Åbo – Wira					
Österbottens finska kortliar					

Liar av detta slag har haft namn av typen 1 A, 1 B, 1 C osv. t.o.m. 8. De olika fabrikerna har laborerat med olika system av siffror och bokstäver. Karakteristiska tvärprofiler är E och F. Även profil D torde ursprungligen vara amerikansk.

Summary

On scythes and scythe-forging

The scythe is a tool mainly intended for mowing grass and crops. It has a long wooden handle with an edged iron blade set at an angle from the lower end. The wooden handle, "snead", is characterized by a rich variety of forms. For this reason it has led many ethnologists into extensive studies of tool-geography and functional analysis. However the blades which appear very uniform at first sight, have attracted the scientists less. In this essay the author wishes to point out that the blades are of a wide variety too, both constructionally and regarding size, function, and terminology.

The paper is introduced by a general presentation of the scythe, the history of its development and its role as an object for scientific studies. After that an outline of Swedish scythe-forging is given - both rural and industrial. On the

whole the former terminated around the turn of the last century and the latter was practically discontinued by 1972. Special attention is given to the methods used during the period when the hammers were driven by waterpower. This era ended simultaneously with the electrification during the first decades of the 20th century.

Finally the many types of scythes forged in Sweden are commented on. It is emphasized that these types differ from the prevailing ones on the Continent by having an edge-layer of hard steel bedded in milder steel. Scythes made of so mild steel that they can be sharpened by cold-beating occur on the Continent as well as in Denmark, Norway and Iceland.

Swedish scythe-works, Swedish scythe-stamps and scythe models made in Sweden are presented in supplements.

Med ryggarna mot omvärlden

Värderingar och rollspel på Öckerö

Yvonne Persson

Öckerö är en kommun i Göteborgs norra skärgård omfattande Öckerö, Hålsö, Hönö, Källö-Knippla m.fl. smärre öar. Invånarantalet var omkring 7 000 1968 då jag bodde där och gjorde mina iakttagelser. Under sommarmånaderna mångdubblas befolkningssiffran på öarna beroende på tillströmningen av sommargäster.

Tätorten Öckerö är kommuncentrum och där finner man de flesta samhällliga serviceorganen koncentrerade. Varje ö, med undantag för de minsta, har sina egna skolor med låg- och mellanstadium, medan högstadiet är placerat på Öckerö. Broförbindelser finns mellan de större öarna. Från de längre ut liggande går förbindelserna med båt, såväl skolskjutsar som post. För mycket brådskande sjukdomsfall finns helikopter. Kommunikationerna med fastlandet sköts med färja från Öckerö, men broförbindelse diskuteras.

Öckerös natur är karg. Den naturliga vegetationen är sparsam och utgörs av buskar och ljungväxter. Öborna har dock genom tiderna med stor möda odlat upp små lotter i skydd av klipporna, och det har resulterat i välskötta köksträdgårdar, fruktträd och bärbuskar. Allt ifrån dessa trädgårdar tillvaratages mycket noggrant och resulterar i stora förråd av konserver. Här finns också mycket vackra blomsterrabatter, som med rätta betraktas som klenoder i trädgårdarna. Följdriktigt är en av öns stoltheter parken vid prästgården, en björkdunge, där minnesstenen över de fiskare som omkom under kriget är placerad.

Bebyggelsen är tätt koncentrerad och består av villor, nya och gamla. Ett fåtal större byggnader finns som t.ex. kommunalhus och ålderdomshem. Husen är alla väl-

skötta och underhålls noga. Man är snabb med att reparera vad som förstörts av höststormarna. Nybyggnationen är också stor. Bredvid de äldre husen bygges nya tegelvillor för de yngre familjemedlemmarna. För en oinvigd ter sig bebyggelsen som ett enda gytter, men Öckerö består av flera byar, även om det är alldeles omöjligt att säga var den ena slutar och den andra börjar.

Kyrkan har en central plats på öns högsta punkt. Den är relativt ny, byggd 1906. Socknens medeltida kyrka renoverades genom församlingsbornas försorg 1944 och därigenom bevarades ett intressant fornminne.

Administrativt centrum är området kring hamnen och färjeläget med de offentliga byggnaderna och de flesta affärerna. Där finns också den välutrustade läkarstationen, posten, polisstationen m.m.

Näringslivets förändring

Så långt man kan minnas har Öckeröborna levt på fiske och med fisket förknippade näringar. Hushållningen har byggt på sparsamhet och en hög grad av egen tillverkning. Fruktar och bär samt grönsaker har givetvis varit ett betydelsefullt tillskott till kosten som tidigare till stor del bestod av fisk. Sträng hushållning och långtidsplanering samt ett noggrant urval av produkter som behövde inköpas för komplettering var absolut nödvändigt. Sålunda spreds effekterna av ett gott fångstår, liksom följderna av dåliga tider blev något mildrade. Förbättringar och underhåll av hus och redskap måste ske kontinuerligt och sysselsatte hela familjen. Återanvändning praktiserades så långt som möjligt

1. Bebyggelsen i Öckerö samhälle ger ett gyttigt intryck. Samhället utgör en sammansmältning av flera äldre byar.

och uppfinningsrikedomen var och är stor. Sparsamhetstänkandet är djupt rotat än idag. Även om man kan köpa textila material billigt hålls hantverkstraditionen högt och man föredrar hemtillverkat. Man är rädd om vad man har och mycket kvalitetsmedveten. Sålunda träffas man och klipper till mattor, väver, stickar, bakar, rensar bär och frukter samt konserverar och fryser.

När fisket viker får man söka sig andra utkomstkällor. Man fiskar till husbehov

och i mindre skala och kombinerar detta med exempelvis industriarbete. Volvos anläggning på Hisingen är en av de industrier man söker sig till. Fabriken ligger ej så långt bort. Man blir pendlare men släpper inte möjligheten att kunna gå tillbaka till fisket. Hemma på öarna går livet i sina vanliga banor, det är bara inkomstkällan som ändrats. Betecknande är också att pengarna till största delen omsätts i hemorten – inte i staden. På öarna finns en hel del småföretag, affärer och servicefir-

2. Utsikt mot havet. Huset i förgrunden har lägenhet i källarplanet för uthyrning.

mor, som blomstrar. Småhusbyggandet har också kunnat sysselsätta en del av öarnas yngre befolkning.

Näringslivet sköts uteslutande av på öarna bosatta människor. Öbefolkningen har lyckats behålla greppet om ekonomin så att utkomstmöjligheterna inom den egna kommunen inte minskat. Närheten till en storstad har inte inneburit någon nackdel därvidlag. Man har snarare med hjälp av det kapital som omsätts på öarna kunnat fortsätta att bygga upp ekonomin.

Den samhälleliga servicen är också välutvecklad.

Turistnäringen utgör givetvis ett betydande tillskott i ekonomin. Man kan se det bland annat på det faktum att intet hus byggs utan en lägenhet i källarplanet för uthyrning. Nästan varje hushåll utökas med sommargäster under turistsäsongen. Närheten till staden och de goda kommunikationerna gör att många flyttar ut redan tidigt på vårarna och i likhet med öborna pendlar mellan arbetet och öarna.

Socialt liv

Det ligger en stor trygghet i vissheten att vara öbo. Man agerar tillsammans utifrån en fast plattform av värderingar och normer. Ösamhället är fortfarande ett släktsamhälle där familjen spelar huvudrollen och där man hela tiden strävar efter att bibehålla och förstärka den egna livsstilen. Man tar inte egna beslut stick i stäv med familjens eller den större gemenskapens uppfattning. Nyheter introduceras genom prövning och en gradvis anpassning till miljön. Ösamhället är ett kollektiv där social jämlikhet råder. Materiellt välstånd ger inget företräde och ett auktoritärt utträdande är direkt olämpligt. Öborna skattar friheten mycket högt och värnar om sitt oberoende. De vill ha handlingsfrihet och uppehåller en hög beredskap.

Erfarenheter och kunskap tas väl tillvara. De flesta är reparationskunniga och man försöker utnyttja allt maximalt. Så hålls textila traditioner vid liv och kunskap sjunker inte undan och glöms bort. Nyheter som gagnar samhället tar man däremot tillvara och utvecklar vidare. Något som inneburit stor nytta för hushållet är frysen, men det har inte betytt att man frångått den traditionella konserveringen, den har blivit ytterligare en möjlighet.

Lojalitet och sammanhållning är förutsättningar för att ösamhället bevaras, familjens och släktens betydelse garanterar detta. Slakten har i allmänhet ekonomiska förbindelser sinsemellan. Man stöder varandra i alla situationer. Gemenskapskänslan är mycket stark. Umgängesmonstret är släktbundet. Mångåriga sommargäster räknas även in i gemenskapen, de medverkar till familjens, till släktens och till hela samhällets bestånd. Ingen som bidrar till det gemensamma bästa skall ha sämre villkor än den andre, vilket inte bara innefattar att bidra materiellt utan även andligt.

Allas arbete i fiskelaget är ju också lika värt, alltså skall alla ha lika andel. Detta går igen inom alla områden. Man genomför inte ett storbak utan att dela med sig till de äldre i familjen och slakten.

En utpräglad försiktighet inför främningar och det som är främmande märks. Man lämnar inte ut sig själv, familjen, slakten eller ösamhället. Allt prövas noga innan man öppnar dörrarna. Den som accepteras omgärdas med samma krav på lojalitet som urinvånarna. En inbjudan till en familj är alltså ingen tom gest utan ett uttryck för att man verkligen är välkommen.

Kyrkans plats är central, och religionen har satt djupa spår i den lokala kulturen. Sålunda iakttar man den kristna moralen och är en flitig kyrkobesökare. Helgerna är arbetsfria och man utför inget som kan vänta till vardagen. Lördagar och speciellt söndagar är besöksdagar. Efter kyrkobesöket går man till slakten. Man promenerar, även om vägen kan vara lång, och man är alltid välklädd.

Kvinnorna handarbetar och skänker gåvor till hjälparbete och mission. Överhuvudtaget är både de och öns ungdomar flitigt engagerade i kyrkliga grupper på fritiden. Förutom statskyrkan finns en mängd fireligiösa samfund representerade. Så gott som alla barn går i söndagsskola.

Aggressivitet undertrycks konsekvent och det är ytterst få barn som löser konflikter med knytvävarna. Sådana barn drar man sig ifrån. Allt som överhuvudtaget kan skapa splittring undviks sorgfälligt.

Rollspel

Könsrollerna är skarpt markerade inom både arbete och fritid. Detta har sin grund i det faktum att männen sedan lång tid varit ute på fiske eller som sjömän och alltså mycket litet deltagit i vardagslivet på öarna. I och med att näringslivet ändras kommer kanske detta att luckras upp något. Mot detta kan ställas den starka traditionsbundenheten och den aversion mot omvälvande nyheter öbefolkningen visar.

Kvinnorollen

Kvinnorna har sedan länge haft en ledande ställning. Detta beror helt enkelt på att de varit ensamma långa tider, själva samhällsorganisationen har vilat på dem. De

3. På få ställen i landet intar den svenska kyrkan en så stark och central plats som i Bohuslän, där schartaunismen är den dominerande riktningen. Gamla kyrkan i Öckerö.

har fördelat de resurser som funnits och tagit ansvaret för både planering och utförande. Det sociala livet har utformats av kvinnorna. De är de aktiva, de för familjens talan, de arbetar i organisationer och föreningar och de sköter sedan länge de viktiga affärskontakterna. Familjen har en stark ställning där kvinnan är den klart tongivande, och både inom familjekretsen och utåt röner hon stor respekt för sin arbetsinsats. Kvinnorna har ofta förvärvsarbete förutom hemarbetet, det kan vara inom servicesektorn eller den egna firman. Det oaktat sköts hem och hus oklanderligt. Man har alltid tid över för ideellt kyrkligt arbete eller för att hjälpa varandra med stortvätt eller storbak. Man tar del av barnens skolgång, deras fritidsintressen, man

är med och organiserar basarer, fester, insamlingar för välgörande ändamål och man följer med nyheter och samhällsdebatt.

Familjerna följs åt både i arbete och fritid, och man märker inte mycket av generationsklyftor. Motsättningar existerar givetvis men blir mer dämpade här. Man sätter sig inte upp emot mamma. Gör man det, står man skäligen ensam därför att de flesta tar hennes parti i en konflikt. Blandar man in utomstående har man gjort sig omöjlig. Man fortsätter även sedan man bildat egen familj att leva och arbeta tätt samman. Ofta avstyckas mark för villa-bygge för de unga, och det nya huset byggs intill föräldrahemmet. Mödrar och döttrar fortsätter att dela arbete och fritid. Den

kvinnliga sammanhållningen är stark och lämnar männen helt utanför. Hustrurna låter inte männen delta i hushållsarbetet men däremot i barnens tillsyn och skötsel. Barn som gift sig och flyttat från öarna upprätthåller ständig kontakt med föräldrarna. Alla större helger och semestrar tillbringas tillsammans.

Den schartauanska väckelsen har haft stor betydelse på öarna. Kanske märks detta tydligast på Öckerö, den mest tätbefolkade av öarna. Den har en position dels som kommuncentrum och dels som "sluss" till och från fastlandet. Vad som hänt på Öckerö har haft betydelse för de andra öarna. Kyrksamheten och renlevnadsidealet lever starkt. Det är kvinnorna som ser till att buden efterlevs, sänder barnen till söndagsskolan och den kyrkliga fritidsgruppen. Det är också kvinnorna som samlar släkten efter de obligatoriska kyrkobesöken och ser till att traditioner upprätthålls.

Man upplever inte det kyrkliga engagemanget som något tvång utan deltar av intresse, och det är av intresse för predikan man går i kyrkan. Den diskuteras nämligen, och det finns knappast någon öbo som inte kan både räkna upp budorden och förklara dem, antingen man är frikyrklig eller högkyrklig. Det är med påtaglig stolthet man talar om barnens framgång i söndagsskola eller i bibelskola. Livet har genom tiderna varit både arbetsamt och riskabelt. Man har hela tiden fått vara beredd på olyckor. Kyrkan har varit en fast punkt, en sammanhållande faktor. Det har varit kvinnorna som format livet här ute, och de har gjort det tillsammans med kyrkan. De håller konsekvent fast vid sitt sätt att leva, och öborna i gemen betraktar sitt samhälle som det i särklass bästa.

Kvinnorna är medvetna om sin ställning och att den hotas genom att gamla traditioner rivs ned. Därför slår de vakt om dessa. Det upplevs inte som något negativt, kvinnornas ledarställning ifrågasätts inte. Tvärtom talar man beundrande om dem. De ställer höga krav på sig själva i fråga om duglighet, och kritiken mot den som misslyckas är hård.

Mansrollen

Männen har mycket litet deltagit i det vardagliga livet på öarna. Därför är deras roll av tradition undandragen och förminskad. De är inte nedtryckta men står utanför. Man tar inte samma ansvar som kvinnorna även om i princip samma krav på lojalitet och sammanhållning gäller dem.

Pojkarna tillåts kanske en högre grad av lek och skoj och ansvarslöshet än flickorna. Man kräver lydnad från barnens sida. Dock ges stort utrymme för lek, och man har stort överseende med rackartyg. Barnen behandlas överhuvudtaget mildt och ges stor frihet inom ramen för det passande. Våldstendenser slår man däremot ned på hårt. Kontakterna mellan barn och föräldrar är mycket goda. Det förekommer sällan att barn får stryk.

Männen förespråkar ofta en hårdare linje i barnuppfostran, men den man som tillgriper aga utan hustruns medgivande drabbas av djupt ogillande, och det är så kännbart att de flesta helt lämnar uppfostran till kvinnorna. Man trampar inte gärna in på kvinnornas domäner.

Männen är borta från hemmet under dagen, även om de för tillfället är arbetslösa. De har ingen funktion att fylla där. Deras uppgift är att förse familjen med medel för uppehållet. Medlen förvaltas av kvinnorna. Man ser ofta männen stå och samtala, syssla med sina båtar eller redskap, men man ser dem aldrig hemma under dagtid. Däremot kan de ofta ha ett eller flera barn med sig. Kvinnor och män lever nästan i skilda världar.

Männen som pendlar till och från fastlandet varje dag för med sig hem väldigt litet av nya impulser och idéer. De färdas i stora sällskap och samtalar om vad som sker hemma, och när de talar politik rör det sig om den egna kommunen. Hemma står

4. Nere vid hamnen sitter gärna männen och berättar äventyr och fiskehistorier.

5. Hamnen med båtar och fiskebodas.

6. Morgon och kväll fylls färjan med pendlarnas bilar.

middagen på bordet, och efter måltiden går de till sina respektive fritidssysselsättningar, båten eller idrotten.

Eftersom karlarna har så litet inflytande på det dagliga livet på öarna, återstår för dem att söka sig till varandra och skapa en motvikt till kvinnodominansen, höja sin egen betydelse. I allmänhet träffas de i hamnen vid båtarna och återupplivar äventyr och berättar historier om vad man uträttat, vad fadern uträttat, hemska oväder och stormar och äventyr i främmande länder. De talar också ofta med saknad om fisket och de långa sjöresorna, ett liv långt från den dagliga monotonin. Gärna berättas om forna tiders rivalitet mellan öarna och om väldiga slagsmål som hörde till dagordningen. Olyckor som inträffat relateras om och om igen. Historier om hur någon lurat myndigheter och hur man värjt sig mot impopulära bestämmelser hör till favoriterna.

Det är också männen som talar om öbornas sammanhållning gentemot storsamhället.

Ofta drar man upp religiösa frågor till diskussion och är väldigt intresserad av andras åsikter. Havet och religionen är in-

timt förknippade. Havet är den stora inkomstkällan, tryggheten i tillvaron. Men havet kräver liv och näringen är osäker, vilket i svunnen tid gav upphov till åtskilliga vidskepligheter. Med väckelsen rensades alla folkliga föreställningar ut. Det är hädelse att tala om vidskepliga företeelser.

Karlarna kan många gånger skämta om kvinnornas bestämmande, men de sluter alltid upp omkring familjen och rättar sig alltid efter det. I valet mellan de manliga kamraterna och familjen går familjen alltid i första rummet. Den manliga sammanhållningen är svag.

Männen har en obetydlig roll i ösamhället, deras uppgift är i stort att bidra till försörjningen och att stödja kvinnan i hennes roll. De har ett stort behov av att hävda sig men kan endast göra det i den manliga kamratkretsen.

Brott mot konvensansen

Öckerö är ett i många avseenden konservativt samhälle med ålderdomliga drag. Man omger sig med regler och normer för umgänge som för utomstående ter sig både krångliga och otympliga. Öborna vänder medvetet ryggen åt mycket som sker i storsamhället som omger dem. Man vill helt enkelt inte veta av det som inte direkt angår en. Man inför och accepterar det som kan förenas med den egna kulturen och man stöter bort det som uppfattas som hotande. All form av tvång uppfattas som kränkande. Placerandet av en avloppsmynning från Göteborg stad utanför Hönö är ett exempel på vad öborna uppfattade som en grov kränkning av deras suveränitet.

Den speciella livsstilen och den rena miljön, som öborna är stolta över och ofta framhåller, lockar en hel del människor att bosätta sig mer permanent på öarna. Det är mångåriga sommargäster som flyttar ut, många äldre människor, men även yngre barnfamiljer vars yrken passar in i strukturen. Alla omfattas av samma regler och normer som gäller övriga öbor. För en

del kan omställningsproceduren bli ganska arbetsam.

På öarna känner alla varandra, vet det mesta om varandra, därför granskar man ingående nykomlingar och vill gärna lära känna dem. Kontakter etableras kanske främst genom föreningar eller fritidsgrupper. Man gör klokt i att vara lyhörd, ty öborna berättar gärna om vad som passar eller inte.

En inbjudan till en familj ska inte nonchaleras, man bör heller inte tro att det bara är att "titta in" vid tillfälle. Så gör man bara om man hör till den trängre kretsen och om det hör till vanorna. Det är för övrigt endast kvinnorna som gör sådana visiter. Som redan framgått träffas männen inte i hemmet.

Umgängesvanorna har ett mycket fast mönster, man väntar tills man blir inbjuden. Detta är då liktydigt med ett godkännande.

En kvinna ska vara stark, aktiv och allestådes närvarande. Klagar hon, visar hon prov på svaghet, och det är klandervärt. Hon faller då ur ramen för det passande. Det är fullt accepterat att vara sjuk där emot. Då träder en mängd kvinnor in och hjälper till med allt. Att i det läget inte acceptera hjälp är att visa sig ogin och opassande stolt. Man avvisar gemenskapen.

Den som håller sig för sig själv får lätt namn om sig att vilja vara litet förmer och märkvärdig. I allt gäller att dela med sig både av det man har och av sig själv. Öborna avskyr hemlighetsmakeri. Bor man på öarna är man en del av kulturen. Det gäller helt enkelt för en nykomling att försöka smälta in i den.

Att använda svordomar är att häda, och att häda är grovt. Den som gör det drar på sig mycket kritik. Har man då en ställning som t.ex. lärare ger detta upphov till protester. Föräldrarna tar noga del av vad som händer i skolan, och kommunikationerna mellan barn och föräldrar är goda, så minsta lilla incident uppmärksammas. Den lärare som barnen uppskattar är även populär bland föräldrarna.

Slarvighet och opålitlighet tolereras inte. Att t.ex. inte passa tider är ett allvarligt fel. Man görs uppmärksam på detta genom först skämtsamma antydningar. Fortsätter man att nonchalera reglerna blir man själv nonchalerad och till slut utfryst.

Detta att frysa ut den som felar är ett av de absolut effektivaste sätten att avvärja hot mot gemenskapen. En som bryter mot reglerna och traditionen uppfattas som farlig, detta kan sprida sig och bli en spricka i gemenskapen som är så viktig för samhället.

Det finns givetvis exempel på folk som nästan systematiskt bryter mot alla regler. Där kan alla försök att återföra den felande ha varit förgäves. Man betraktar då personen som omöjlig. Ingen tar honom längre på allvar han blir mycket isolerad. Han fungerar som avskräckande exempel.

Det är mycket ovanligt att en kvinna bryter mot reglerna. Gör hon det drabbas hela familjen. För att i görligaste mån reparera skadan måste familjen stöta ut henne ordentligt, men effekterna dröjer kvar länge.

Att inte hålla ord betraktas som en svår försyndelse. Ett löfte är ett löfte, och man blir påmind om det. Håller man det inte, får man rykte om sig att vara opålitlig.

Att överhuvudtaget uppträda utmanande, konsumera mycket alkohol, ha ett oordentligt hem, retar upp sinnena och sätter igång en flod av rykten som är mycket svåra att bemöta.

Även om ryktesspridning är ett vedertaget vapen mot oönskade tilltag är det stor skillnad att sprida lögn. Det är absolut förkastligt och renderar vederbörande skarp och direkt kritik. Ett rykte antas bygga på fakta i grunden, men lögn är illvilja, och det kan inte tolereras.

Nykomlingar som bryter mot konvensens regler, och det är ganska lätt gjort, blir i allmänhet uppmärksammade på det genom skämtsamma anmärkningar. Den eller de familjer som de har kontakt med försöker då få dem att ändra på detta. Prövar nykomlingar att sätta sig över normerna, kommer de att märka en viss kyla i um-

gänget som blir mer och mer sparsamt. Slutligen upphör kontakterna och nykomlingarna blir isolerade och helt hänvisade till sig själva. Samtidigt har rykten kommit i omlopp och stämningen blir otrevligare.

Det är det gängse mönstret. Alla tar av-

stånd från den som felar, och det är det effektivaste sättet att få vederbörande att rätta sig efter kollektivets krav. Vare sig man är nykomling eller infödd öbo.

Foto Ethel Andersson. I Nordiska museet.

Summary

Evaluations and roles at the island of Öckerö

Öckerö is an island situated in the north archipelago or Gothenburg on the west coast of Sweden. It is the communal centre of a large group of islands. The total population figure was approximately 7000 in 1968–1970. For as long as the islands have been inhabited the livelihood of the population has been based on fishing and complementary trading with the mainland. What could not be produced on the island was bought in exchange for fish. From a small-scale coastal fishing developed deep-sea fishing from larger and larger boats. This took the men away from home long periods and left the women in charge of most aspects of everyday-life including the important economy. One can safely state that the infrastructure was formed by the women. The aim was to keep the family group together and to safeguard the community against bad influences, and scattering tendencies that a weak economy might cause. Typical is a deep dislike for and fear of becoming dependant on outside forces over which they cannot keep control. The church has a central role in the culture of the island, which has helped to preserve and protect the special way of living. A very careful economic planning was essential for this society and the traditions are still very strong. Thus buying is still restricted to necessities and what can be manufactured in the home is very important. Old textile traditions are still kept alive and not very much is left to spoil. What has been used once can be transformed into carpets e.g. The surplus from a good season was invested in better equipment and boats and to ease the effects of bad seasons. Practical knowledge was essential and the islanders still set a pride in being capable of meeting

almost any demand of repair or manufacturing.

The last two decades have seen a decline in fishing and the economic base has changed. The men turn to industrial work and commute to the mainland every day. One might expect as the economic setting changes that this should have deep-going consequences for the cultural structure of the island. To this should be added the relatively large migration of people to the island. People who for many years have been regular summer guests build houses and settle down permanently. Although so much seems to have altered the economic control is still firmly in the hands of the women. Money earned on the mainland is spent on the island. Small scale enterprise like building and service trades are flourishing and help to keep the young people occupied. Thus the commune is expanding instead of declining. One can notice a stressing of the old traditions to meet influences from outside. The loyalty bond between family members and between the family and the whole commune is strongly emphasized.

The woman is the central figure in the family and the keeper of the old traditions which she strives to maintain. The loyalty bond is indisputable and it involves not only the native population but also the new settlers. Thereby everybody is committed to a common aim – namely to keep the culture intact. It strengthens the commune and assures the islanders the major control over the development. The strong social and economic control acts as a fine net through which ideas and influences have to pass before being accepted or rejected. The most important is to keep society together and keep out scattering influences.

Montebello, Fritz von Dardels sommarnöje vid Vaxholm

Angela Rundquist

Karl XV:s mångfrestande vän officeren, hovmannen, ämbetsmannen och konstnären Fritz von Dardel (1817–1901) har med penna och pensel skänkt eftervärlden ett omfattande tids- och miljödokument av stort kulturhistoriskt värde.

Sexton år gammal lämnade han sitt föräldrahem i Schweiz för att utbilda sig till officer i sin mors hemland, Sverige. Fadern, Georges Alexandre Dardel, schweizisk kapten i engelsk tjänst, hade efter den engelska belägringen av Köpenhamn 1807 under en provianteringsresa i Skåne lärt känna den unga änkegravinnan Sophie Wachtmeister född Lewenhaupt med vilken han gifte sig 1809. Alliansen mellan en fattig obetitlad utländsk officer och en svensk högadlig kvinna var ovanlig. Hennes släktingar utverkade att G. A. Dardel adlades 1810. Banden med den svenska aristokratinnan stärktes genom äldste sonen Fritz' giftermål 1846 med den vackra och eftertraktade arvtagerskan Augusta Silfverschiöld från Koberg i Västergötland. Paret bosatte sig i Stockholm och fick fem söner och två döttrar. Den originelle och osvenskt livlige officeren uppskattades i alla miljöer och kom tidigt med i vän- och konstnärskretsen kring Karl XV. Han tjänade vid hovet till 1872. Redan 1864 hade han begärt avsked från armén för att tillträda posterna som chef för Överintendentsämbetet (sedermera Kungl. Byggnadsstyrelsen) och preses i Akademien för de fria konsterna (Konstakademien). Han ansåg själv att han hade sin kunglige vän att tacka för utnämningarna. Som hög civil ämbetsman i konstens och byggnadskapens tjänst fick han många uppdrag; han var ordförande i Nationalmusei nämnd och Svenska slöjd-

föreningen och medlem i kommittéer för konst- och världsutställningar världen över. Tjänsteresorna inom och utom Sverige blev många.

Alltsedan ynglingaåren var det tecknandet och måleriet som gav Dardel den största glädjen i livet. De äldsta bevarade akvarellerna av hans hand är från 1832. Två vinturar i början av 1840-talet avbröt han med faderns tillstånd sin militära utbildning för att studera akvarellmålning i Paris. Konstnärer både inom och utom landet var hans nära vänner. Under sin militära och civila yrkesutövning, i familjelivet och sällskapslivet bar han alltid med sig ritblocket, i vilket han med humor och intresse fångade okonventionella ögonblicksbilder av människor och händelser, ibland karikerande, men aldrig elakt.

Så länge svärfadern, Nils August Silfverschiöld, levde tillbragte Fritz och hans familj somrarna i Västergötland på de silfverschiöldska egendomarna Koberg och, framför allt, Råbäck, högt älskat av alla. Efter svärfaderns död 1879 var det slut med sommarvistelserna på Råbäck, och Fritz måste skaffa ett eget sommarställe åt sig och de sina. Nästan alla de sju barnen var nu vuxna och bildade under 1880-talet egna familjer. Dardel ville finna ett hus rymligt nog att kunna ta emot tre generationer, inte långt från Stockholm så att storfamiljens herrar kunde komma ut dagligen.

Montebello förvärvas

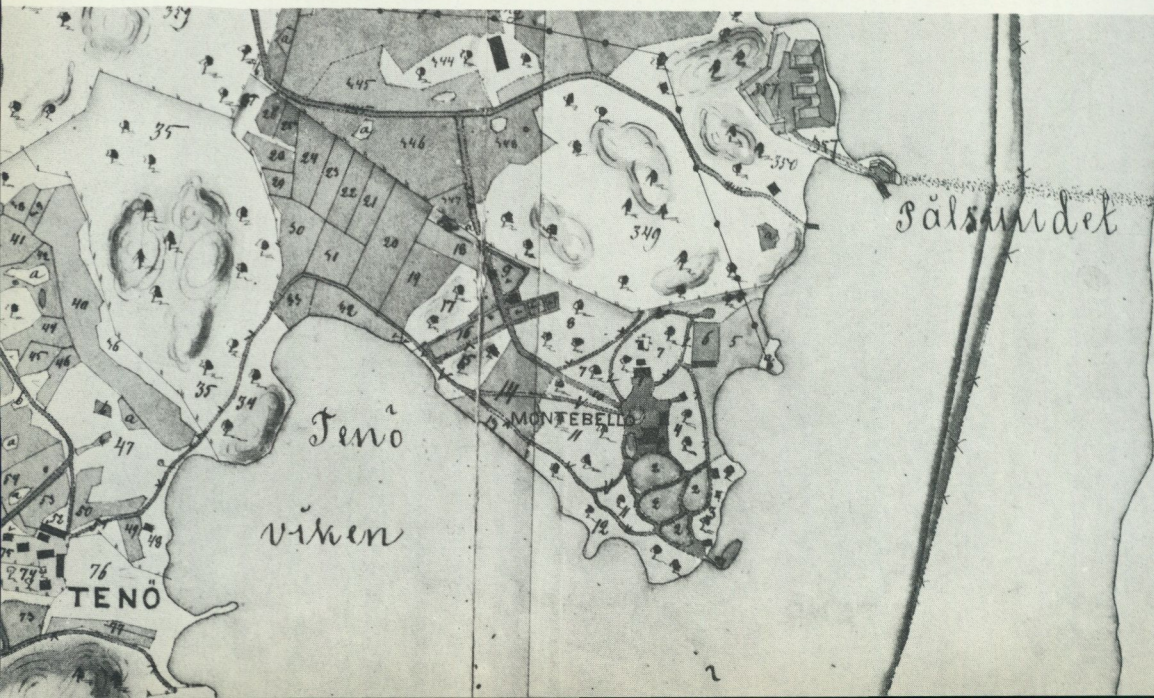
Nils von Höpken, herre till Bogesunds fideikommiss i Uppland, avstyckade tidigt områden av sina domäner för sommarvillbebyggelse. Den första sommargäs-

ten på Montebello, avsöndrad lägenhet från hemmanet Tenö gård under Bogsund, var William Lindberg, framstående varvsägare i Stockholm. Han arrenderade marken 1862 på 20 år och lät bygga husen 1865. Lindberg dog 1877, och dödsboet tillsammans med Höpkens ombud överlät 1879 återstående tid av arrendet på Fritz von Dardel och sålde äganderätten till husen på ofri grund till honom för 25 000 kronor. Efter besvärliga förhandlingar med Höpkens ombud förnyades kontraktet 1892 på 16 år. Byggnaderna skulle efter 1908 tillfalla Höpken.

Montebello låg sydväst om Vaxholm på en höglänt udde, omgiven av Pålsundet i norr och Tenövikens i söder. Södra Vaxholmsfjärden bredde ut sig i öster. Hela ud-

den var rikt bevuxen med lummiga ekar. Från väster ledde en väg in på ägorna utmed trädgårdsland, fruktträdgård och drivhus för krukväxter och palmer. På Dardels tid fanns sparrisodlingar. På ömse sidor om vägen fanns bergbackar, smala gångstigar och åker. Man passerade genom en park innan man nådde huvudbyggnaden, som vette mot fjärden och omgavs av en grusplan. Köksflygeln i nordväst var förbunden med stora huset med en trätrottoar. Längre mot väster låg stall, uthus och höngård. I en norrslutning ledde en stig ner till torrtoaletten med plats för tre personer. Framför östra fasaden stod en trädgårdsstaty, en naken figur, i en rund plantering, och stora gräsplaner bredde ut sig mot vattnet och "bryggan", en gammal

1. Karta över Montebello-området upprättad 1870-74. 1 Lägenheten Montebello. 2 Gräsplaner med gångar. 3 Backe. 4 Backe med väg. 5 Äng. 5a Backe. 6 Åker. 7 Park med vägar. 8 Backe med väg. 9 Trädgårdsland med drivhus och gångar. 10 Utkörsväg. 11 Park med vägar. 12 Stranden. 13 Äng med väg. 14 Åker. 15 Bergbacke med väg och gångar. 16 Trädgårdsland. Lektugan låg före 1901 ovanför 15, efter 1901 snett bakom stallet. Lantmäteristyrelsens arkiv.

2. William Lindberg, känd varvsägare från Stockholm, bodde på Montebello 1862–1877. Här syns hans familj på gräsplanen i slutningen mot söder. Man ser från vänster entréverandan på västra fasaden och södra gaveln med tre sovrum i rad.

pråm som Lindberg låtit sänka i vattnet; en del av den blev till brygga, resten till badhus med nedsänkt träsump. Vid Pålsundet låg ett båtskjul och trädgårdsmästarbostaden med uthus. Dardel lät uppföra en lekstuga åt sin yngsta dotter Amelie till hennes 13-årsdag sommaren 1879. Promenadstigar löpte längs alla stränder.

På motsatta sidan av Pålsundet, på Vaxön, kunde man se villan Monte Christo, på Lindbergs tid ägd av en kapten Sterky (far till socialistledaren Fredrik Sterky), på Dardels tid militärboställe. Närmaste granne på andra sidan Tenövikens var Tenögård, nu riven. En arrendebonde med

hustru och dräng skötte gården. Den hyste sommargäster någon gång under 1890-talet. Dardel nämner att "doktor Svalander som har sitt sommarnöje på Tenögården" kommer över till Montebello och tittar till sonen Nils' skadade ben. Vid Pålsundet, nära Montebellos ägor, låg befästningar och en stuga för vakten. Pålar var nedslagna i sundet så att endast en smal passage för små båtar lämnades öppen. När bron till Vaxön byggdes förstördes en del av befästningarna på land. Två klappbryggor gick ut i Pålsundet, nära vaktstugan. Läget var idealiskt. Det stora flyttlasset på våren kom med ångbåten till Montebellos egen

3. Montebellos östra fasad mot södra Vaxholmsfjärden. Från vänster syns Fritz von Dardels veranda utanför hans sovrum. Salongen skjuter ut mellan verandorna. Den högra utanför salen var den där kvinnorna helst samlades. Augusta von Dardels sovrum låg rakt över Fritz'.

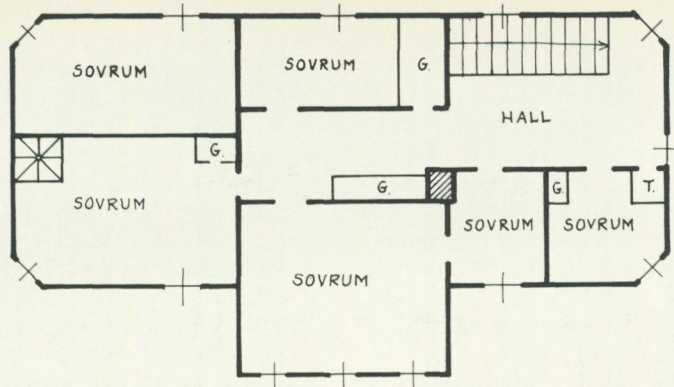
brygga med specialtillstånd. Tenö brygga var annars den varifrån man tog ångbåten till Stockholm.

Husens yttre och inre

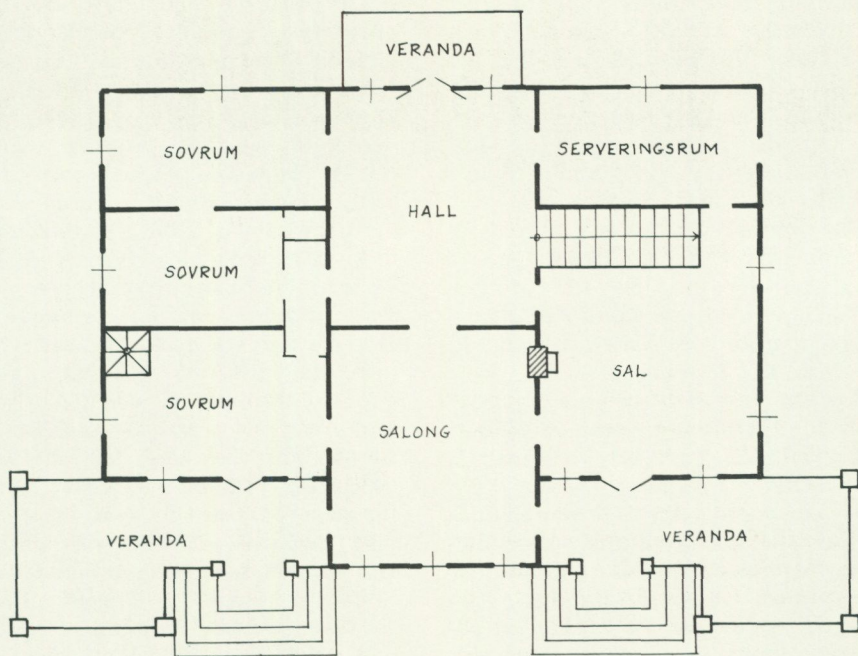
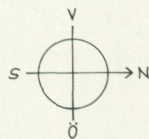
Huvudbyggnaden var en god representant för den då mönsterbildande s.k. schweizerarkitekturen. Den var byggd av trä och hade tre verandor kantade av pelare och balustrader med svarvade dockor, lövsågade lister, foder kring dörrar och fönster, friser och spröjsade fönster. Med ett stort torn på taket stod huset som en "krokan" eller "morisk snickarprakt" högt på udden. Det vilade på en grund av

otuktad sten och var gulmålat med en del snickerier i vitt. Ytterväggarnas gula färg bröts av rektangulära fält av rödmålad fjällpanel. Byggnaden var symmetrisk, övervåningen något mindre än bottenvåningen. Det centrala svarta plåttaket var valmat, de östra verandorna hade tälttak, entréverandan trefallstak. Andra utsprång på huset hade pulpettak.

Barnbarn till Fritz von Dardel har berättat om hur det såg ut på Montebello och ur minnet tecknat husens planlösningar, vilket kompletterar de uppgifter som hans tryckta och otryckta dagbok såväl som bouppteckningen ger. Från entréverandan

ÖVERNÅNINGEN

BOTTENVÅNINGEN

4. Planlösning. Teckning ur minnet av Fritz G. Boltenstern 1975.

i väster kom man in i en hall. Här hängde man av sig ytterkläderna och ställde kappar och paraplyer i ett ställ; efter lekar utomhus lade barnbarnen sina sommarhattar på ett av borden intill väggen, med en mahognyhylla och spegel över. En blomsterurna stod på en piedestal, och pinnstolar var uppradade längs väggarna. Den enda belysningen var en fotogenlampa och två lampetter med stearinljus. Här lekte barnbarnen när det regnade och dukades det för ungdomen vid större kalas. Intill trappan till övervåningen låg serveringsrummet med utgång mot köksflygeln. I det förvarades glas, lackerade brickor, porslin och annat husgeråd i två större skåp, en skänk och en byrå. Här fanns också städredskap, stege och brandspruta.

Rakt fram i hallen var dörren in till salongen, som sköt ut mellan verandorna mot fjärden. Fritz von Dardels stora tub stod här, lätt att flytta ut till någon av verandorna. Rummet var rikt möblerat, lika bekvämt som det i staden, med flera sittgrupper och bord översållade med prydnadsföremål, små dosor av silver och porslin, boktravar som sonen Nils ständigt förnyade. Ett flertal akvareller av Fritz själv och tavlor av andra svenska och utländska konstnärer smyckade väggarna. På en piedestal stod Sergels Amor och Psyche i parian, en gåva av drottning Lovisa. Krukväxter på blomsterbord och en palm fyllde rummet med frodig grönska. En bronskrona i taket gav ljus när det började skymma. Här och i de flesta andra rummen hängde gardiner kring fönstren, och rullgardiner kunde dras ner mot solljuset.

Salen låg i nordost och hade veranda utanför. En kakelugn skänkte värme under kalla och regniga dagar. Alla måltider intogs här vid ett stort bord som kunde förlängas med lösa skivor. En ylleduk låg på mellan måltiderna. Två serveringsbord, två mindre runda bord och 15 rottingstolar tillhörde möblemanget, och naturligtvis blomsterbord med krukväxter. En skärm målad av Dardel som gåva till hustrun dölde en dörr in till serveringsrummet. Här i

matsalen hängde inte mindre än 35 akvareller och pasteller av Dardel, bl.a. de kända, för honom ovanligt stora, Midsommar vid Ulriksdal, Picknick i det gröna, Supé på Stockholms slott och Promenad i Kungsträdgården. Ett förgyllt väggur krönt av en tupp visade tiden, två lampetter och en fotogenlampa lyste upp salen. Golvet täcktes av en vaxduksmatta.

På andra sidan om salongen låg Fritz von Dardels kombinerade sov- och arbetsrum. Därifrån ledde en smal vindeltrappa upp till hustruns sängkammare rakt ovanför. Rummet var möblerat för de olika funktionerna. För sömn och vila fanns en säng och en skinnklädd fåtölj. Ett skrivbord och flera smärre bord fyllde behovet av utrymme för skrivgöromål och måleri, när han inte satt på "sin" veranda och arbetade. För underkläder och hygien fanns en byrå och en kommod med tvättservis. Hyllor för böcker och prydnadsföremål fanns också, liksom en stor avdelningsskärm. Många tavlor hängde även här, bl.a. av Eugène Lami, hans lärare i Paris 1842-1843. På bottenvåningen låg ytterligare två sovrum, ett för den ogifte sonen Nils, bekvämt möblerat, och ett för gästande barnbarn med många sängar, kommoder och lavoarer.

Huvudtrappan till övervåningen mynnade i en rymlig hall, omgiven av sex sovrum. En torrtoalett hade inrymts i norr. Augusta von Dardels sängkammare låg i sydost. Hon sov i en stor mahognysäng och kunde under dagen vila på en schäslong eller i en gungstol med en broderad dyna. En sådan låg också i en bekväm korgstol. Ett syskrin i broderad plysch hörde till inventarierna, liksom ett spelbord. För den dagliga toaletten fanns ett speciellt bord samt en kommod med marmorskiva och tvättservis. Här som i andra sovrum hängde förutom tavlor en spegel på väggen. Det stora sovrummet ovanför salongen med utsikt mot Vaxholmsfjärden användes ofta av dottern Augusta och mågen Carl Hederstierna. Detta och övriga sovrum var möblerade med sängar, schäslong eller soffa, småbord och stolar. I en del fanns förutom byrå och kommod också skrivbord.

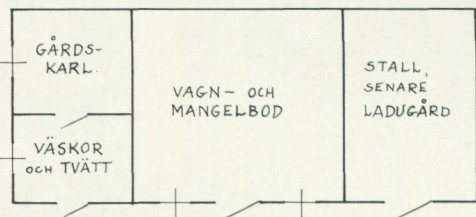
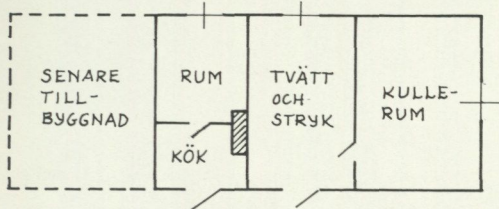
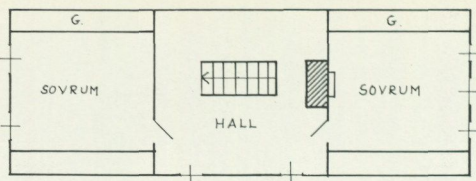
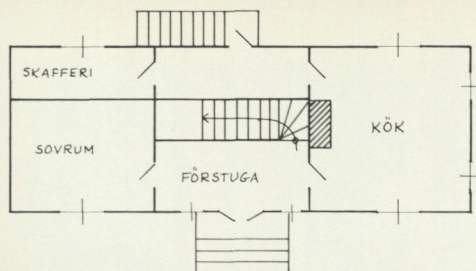
5. I salen i NO intogs alla måltider gemensamt. Gående smörgåsbord serverades från ett särskilt bord. Till söndagsfrukost kl. 10 bjöds alltid biff. Sittande bord kunde dukas för 40 personer, men då utnyttjade man också hallen. Här står Augusta von Dardel med sina döttrar Augusta Hederstierna och Amelie Boltensstern och den senares son Thure; de väntar på att gonggongen skall kalla familjen till bords.

På väggarna hängde akvareller av pappa Fritz.

Verandorna mot öster var möblerade för vila, umgänge och arbete med trädgårdssoffor, korgstolar och bord. På "damernas" veranda utanför salen fanns en schäslong med lösa dynor. På Fritz' veranda hängde en turkisk lykta, ett minne från en resa till Konstantinopel. Båda verandorna var för-

sedda med gardiner mot solljuset som man inte ville utsätta sig för. Trapporna som ledde ner till grusplanen var kantade med krukväxter.

Köksflygeln var ett trähus på stenfot och med halv övervåning, målat i samma färger som det stora huset. I förstugan hängde en telefon på väggen. På nedre botten fanns ett sovrum för kokerskan. Detta

6. T.v. köksflygelns över- resp. undervåning. T.h. överst trädgårdsmästarbostaden, nederst uthuset på Montebellos ägor. Teckning ur minnet av Fritz G. Boltenstern 1975.

liksom de två jungfrukamrarna på övervåningen, var enkelt inrett med få möbler. Kokerskan bodde ensam och hade säng, kommod, ett fällbord och fyra stolar i sitt rum. Det ena övre sovrummet hyste två tjänsteflickor, det andra en. I köket på bottenvåningen stod tunnan som fylldes med vatten från Pålsundet. Rinnande vatten fanns inte någonstans på Montebello. I den primitiva källaren under köksflygeln stod ännu en tunna, två flaskor av järnbleck och två isskåp att förvara ömtålig mat i. En filtrerapparat renade dricksvattnet.

Trädgårdsmästaren disponerade rum och kök i ett trähus vid Pålsundet. Där fanns också ett tvätt- och strykrum och därintill ett sparsamt möblerat rum som hyste den över sommaren anställda trädgårdskullan. Hur trädgårdsmästarefamiljen hade möblerat finns inga uppgifter om. Tvätt- och strykrummet var utrustat med en pannmur, två byksåar, träbalja, stort tvättbord, två strykbräden och en strykugn med 14 strykjärn.

Väster om huvudbyggnaden låg ett hus

som i sin södra del hade ett utrymme först använt som stall, senare som ladugård. Mitt i huset låg en stor vagns- och mangelbod och på norra gaveln två mindre rum, varav det ena var förvaringsrum för resväskor och tvättkläder, det andra bostad åt gårdskarlen.

Hushållet

För tjänstefolk innebar utflyttningen till stora sommarställen tyngre och obekvämare arbetsförhållanden än i staden. Kraven på mathållning och livsföring var desamma som i stadsvåningen. Det stora sommar-

7. Köksflygeln låg väster om huvudbyggnaden. På den halva övervåningen låg två jungfrukamrar. Fönstren som syns hörde till långsgående garderober. Till vänster på bilden låg kokerskan Emmas rum, där tjänarna intog sina måltider. Kokerskan står i dörröppningen och kullan vandrar iväg med en äggkorg. En barnjungfru passar ett av de yngsta barnbarnen. Bakom köksflygeln låg torrtoaletten i en norrslutning.

1892
M. Wells
- 8 June

8. Till gårdskarlen's uppgifter hörde att förse hushållet med ved som kom till Montebellos brygga med skutor.

9. Jungfrun är på väg från köket till serveringsrummet i huvudbyggnadens nordvästra hörn. På entréverandan står Augusta von Dardel längst till höger, omgiven av döttrar, mågar, söner och svärdotter. Kärran dras av sonsonen Fredrik von Dardel, hans syster vakar över att lillebror Nils (konstnären) ej ramlar ur.

hushållet på Montebello med tre generationer samlade krävde en stor tjänarstab. Kokerska, husa och kammarjungfru kom med från stadshushållet. En köksa anställdes över sommaren, en gårdskarll skötte alla grovsysslor som att bära ved och vatten. Till Montebellos brygga kom skutor med ved som kördes på skottkärra till köksflygeln. Med ok och hinkar bars hushållsvattnet från Pålsundet, dricksvattnet från en källa vid Tenö gård. Något avlopp fanns inte, vatten och avskräde slängdes i en backe. Isen till issskåpen grävdes ner i en isstack. Gårdskarlen rodde varje morgon till Vaxholm efter färskt bröd, men i stora

hushåll som det dardelska bakades också hemma. Han hämtade också de från Stockholm beställda ingredienserna till matlagningen vid Tenö ångbåtsbrygga, dit han också for med sin roddbåt, då medlemmar av familjen eller besökare skulle anlända eller avlämnas. Förmärare gäster hämtades med häst och vagn.

Det var jungfrurna som såg till att vatten fanns i alla sovrums, att pottor och hinkar tömdes. De bäddade och städade alla rum, även barnbarnens. Augusta von Dardels kammarjungfru var alltid med på Montebello. De första mina meddelare kommer ihåg hette Sophie Carlsson och

Anna Jansson. Den senare hette egentligen Augusta men fick ta namnet Anna, det fanns så många i släkten som hette Augusta. Kammarjungfruns uppgift var att hjälpa sin matmor med av- och påklädning, kamma hennes hår, sätta på en hårprydnad med sammetsband och spetsar, följa henne till matsalen och servera vid bordet.

Kokerskan Emma härskade i köket. Damerna von Dardel stod i tur och ordning för hushållet och gjorde upp matsedlar och inköpslistor tillsammans med kokerskan. Yngsta dottern, Amelie, var mest stadigvarande på Montebello och kom därför främst att leda hushållet. Varje vuxen familjemedlem betalade kr 1:50 per middag. Mathållning var densamma som i staden. Vatten eller rödvin blandat med vatten var måltidsdrycker, det senare ett bruk som Fritz von Dardel troligen medfört från Schweiz. Daglig snaps förekom inte, men väl mjölk. Den fick man från Tenö gård eller från trädgårdsmästaren som höll ko. Svamp, framför allt champignoner, plockades, rensades av alla och serverades till smörgåsbordet brynt och spädd med grädda. Varje söndag stod biff på matsedeln till frukost kl 10. Barnbarnen gick med sina mödrar och plockade bär i skogen. Jordgubbar från egna land, bigarrårer och goda äpplen blev uppskattade efterrätter. Det var gårdskarlens privilegium att plocka jordgubbar, och han klagade bittert hos sin matmor när hennes yngste son Hans med hustru Eva gjorde intrång på hans revir. Konservera i modern mening gjorde man inte, men mina meddelare kommer ihåg att burkar och buteljer sköljdes, så man syltade och saftade säkert för vinterns behov.

Familjen kallades till måltiderna med en gongong upphängd i en ek utanför entréverandan. Smörgåsbordet dukades på ett särskilt bord i salen; först gick damerna och tog för sig, varefter herrarna "skockade sig kring bordet och länge njöto av dess läckerheter". Ingen kommer ihåg att man nånsin åt ute eller på någon av verandorna. Efter varje måltid läste Augusta von Dardel in sockret. Herrarna samlades på en veranda, rökte cigarr och drack punsch.

Tjänstefolket intog sina måltider i kokerskans rum i köksflygeln. På kvällarna kunde det hända att de dardelska barnbarnen slog sig ner bland tjänarna som satt och vilade på kökstrappan. Där kunde de få höra kammarjungfrun Anna sjunga "Uti Vermeland en fager tärna bodde, och många friare till henne gnodde . . ." och annat trevligt i den stilen. På Emmadagen drog hela tjänarskaran till en äng vid infarten till Montebello och höll kaffekalas, som barnbarnen med förtjusning deltog i.

Yngsta dottern, Amelie Boltensstern, medförde egen barnjungfru för att passa sönerna och tvätta deras randiga bomullsbyxor och blusar. Hon utförde också småtvätt åt sin matmor. Någon riktig stortvätt förekom inte på Montebello, men visst tvättades och ströks det mycket. Stortvätten skickades in till staden eller roddes till "en gård vid Askrikefjärden, där man sedan hämtade den". Den stora tunga mangeln med stenkista i Montebellos mangelbod användes inte; man gick hellre över till grannarna på Tenö gård och lånade deras lätta mangel med fjädrar. Nytvättade strumpor torkades uppträdna på läster för att inte krympa. I lästernas skaftända var det hål, och de trädde upp på ett snöre till nästa gång de användes.

Trädgården sköttes till att börja med av en anställd trädgårdsmästare och hans hustru. Som extra hjälp kom en trädgårdskulla över sommaren. Senare arrenderades trädgården ut. Familjen flyttade upp till köksflygeln när Dardels lämnade Montebello på hösten. De såg till att allt stod klart när herrskapet kom ut på våren.

Förströelser, utflykter och umgänge

Främmande flottbesök blev spännande avbrott i den dagliga rutinen med promenader, bad och krocket. Fritz von Dardels dotterson Fritz G. Boltensstern skriver i ett brev: "När någon medlem av något utländskt furstehus passerade med båt skulle flaggor hissas. Att sätta en utländsk flagga under den svenska ansågs inte juste, ja, förolämpande, så det blev den svenska flaggan på tornet och aktuella

10. Intill entréverandan i väster sitter några familjemedlemmar i skuggan. Kullan, anställd över sommaren, räfsar. Fritz von Dardels äldsta dotter Augusta läser oberörd av de yngre syskonens Hans och Amelies småprat vid gungan. Från entréverandan kom man in i en hall, där barnbarnen lekte då det regnade. Sovrum låg längs södra gaveln.

11–12. T.v. Carl och Augusta Hederstierna, t.h. Amelie Boltenstern med sina söner.

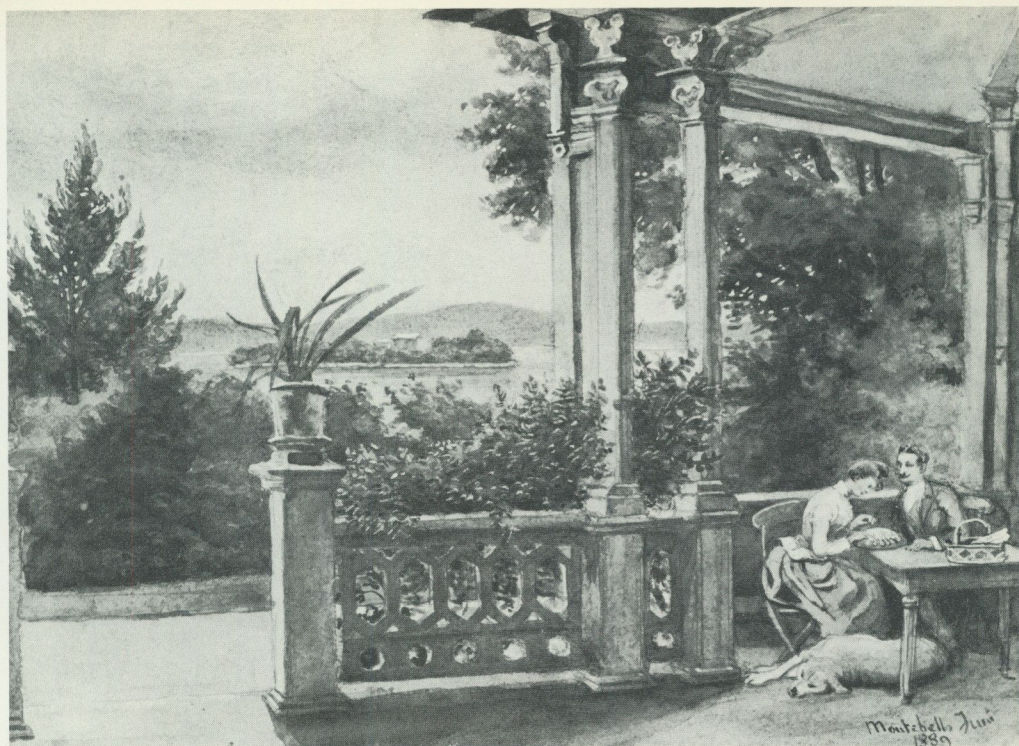

13. Picknick i det gröna 27 juni 1885.

flaggor på övriga stänger. Men vederbörande lands flagga hade man inte alltid, kanske fanns den inte ens att köpa, så det blev för damerna att ändra på gamla el. sy nytt. Det var ett 'snirspan o fäktan' för att få allt färdigt i tid." När det var segelregattor vid Sandhamn tändes eldar på kvällen vid Tenö. Ett nöje var också att från en förhyrd ångare i sällskap med vänner åse kappseglingarna på Kanholmsfjärden. Under hemfärden kunde man då beskåda illuminerade villor, raketer och romerska ljus på stränderna i skärgården. Det framgår av Dardels teckningar och dagbok att flaggor hissades och Montebello illuminerades vid festliga tillfällen som familjehögtider och flottbesök.

Under det första decenniet på Montebello flydde Fritz von Dardel från det ibland

bullriga livet och gjorde fisketurer. I juli 1880 begav han sig med två herrar från Tenö udde i en hyrd kolibribåt, en liten baldakintäckt ångbåt, till Hummelmora i närheten av Ljusterö. De anlände framåt eftermiddagen, fiskade en stund och lade ut rev. Hela nästa dag fiskade de mellan de lukulliska måltiderna. Dardel medförde dryckerna, de andra stod för maten. "Den enda händelse, som afbröt enformigheten var, när besättningen på den i närheten af Hummelmora stationerade pansarkryssaren Kare tog sig ett bad. Klipporna blefvo med ens betäckta med badande, som raskt kastade sig i vattnet. På en annan strand litet längre bort åså jag, på afstånd förstås, kvinnornas bad i en enkel inhägnad af björkar genom hvilkas glesa löfverk man kunde skimta baderskornas rosiga lemmar

14. Gustaf Adolf och Amelie Boltensstern i en stilla stund på en av verandorna.

och behagliga rörelser, allt under det deras silfverklingande skrattsalvor upplifvade landskapet.”

Man gjorde picknickutflykter till närbelägna vikar och holmar, enstaka besök på restaurangerna i Vaxholm och på Rindön. Ibland var Dardels inbjudna till fest på Vaxholms fästning. Då hämtade slupar.

Efter Fritz' avgång från överintendentens-ämbetet blev det längre sammanhängande perioder för honom på Montebello. Han fick nu mer tid för måleri på verandan och fiske med sina grannar. 1889 begav han sig ensam på ett par dagars utflykt till Sandhamn där han ägnade sig åt att teckna och måla. 1891 besökte en fransk eskader Stockholm vilket föranledde familjen att ge sig ut på Trälhavet för att titta på pansarskeppen. Samma dag eskadern

skulle lätta ankar, utbröt i Vaxholm en eldsvåda som hotade att sprida sig i den starka blåsten. De franska matroserna ryckte då ut och hindrade elden från att gripa omkring sig. Bara två av husen i Vaxholm blev förstörda.

Mot mitten av 1890-talet försämrades Dardels syn; på ena ögat var han redan nästan blind. Han begagnade dock varje tillfälle att rita och måla, särskilt efter naturen, och njöt av den lantliga stillheten på Montebello. Färre och färre gäster kom. Hans egna ord uttrycker väl hur han fröjdades över att komma ut till landet på våren. ”Jag far till Montebello i full vårstämning, de stora ekarna med sin saftiga grönska, ängena liksom en turkisk matta med strödda blommor af alla nyanser, fruktträden i blom ...”

Fritz och Augusta von Dardel var mycket fästade vid sina barn och deras familjer, vilka under 1880-talet också var de trängaste gästerna. Alla inbjöd de vänner att komma på middag eller att stanna några dagar. Gästerna på Montebello tillhörde deras vanliga umgängeskrets inom stockholms societeten. Släktingar kom ofta ut. Vänner som hade sommarvillor i Vaxholm rodde över. Teaterchefen Erik af Edholm, Dardels nära vän, for gärna till Montebello. Höpkens tillhörde deras krets i Stockholm och kom ofta på middag. Då Nils von Höpken fyllde år på midsommardagen var det kalas med dans på Bogesund. Där emot förekom grannumgänge sällan mellan familjerna på Montebello och familjerna i villorna på Tenö udde.

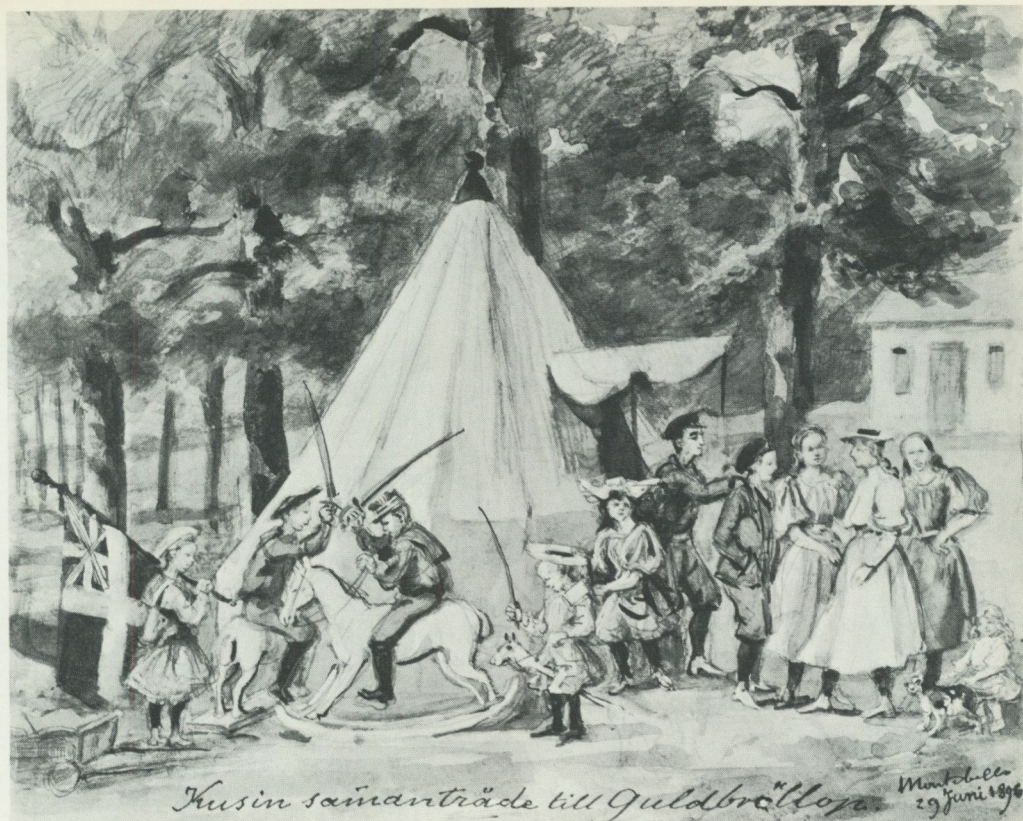
Fritz och Augusta von Dardels gäster sov sällan över; det gjorde däremot gärna barnens vänner. Yngsta dottern Amelie, då

ogift, hade vid ett tillfälle några flickvänner ute. På flickors vis satt de uppe hela natten och pratade. Mamma Augusta blev så orolig då hon på morgonen märkte detta att hon gav dem kaffe med konjak till frukost för att de inte skulle bli sjuka.

Under 1880-talet strömmade ungdomar ut och in på Montebello. De kom med ångbåten eller seglade från Skeppsholmen i hyrda båtar. Många romanser spirade under dessa glada somrar. När stället tillträdde 1879 var endast näst äldste sonen Carl gift, med sin kusin Ebba de Dardel från Neuchâtel. Äldste sonen Fritz August blev förälskad i den "väna och aimabla" Matilda Norlin, gäst hos familjen von Vegesack i Vaxholm och vän till flickorna von Dardel. Det blev förlovning sensommaren 1879 till familjens stora glädje. Äldsta dottern Augusta fick täta besök av sin goda vän Louise Hederstierna och dennas bror

15. Familjen von Dardel har just landat vid Tenö brygga för att ta ångbåten till Stockholm. Där står redan andra resande.

16. I juni 1896 samlades ett par lyckliga veckor unga och gamla ur släkten för Fritz och Augusta von Dardels guldbroällöps. Några av pojkarna fick sova i militärtält på gårdsplanen. Mellan deklamationer, tablåer och festmåltider lekte och busade kusinerna, medan de äldre promenerade eller gjorde lustturer med båt.

Carl. Tycke uppstod och det blev förloving. Sommaren 1889 gifte sig Amelie med den unge officeren Gustaf Adolf Boltenstern. I samband med att barnen von Dardel förlovade och gifte sig ordnades alltid fester på Montebello. Gästerna kom med eftermiddagsbåten från Stockholm. Vid 5-tiden intogs middag, de äldre åt i salen och de yngre i hallen där de fick glamma bäst de ville. Sittande bord kunde dukas för 40 personer. Efter middagen promenerade gästerna på gångarna i parken eller tävlade på krocketplanen. En militärmusikkår spelade och de yngre dansade därtill. Kl 10 på kvällen hämtade en

specialbåt, troligen vid Montebellos egen brygga, och förde gästerna tillbaka till Stockholm. Det hörde till dessa fester att sonen Nils deklamerade egenhändigt författade tillfällighetsdikter.

Fritz von Dardels sista decennium på Montebello utmärktes av ett lugnt och stilla liv. Endast då barnbarnen kom blev det liv och rörelse. Hans syster Augusta Ramel från Skåne och hans bror Louis Alexandre de Dardel med hustru Cécile sammanträffade ibland under sommaren, och de åldrande syskonen återupplivade gärna minnen från barndomshemmet Vigner vid Neuchâtel.

17. Tennis tillhörde förströelserna förutom promenader på udden. Huset som skymtar var stall och hyste även gårdskarlen. Hönshuset låg bakom byggnaden.

Den sista stora familjehögtiden på Montebello, ännu levande i några av deltagarnas minne, var Fritz och Augustas guldbröllopsfest den 29 juni 1896. Nästan alla barn och barnbarn var med, liksom en del släktingar. Några tonåriga barnbarn fick sova i lånade militärtält på gårdsplanen. Den stora dagen började med barnbarnens hyllningar på planen utanför verandorna. De sjöng och deklamerade, uppförde tablåer, bilder ur parets liv. Därpå avåts gemensam frukost. Uppvaktningarna pågick hela dagen. Blommor och telegram strömmade in. Fritz von Dardel lottade ut egna verk till familjen som minne av dagen. Till middagen kom fler gäster. Taffelmusik utfördes av Vaxholms

kustartilleriregementes musikkår. Guldbröllopsparet fick uppleva lyckan att se flera generationer hos sig. I hela tre veckor var den stora familjen samlad. Dagarna fördrevs med lusturer på förhyrda båtar, tennis och krocket. Man samlades kring förfriskningar på gårdsplanen. De yngsta plaskade omkring vid stranden hela dagarna.

Så försvann den stora och livliga skaran från Montebello, och Dardel skrev i sin dagbok att "trots nöjet att njuta af min afkommas närvaro och mina syskons sammanträffande troligen sista gången i lifvet känner jag ett visst behag att återtaga mina vanliga sysselsättningar i lugn och stillhet". Han kände sig trött och var be-

18. När krocket introducerades från England strax efter 1800-talets mitt, kom det främst att höra till sommarens fröjder.

19. Guldbryllopet 1896. Längst fram fr.v.: Sophie von Dardel, Fritz G. Boltensern, Nils von Dardel, Thure Boltensern, Fredrik och Brita von Dardel, Georges (med halmhatt) och Hans von Dardel, Amelie Boltensern (f. von Dardel), Matilda von Dardel (f. Norlin). Rad 2 framifrån: Elsa (i rättviksdräkt) och Marthe von Dardel, Cécile de Dardel (f. de Perregaux), Amelie Hamilton, Gustaf och Marie von Dardel. Rad 3 framifrån: Georges von Dardel, Friz von Dardel och hans hustru Augusta (f. Silfverschiöld), Lucie von Dardel (f. Palin), Augusta Ramel (f. de Dardel), Augusta Hederstierna (f. von Dardel). I fonden: Fritz och Nils von Dardel, Gustaf Adolf Boltensern, Carl Hederstierna (lutad mot krukan), Louis Alexandre de Dardel.

drövad över synens fortgående försämring, vilken så småningom helt hindrade honom att ägna sig åt det som varit hans livselixir, att teckna och måla. När han inte längre kunde måla, satt han på sin veranda och rev sidenlappar i remsor att stoppa kuddar med.

Efter Dardels död 1901 bodde hans änka kvar till och med 1907. Sommaren det året blev den sista för familjen Dardel på Mon-

tebello, eftersom kontraktet med von Höpken löpte ut i mars 1908. Under sommaren delades alla tavlor och konstföremål på sju lotter, en för vart och ett av barnen. Augusta von Dardel, som då var över 80 år, avstod från sin andel. Barnen fick ta möbler till ett värde av 100 kr var. Resten av bohaget såldes på auktion. Höpken började därefter hyra ut Montebello. 1917 lät han, enligt ett meddelande till Nordiska museet, riva alla byggnaderna, därför att han var trött på hyresgästernas tjat. I dag är Montebellotomten strövområde, men några husgrunder erinrar fortfarande om den forna bebyggelsen.

Sommarlivet på Montebello framstår ljusst och lyckligt i Fritz von Dardels anteckningar och i ättlingarnas berättelser. Visst finns det många som med glädje kan blicka tillbaka på sin barndoms sommarnöjen i Stockholms skärgård, på ställen liknande Montebello med kusinmöten, bad, lek och alltför många solvarma jordgubbar till efterrätt. Men Montebello är ändå unikt, därigenom att dess ägare, Fritz von Dardel, hade förmågan att i otaliga skisser, teckningar och akvareller föreviga det brokiga sommarlivet där och på så sätt förmedla till oss senfödda en mänsklig och värmande bild av ett träslott vid vattnet där alla trivdes och höll av varandra. Hans ritstift har fångat en gången tids människor i lek och på vandring, familjens hundar, siesta i hängmattan, en ung dotter som sömmar på en flagga, trädgårdskullan som räfsar, gårdskarlen som knegar under oket med vattenhinkarna, kokerskan som står trind och god med förklä över magen i den öppna köksdörren – alla finns med. Det är Carl Larsson före Carl Larsson, en oefftärmlig svit av stämningsmättade ögonblicksbilder från en stor familjs lyckliga sorglösa sommarmånader, under 1800-talets sista decennier. I omfång saknar den motstycke före kamerans tid.

Källor och litteratur

Otryckta

Kungl. Biblioteket. Dardel, F.v., Memoares. Handskrift med pennteckningar. I d 9 a: 4–8.

Lantmäteristyrelsens arkiv. Del av karta 1870-74.
Nordiska museets arkiv. Anteckningar om Montebello. 65/1975.
Riksarkivet. Svea hovrätts arkiv. Bouppteckning 1901 nr. 56.
Stockholms stadsarkiv. Bouppteckning 1877 1-135.
Privat ägo. Dardel, F.v., Bokförteckning jemte uppsats öfver konstföremål 1890. Skissblock, teckningar och akvareller.

Tryckta

Ankarberg, C.-H. & Sundberg, Margareta, Lidingön som sommarort. Lidingö 1974.
Asplund, K., Nils Dardel. 1. Ungdomstiden. Sthlm 1957.
Bergengen, K., Skärgårdsbåt till sommarnöjet. Med en skeppskatalog av B. Friberg. Sthlm 1965.
Beskrifning jemte statistisk tabell och karta öfver Östra Ryds socken belägen i Stockholms län och Danderyds skeppslag. Sthlm 1851.
Dardel, F. v., Dagboksanteckningar 1873-1876. Sthlm 1916.

- *Dagboksanteckningar 1877-1880.* Sthlm 1918.
 - *Dagboksanteckningar 1881-1885.* Sthlm 1920.
 - *Minnen från senare år.* Sthlm 1931.
Dardel, G. v., Lyckliga hov, stormiga år. Sthlm 1953.
Edholm, E. af, Mot seklets slut. Sthlm 1948.
Eklund, H. & Sjöberg, G., Skärgården förr. Sthlm 1969.
Färg och form. Katalog 107. Minnesutställning öfver Fritz von Dardel. Sthlm 1940.
Förteckning på villor och sommarställen i Stockholms omgifningar, deras egare och hyresgäster. Sthlm 1888.
Hellspong, M. & Löfgren, O., Land och stad. Lund 1972.
Linde, U., Anteckningar om schweizerstilen. Sthlm 1959.
Lundin, C., Nya Stockholm under 1800-talet. Sthlm 1890.
 - *Stockholmska sommarnöjen förr och nu, i Svea, Folk-kalender för 1894.* Sthlm 1893.
Rosén, S., Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering. Sthlm 1967.
Stavenow-Hidemark, Elisabet, Villabebyggelse i Sverige 1900-1925. Sthlm 1971.

Summary

Montebello, Fritz von Dardel's summer house near Vaxholm

Fritz von Dardel (1817-1901), officer, courtier, official, artist and friend of Charles XV, captured all the environments he visited on his sketch-block. Private collections contain innumerable drawings and watercolours in which he immortalized the happy summers he spent with his large family on his property Montebello near Vaxholm on the coast north of Stockholm. In 1879 he leased the land and became owner of the houses. Montebello was beautifully situated on a headland. The main building was a large and splendid wooden house of two storeys, an excellent representative of what was known as Swiss architecture, with its verandas, pillars, fretsaw work and towers on the roof. The house was painted yellow with sections of a red scaled panelling and with details in white. The ground floor contained a pantry, a hall, a dining-room with a veranda, a drawing-room and three bedrooms, one of which was Dardel's combined bedroom and study with a veranda outside. The upper floor contained six

bedrooms and a dry closet around a spacious hall. The kitchen was located in a separate building which also had quarters for the cook and three maids. The stable, with rooms for the caretaker, outhouses, a henhouse, an earth closet and a dwelling for the gardener, were sited farther away. A park with tall oaks and large lawns surrounded the main building, paths were laid out over rocky slopes, meadows and along the shores. The main building was generously and comfortably furnished for family and social life. The way of life did not differ from that common in town. It was characterized by 19th century upper class standards and values. Numerous guests came to Montebello during the 1880s. Big parties were held at Montebello in connection with engagements and weddings within the family. When Fritz von Dardel died in 1901 his widow stayed at Montebello until the contract expired in March 1908. The owner then let the buildings but had them pulled down in 1917.

Att kärna smör

Ingrid Söderlind-Myrdal

Under senmedeltiden fick kyrkmålningarna en mer folklig och burlesk karaktär. Folkets vardagsliv trädde fram på kyrkväggarna. Ett motiv som blev vanligt är sägnen om kvinnan som försvor sig till djävulen och därigenom fick möjlighet att utnyttja grannarnas kreatur för att skaffa sig extra mycket mjölk och kunna kärna rikligt mycket smör. Motivet finns i svenska, danska och finska kyrkor. Det är framför allt smörkärningsscenerna som intresserat mig.

Målningarna uttrycker mycket konkret sägnens innehåll. Kvinnorna står och kärnar. Kärnorna är stora. Ofta når de till midjan på kvinnorna, någon gång till bröstet – den som har mycket grädde behöver en stor kärna. Ibland får kvinnorna hjälp av djävulen också med själva arbetet. Då håller båda i kärnstaven. Detta är säkert inte bara ett allmänt uttryck för att kvinnan var i förbund med djävulen utan visar också att hon rent praktiskt behövde hjälp för att klara av arbetet, som är tungt om man har mycket grädde i kärnan.

Föreställningen om kor som tjuvmjölkat med hjälp av onda makter är äldre än 1400-talets kalkmålningar. Den antyds även i landskapslagarna: ett fel på en ko kan vara att den är mjölkstulen. Att sägnen blev aktuell under senmedeltiden beror troligen på att boskapsskötseln då fått ökad betydelse, och kor som inte gav någon mjölk, och därmed inte heller något smör att sälja eller lämna i skatt, kunde bli förödande för en familjs ekonomi.

Kvinnorna på kalkmålningarna använder laggade stötkärnor. En sådan kärna finns också avbildad i en illustration i en 1400-talshandskrift av Magnus Erikssons

1. Här kärnas smör. Mjölkharen har återvänt från välförrättat värv och spyr upp den stulna mjölken. Målning i Söderby-Karl kyrka, Uppland, från 1400-talets slut. Foto Inger Strömsten.

landslag. Illustrationen tillhör Ärvdabalken. Den visar en man och en kvinna som ska dela ett arv. Mannen tar den värdefulla kannan av metall, kvinnan får nöja sig med kärnan av trä.

De äldsta svenska beläggen på stötkärnor får vi genom arkeologiskt material. Fynden består främst av bitar av kärnstavens nedre del, formad som en perforerad trissa. Sådana fynd har gjorts vid utgräv-

ningar i Lund och Lödöse. Det äldsta fyndet från sistnämnda plats har daterats till första hälften av 1200-talet enligt muntlig uppgift från Rune Ekre. I Lund har man hittat en helt bevarad trissa med hål placerade runt kanten. Liknande fynd har gjorts vid utgrävningar av Elisenhof i Schleswig, vars fyndmaterial dateras till 700–900-talen. Kärnstavens nedre del kunde också vara formad som ett kors men den typen är svårare att identifiera i det arkeologiska materialet. I Sverige har den laggade stökärnan använts in på 1900-talet.

Smörberedningen var en av kvinnans vardagssysslor i det förindustriella bondesamhället och är en viktig del av kvinnohistorien. Det har inte skrivits särskilt mycket om redskapen och själva arbetet. I sin historia om de nordiska folken (1555) kallar Olaus Magnus ett kapitel i trettonde boken för "Om den stora tillgången på smör", men vi får inte veta något om hur arbetet gick till. Per Brahe och Schering Rosenhane ägnar inte smörkärningen någon större uppmärksamhet i sina s.k. hushållsböcker från 1500- och 1600-talen. Den förstnämnde anger smörkärning bland fatburshustruns uppgifter. Schering Rosenhane skriver att dejan ska ha ost och smör i förråd men nämner inte smörkärning. Rå-lamb (slutet av 1600-talet) och Salander (början av 1700-talet) är lite utförligare i sina beskrivningar.

I 1700- och 1800-talens lantbrukslitteratur finns uppsatser om smör och smörkärning, om nya rön och metoder, men för att få en ordentlig uppfattning om redskapen och arbetet måste man gå till uppteckningar och svar på frågelistor. Där finns det viktigaste och mest omfattande materialet. Huvuddelen av källmaterialet till denna uppsats består av drygt 170 uppteckningar från Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA) och Nordiska museet samt uppgifter och foton från resp. realkiv. Många har kommit in som svar på två frågelistor: ULMA:s första frågelista "Mjölkhushållning" som skickades ut 1927 och en av Nordiska museets första frågelistor, "Matberedning och måltidsseder". En an-

nan viktig källa är katalogkorten över Nordiska museets smörkärnor. Det har inte gjorts någon större modern svensk undersökning om smörkärnor och smörkärning men ett par viktiga uppsatser har publicerats i Polen och DDR: Anna Kowalska-Lewicka har skrivit om den traditionella smörberedningen i Polen och Renate Winter har behandlat smörberedningen i f.d. Pommern.

Mjölken

Smör har huvudsakligen beretts av grädde från komjolk men även från getmjolk och fårmjolk, ibland för att dryga ut den vanliga grädden.

Det var inte särskilt vanligt med getsmör. "Getmjolk kunde någon gång användas, men getsmör ansågs mindervärdigt. Det var för torpare och fattigfolk som ej hade råd att hålla sig med ko" skriver en meddelare. Fårsmör tycks bara i undantagsfall ha fungerat som vanligt smör i Sverige. I Danmark användes däremot fårsmör tidigare som ersättning för smör, och i vissa delar av Norge åt man gärna fårsmör till jul, skriver Gösta Berg i artikeln "Fåret som mjölkdjur". Både getsmör och fårsmör användes som smörja. Antalet getter och får minskade i Sverige under 1800-talet, men detta behöver inte betyda att getsmör och fårsmör tidigare förekommit mer i hushållet. Mjölken efter dessa djur lämpade sig bättre till ost.

Arbetet

Smörberedningen var ett viktigt arbete. Smöret var ju tidigare skattepersedel i vissa områden och det har alltid varit en viktig handelsvara. Många sålde smör. En dåligt skött smörberedning gav lite smör och små inkomster. "Det var både arbete och konst att kärna smör och inget latmansarbete" säger en av meddelarna. Man måste lära sig att påverka och kontrollera gräddens surhetsgrad och temperatur, och det tog tid innan man lärde sig att kärna snabbt och riktigt.

Grädden kunde vara söt eller sur. Sur grädde gav mer smör än söt grädde. Den

2. Smörkärnande kvinna från Södermanland. 1926.
Foto i Nordiska museet.

sura grädden var självurnad eller surnad med hjälp av syreväckare. I lantbrukslitteraturen finns ofta klagomål över den självurnade grädden: den ansågs ge ett dåligt smör. Särskilda syreväckare nämns bara i ett par uppteckningar men det var vanligt att man försökte påverka gräddens temperatur på olika sätt. Detta inverkade i sin tur på surningen.

Gräddens surhet och temperatur styrde arbetet. Om grädden var för lite syrad och för kall gick arbetet långsamt. Var den för sur blev smöret "tranigt". Högst en vecka fick grädden stå enligt en uppteckning från Norrbotten. Många meddelare berättar också att de kärnade en gång per vecka. Så länge kunde grädden tydligt sparas utan att bli för dålig. Det gick snabbt att kärna varm grädde, men temperaturen fick inte vara för hög – då blev smöret smågryntigt och det var svårt att få rätt på smörkulorna som gärna blandade sig med mjölken. I uppteckningarna finns bara ett fåtal mer exakta uppgifter om vilken temperatur som ansågs lagom. De håller sig mellan 17 och 20°C. När man i lantbrukslitteratur från sekelskiftet skriver om smörkärning i hemmet rekommenderas en temperatur som håller sig några grader lägre: 12–14°C under sommaren, 16–17°C under vintern. Då tog kärningen lite längre tid men i gengäld tillvaratogs fler fettkulor och man fick mer smör. Det gällde att kunna göra lämpliga avvägningar.

Eftersom gräddens temperatur hade avgörande betydelse för smörbildningen, har folk prövat och använt olika metoder för att kunna påverka och kontrollera den. I uppteckningarna nämns en rad exempel:

- Man ställde kärnan med grädde i, eller den bunke som grädden förvarades i, på spiskanten eller nära spisen. Detta är den vanligaste metoden enligt uppteckningarna. Från Norrbotten finns en uppgift om att en del gårdar hade en urholkning i spismuren. Denna urholkning var avpassad för smörkärnan, som sattes dit dagen innan smörkärningen skulle äga rum.

- Smörkärnan eller bunken med grädde ställdes i en bunke med hett vatten. Under sommaren användes kallt vatten. Det förekom också att kärnan med grädde sänktes ned i brunnen.
- Kärnan sköljdes med varmt eller kallt vatten innan grädden hälldes i. Den skulle ha samma temperatur som grädden.
- Man hällde varmt eller kallt vatten i grädden. Nackdelen med denna metod är att grädden blir magrare. Några hällde i varm dricka eller varm skummjolk.
- Grädden flyttades in i boningsrummet under natten.
- Kärnan hölls en kort stund över elden innan man hällde i grädden.
- Töreln (kärnstaven) doppades i hett vatten innan man började kärna.
- Man lade varma stenar i grädden. Rödglödande kol nämns en gång. Det hör ihop med föreställningen om trolldom men fungerar rent praktiskt bra.
- Man valde en bra plats att arbeta på. I närheten av spisen vintertid, i källarbod, mjölkammare eller liknande utrymme under sommaren.

Det tog tid och behövdes träning innan man lärde sig att kärna ordentligt. Man märkte med en gång om den som kärnade var van eller inte, skriver många. Ofta nämns det s.k. kärnljudet som avgörande för smörbildningen. Kärnljudet var ett bullrande ljud, som åstadkoms genom att kärnstaven lyftes upp alldeles ovanför gräddkanten i kärnan och därigenom tog luft, "tog väder", med sig ner i grädden. Luften gör att smöret lättare skiljs från mjölken. Om man inte fick luft i grädden tog smörbildningen längre tid eller misslyckades kanske helt. Kärnstaven fick inte lyftas för högt och inte tryckas ned för hastigt – det var denna avvägning man måste lära sig. Arbetet skulle gå i jämn takt och utan avbrott tills det började bildas smör.

På stora gårdar kärnade man varje dag, men de flesta samlade grädde några dagar för att få ihop en tillräckligt stor mängd.

Fredagar och lördagar var vanliga "kärndagar". Under sommaren kärnade man oftare än under vintern. Från Dalarna finns en uppgift om att man under vintern ibland kärnade varannan vecka; enligt en uppgift från Skåne kärnade man under sommaren tre gånger i veckan men bara en gång i veckan under vintern. Smöret blev bättre om grädden inte stod för länge, men ändå kärnade många bara en gång per vecka. Kanske ville de få ihop en viss mängd grädde innan de avsatte tid för arbetet. Det var ju inte bara kärningen som skulle utföras utan även en del efterarbete.

Ibland misslyckades arbetet helt. Det blev inget smör trots att man kärnat i flera timmar. Vad berodde det på? Svårigheterna att få smör förklaras på olika sätt i uppteckningarna. Samma meddelare anger ofta flera orsaker. Många nämner gräddens temperatur eller att grädden var för sur, för besk, för gammal eller för tunn. En vanlig förklaring är också att man använt mjölk efter kor som stod i sin eller skulle kalva. Då har man varit tvungen att använda den mjölk som korna gav tills de sinade helt, trots att mjölken inte var bra den sista perioden. Några nämner som orsak socker i grädden – då blev den tyngre och var svårare att få tjock – kornas utfodring eller åska.

Den förklaring som nämns flest gånger är dock att korna – eller grädden – varit förtrollade av onda makter eller illvilliga grannar. Att denna förklaring är den vanligaste hör troligen ihop med svårigheterna att helt kunna kontrollera temperatur, surhetsgrad och andra faktorer som påverkade möjligheterna att få ett bra smör. Man gjorde som vanligt och det blev ändå inte bra.

Dessa föreställningar förekom inte enbart i samband med smörkärning utan även vid arbeten som ölbrygd, slakt, ljusstöpning, jakt och fiske enligt Bente Alver som undersökt norskt häxväsen. Gemensamt för dessa arbeten är att de är viktiga och krävande och att slumpen kan ha en viss betydelse.

Har meddelarna själva trott på att grädden eller korna var "förgjorda"? Många ta-

lar om "förr", "andra", "de som var vidskep-liga". Detta behöver i och för sig inte betyda att de inte själva trott på det. Det kan vara ett sätt att överföra sina tankar på andra. Men samtidigt verkar förklaringen "förgjort" ha blivit något av ett talesätt.

Det var kvinnorna som skötte om smörkärningen. Männen hjälpte ibland till när man hade mycket grädde att kärna och arbetet var tungt. "Den stora holken fick far alltid kärna." Om arbetet förlades till söndag förmiddag kunde det hända att männen hjälpte till, skriver Ole Hjørup i sin bok "Landbokvinden". Också barnen deltog i arbetet.

Ibland kärnade ett par vuxna personer tillsammans. Då höll båda i kärnstaven och hjälptes åt att dra den upp och ned. Från Lappland finns en uppgift om att de törLAR (kärnstavar) som användes till stora kärnor upptill var försedda med en tvärså. Då var det lättare att kärna två tillsammans.

Stötkärnor

De flesta kärnorna var tillverkade av trä. Det var viktigt att välja ett bra träslag. Grädden fick inte ta smak och träet skulle inte spricka. Kärnan kunde vara tillverkad helt igenom av samma träslag, men det förekom också att själva kärnan (holken), staven och trissan/korset (stavens nedre del) var av olika träslag.

Kärnan och staven var ofta tillverkade av gran. Gran ger inte någon bismak. Det var ett vanligt material i mjölkbunkar, ja över huvud taget i kärl där man förvarade matvaror av olika slag. Trissan/korset var den del som utsattes för störst påfrestning. Därför användes ofta lövträd, framför allt björk. Björk är hårt och tungt och spricker inte så lätt som gran. Ibland satte man en ring av björkvidjor runt korset.

Kärnans storlek följde ofta storleken på ladugårdsbesättningen. "Vid beställande av kärna hos 'tjärnlaggarna' behövde aldrig storlek uppgivas utan endast det antal kor man ägde, då 'laggarn' genast var på det klara med vilken storlek som passade", berättar en meddelare från Ångermanland. Anna Kowalska-Lewicka beskriver lik-

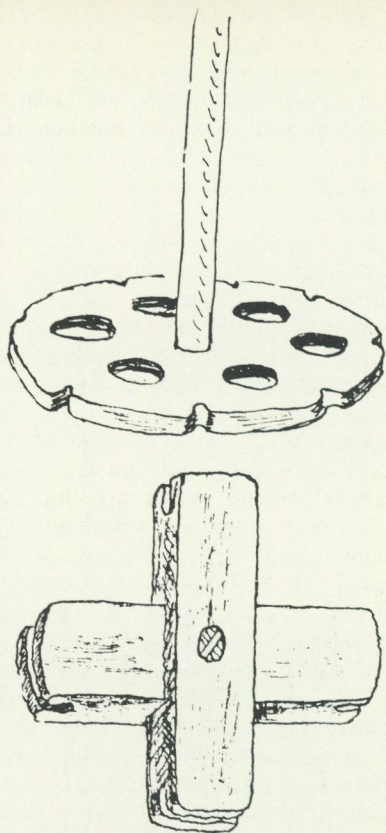
ande uttryckssätt från Polen: kärna för en ko, för två kor osv. (Kärnans storlek påverkades naturligtvis också av i vilken utsträckning grädden användes till smör.)

Det finns också många uppgifter om att samma gård hade kärnor i olika storlekar. När korna gick ute under sommaren gav de mer smör – då behövdes en större kärna än under vintern. Kärnorna på fåbodarna var ibland större än de som användes hemma. Getmjölken kärnades i små kärnor. Dessa kallades ibland getholkar. Att man hade särskilda kärnor till getmjölken berodde på att mängden var liten och kanske också på att getmjölken hade stark smak. Små kärnor till barnen nämns en gång.

”En stor kärna är så hög att den når kvinnan till halva bröstet” står det i en uppteckning. En kärna som är knappt en halv meter hög och 16 cm i diameter räknas som en liten kärna – lagom för två kor. Den minsta kärnan i det här materialet är 18 cm hög och 11,5 cm i diameter. Den finns på Nordiska museet och kommer från Värmland. På katalogkortet står: ”Kärnan sades hava varit begagnad av en fattig gumma, som tigt ihop sin mjölk.” De största kärnorna är drygt en meter höga och ca 20 cm i diameter.

Kärnstavens nedre del kan vara formad på olika sätt. Grundformerna utgörs av ett kors resp. en perforerad trissa. Även korset kan vara försett med hål. Formen var inte utan betydelse. Ju mer hål och utsirningar, desto lättare att få smör, säger en meddelare från Norrbotten. F. Cederborgh skriver i ”Om mjölkhushållning och smörberedning” att korset utan hål bara kan användas om grädden är självsurnad och riktigt tjock. Om grädden är tunn förslår inte korset. Med det kan man inte bearbeta grädden tillräckligt aktivt. Det blir svårt att få smör.

I uppteckningarna förekommer kors dubbelt så många gånger som trissa med hål i. Materialet ger en övervikt för den perforerade trissan i Skåne, Småland, Västergötland och på Gotland. Kors eller trissa – det skulle alltså kunna berättas hurdan den grädde var som kärnades till

3-4. Bilderna visar de två huvudtyperna för kärnstavens nedre del: trissa och kors. Av dessa typer finns en lång rad varianter. Teckningar i Nordiska museet.

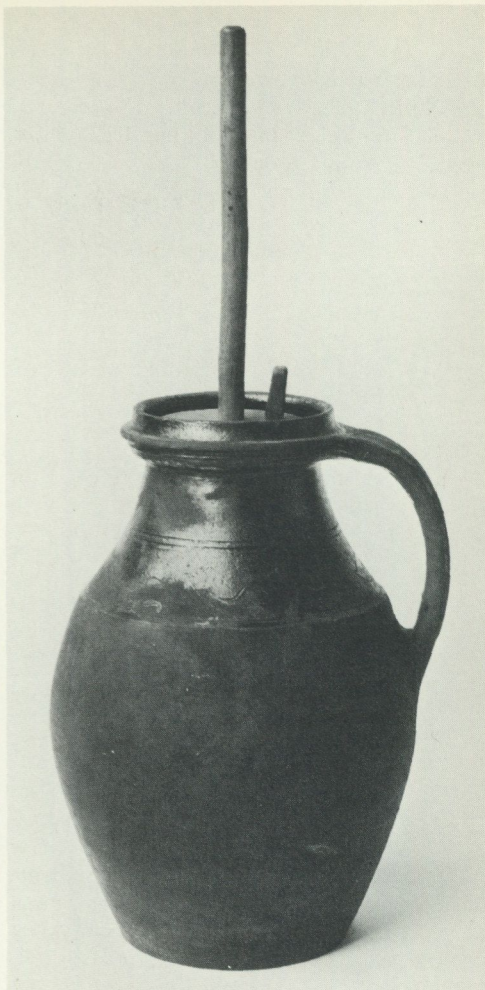
smör. Man skulle kunna undersöka om detta har samband med olika gräddsättningsmetoder och smörets betydelse för hushållet, men det har inte varit möjligt i denna uppsats.

En del kärnor har nedtill ett tapphål som sätts igen med en träplugg. Hålet har använts för två olika ändamål: dels för att före kärningen tappa ut den vassla som bildats medan man samlade grädden (många sparade ju grädden i kärnan) och dels för att efter kärningen tappa ut kärnmjölken. Att man skulle släppa ut kärnmjölken genom

hållet verkar lite opraktiskt. Små smörklumpar kan lätt täppa till öppningen. Ett par meddelare betonar dock särskilt att man annars var tvungen att lyfta upp smörkärnan och hälla ut mjölken. Lars Levander nämner såväl hål för vasslan som för kärnmjölken i "Övre Dalarnes bondekultur".

En av Nordiska museets kärnor är tillverkad av en urholkad stock. Sådana kärnor nämns i en del uppteckningar. Några meddelare har försökt att inordna tillverkningsätten i ett slags tidsordning. Den urholkade stocken skulle var äldre än den laggade smörkärnan. Här kan dock formuleringen i ULMA:s frågelista ha påverkat svaren: "Finns det något minne av att det [redskapet] bestod av en urholkad trädstam?" Smörkärnor av urholkade trädstammar har varit ganska ovanliga. De nämns sällan i litteraturen. Grotenfelt beskriver sådana kärnor från Finland. De nämns också i uppsatserna av Renate Winter och Anna Kowalska-Lewicka. Den förstnämnda anser att de är en äldre typ av smörkärnor i Pommern. Anna Kowalska-Lewicka, som undersökt den traditionella smörberedningen i Polen, menar att den urholkade stocken bara är ett alternativ till den laggade kärnan. Anledningen till att bönderna använt den urholkade stocken förklarar hon med att de inte själva kunnat lagga, och i brist på kontanter har de inte kunnat anlita särskilda hantverkare. Men alla har kunnat urholka en stock. Det finns inga tecken på att detta skulle gällt förhållandena i Sverige.

Det har också funnits kärnor i lera. De hör till skogsfattiga områden, där det kunde vara svårt att få tag på trä. Kulturen i Lund har flera sådana lerkärnor i sina samlingar. Nordiska museet har en. Den kommer från Skåne. I Danmark har kärnor av bränd lera använts fram till sekelskiftet. En del lerkärnor har samma form som laggade kärnor, andra ser ut som vanliga lerkrukor. Det är möjligt att dessa använts även till annat än smörkärning. Lerkärnorna var inte lika hållbara som träkärnorna.

5. På slättbygden i Skåne fanns smörkärnor av lera. Sådana kärnor förekom också på kontinenten. Foto Nordiska museet.

På 1860-talet började P. U. Gussander att propagera för bleckkärnor, men de tycks inte ha fått så stor spridning. Metallkärnorna var lätta att rengöra men höll inte värmen lika jämnt som träkärnorna. De var inte heller lika stadiga att arbeta med. För att få bleckkärnorna stadigare förekom det att man lödde fast ett trästativ nedtill på dem. På trästativet stod den som kärnade.

6. Metallkärnorna fick aldrig någon större betydelse. Foto Nordiska museet.

Annan användning

Två av Nordiska museets smörkärnor karakteriseras på katalogkortet som "lumpkärnor". I dem blandades stickylle med vatten, stöttes och fick sedan torra samt kardades och spanns till garn igen.

Kärnor har också använts vid ljusstöpning och för att stöta potatis i. Grynstampen har en form som påminner om smörkärnan. Den är ofta tillverkad av en urholkad stock.

Vispa och skaka

När man hade lite grädde var det svårt att använda stötkärnan. Då vispade eller skakade man grädden till smör.

Det var vanligast att vispa grädden. Man vispade med ett slags gaffel eller en visp eller också rörde man om med handen. Fleura betonar att vispen skulle vara tillverkad av björk, ett hållbart träslag som ju också användes till kärnstavens nedre del.

En meddelare säger att grädden brukade vispas till smör om det var mindre än två liter. Enligt en annan var vispningen vanlig i gårdar, där man bara hade en ko. Då

blev grädden för gammal innan man hunnit samla ihop så mycket att det räckte till att kärna, och det lönade sig därför inte att skaffa en stötkärna. Ibland vispade man om det var svårt att få smör, "vispningen tog bättre". Det hände också att man vispade ihop smör om någon kom på besök och man ville bjuda på smör men hade slut på det.

Grädden skakades i en flaska av trä eller glas. Nordiska museet har två näverburkar som ska ha använts till att skaka grädde i. Dessa näverburkar har beskrivits av Keyland i "Svensk allmogekost". I näverburkarna finns ingen flaska. Botten och lock måste sluta helt tätt.

I upppteckningarna finns ett par uppgifter om att grädden skakades till smör genom att man tog kärnan med grädde i på ryggen medan man arbetade eller gick någonstans. Samma uppgift finns hos Keyland.

Nya former

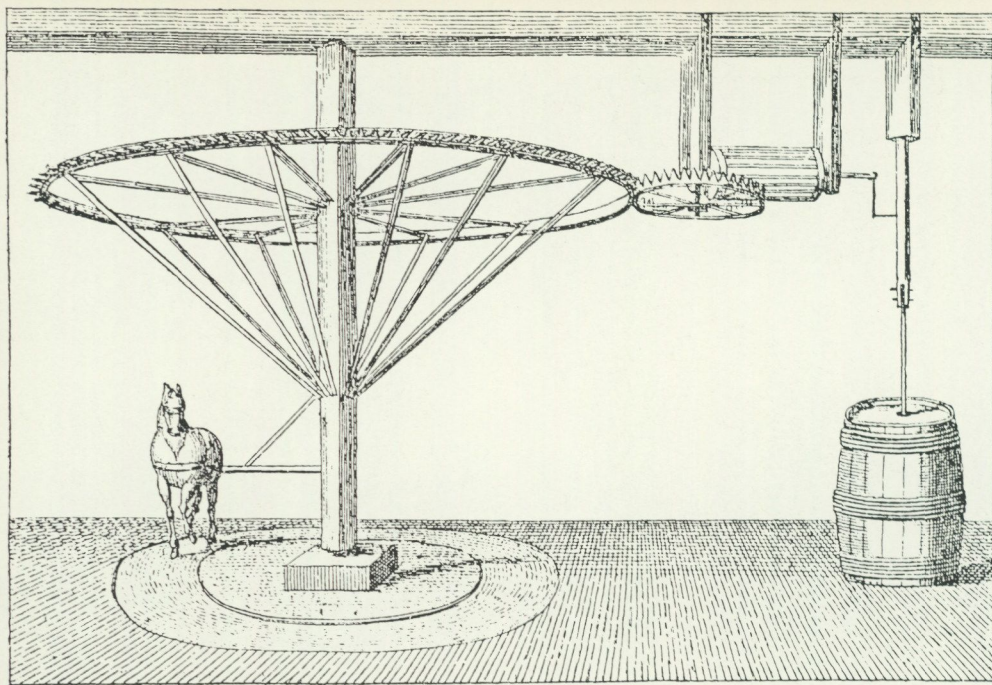
Arbetet med smörkärningen var tungt, och det har gjorts många försök att underlätta arbetet. Det har funnits smörkärnor som varit knutna till hästvandringar, smörkärnor som drivits med trampor samt tunnor som dragits runt med hjälp av en vev. Folk på gårdarna har själva prövat olika lösningar. En bra kärna skulle vara hållbar, den skulle vara lätt att arbeta med och lätt att rengöra. Ofta saknas teckningar och fotografier över dessa individuella lösningar. Man har bara de skriftliga uppgifterna att gå efter, och de kan ibland vara svåra att förstå, särskilt om det rör sig om mer ovanliga konstruktioner.

Renate Winter och Anna Kowalska-Lewicka har i sina undersökningar delat in de nya formerna i olika huvudgrupper. Här följer en liknande indelning:

- a) Anordningar för att underlätta arbetet med den vanliga stötkärnan. Hit hör smörkärnor som knutits till hästvandringar och vippstänger av olika slag. I en skrift från 1781 presenteras för svensk publik smörkärning i Holstein: en stötkärna som arbetar med hjälp av hästvandring. Jag har bara hittat ett

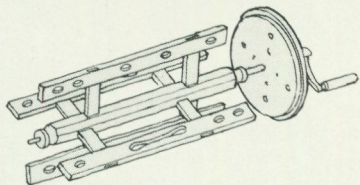
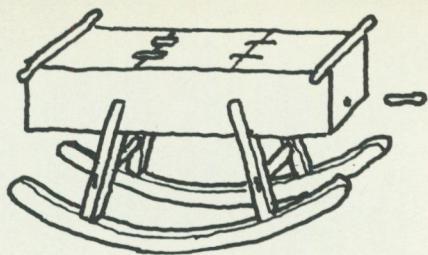
7. När man hade lite grädde vispade eller skakade man den till smör. Här skakas grädden i en näverbuk. Foto N. Keyland, Nordiska museet.

8. Smörkärna som drivs med hästvandring. Efter Martiny.

9. Smörkärning med vippstång. Efter Det danske landbrugs historie.

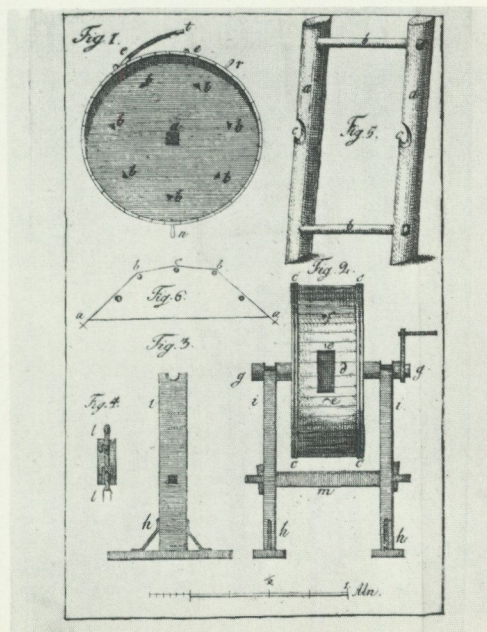

10. Smörvagg. Efter Martiny.

11. Vingar inuti en vevkärna. Västmanland. Teckning i Nordiska museet.

12. Rullkärna presenterad i Hushållningsjournal 1785 av C.F. Geyer, Uddeholm. Kärnan hade enligt honom kommit från Finland. Hela behållaren dras runt med hjälp av en vev.

belägg på att hästvandring använts i Sverige (Södermanland) och ett par belägg på annan förbättring av själva stöt-kärnan. Konstruktionerna kräver visst utrymme, framför allt vandringen. Det är möjligt att vippstänger och hästvandringar har använts för smörkärning på större gårdar med egna mejerier – det finns uppgifter om att separatorer drivits så – men något sådant har inte framkommit i min undersökning. Varken vippstänger eller vandringar tycks således ha haft någon betydelse i det svenska lantbrukshuset.

- b) Smörvagnar, smörgungor. När behållaren svänger fram och tillbaka slår grädden mot väggarna eller de fasta galler som ibland finns inuti. Smörvagnar har varit sällsynta i Sverige.
- c) Kärnor som består av en fast behållare, liggande eller upprättstående med rörliga vingor inuti. Vingarna dras runt med hjälp av en vev. Denna kärna kallas ofta vevkärna. Det var vevkärnan som tillsammans med rullkärnan (se nedan) fick störst betydelse.
- d) Rullkärna, rundkärna, är en kärna som består av en rund behållare uppsatt i en träställning. Inuti finns fasta galler eller träskivor. Kärnan dras runt med hjälp av en vev. Hela behållaren snurrar runt. Det har också funnits liggande tunnor som dragits runt med vev.

Rullkärnorna och vevkärnorna kan ibland vara svåra att skilja åt, särskilt om beskrivningen är knapphändig. Vilken som kallas vad är inte heller alltid helt entydigt.

I Schweiz och Nederländerna fanns nya former av smörkärnor redan på 1600-talet. I svenskt material möter vi dem följande sekel. Reinero Broocman skrev 1736:

The som hafwa största förrådet på grädda, bruka en liggekärna, giord som en Finne-strömmings halftunna wid hwilkens sidor inwärtens fyra laggar stå å kant, som räcka imellan båtnarna, med stort sprunshål på, hwarigenom grädden höses in, och sprunnet bindes tätt til. Mitt vti hwarthera ändan är en jernaxel med 3

13. Karls Anna Olsson från Västbergs by i Rättvik drar en vevkärna. Bilden är tagen 1944. Foto Anders Sten, nu i Nordiska museet.

spikar fastslagen, hvilke axlar ligga i skodda brädkläfvar, och är på ena axeländan en wef, hwar med smörkärnan drages omkring til thes man får smör.

Gustaf Barchaeus, som 1773 reste genom Halland, träffade på en liknande kärna:

Smörkärna var här en ankare, som var horisontelt liggande på sin axel och vefvades omkring. Inuti var allenast en sättning längs efter af 3:ne trekantiga slår, till squalpningens fullkommande.

Ännu i slutet av 1700-talet var de nya formerna mycket ovanliga. I "Samling af Hushålls och andre rön som tid efter annan blifwit i Tidningarne upgifne" skrev utgivaren i en anmärkning 1795, att smörkärningen skulle gå mycket lättare, om man hade en tunna som drogs med en vev och hänvisar till förhållandena i Frankrike.

Den stora förändringen skedde först i slutet av 1800-talet. Det hörde ihop med det allmänna ekonomiska läget. Krisen för sädesodlingen i Europa hade lett till att boskapskötseln fått större betydelse. Mjölproduktionen steg och då fanns förutsättningar för nya och bättre redskap. Till detta sammanhang hör också mejeriernas framväxt men det har jag inte inom ramen för denna uppsats haft möjlighet att undersöka.

Rullkärnan och vevkärnan var de nya kärnorna. Av dem tycks vevkärnorna ha varit vanligast. Av uppteckningarna framgår att rullkärnan kunde vara svår att rengöra. Det var också svårt att passa smörbildningen i den. I vevkärnan gick smörbildningen snabbare, eftersom den bearbetar grädden mer aktivt. F. Cederborgh anser, att vevkärnan lämpade sig väl för mindre hushåll. Det är möjligt att vevkärnan därför i högre grad än rullkärnan blev det egna hushållets komplement till de framväxande mejerierna, men detta kräver mer undersökning. Nordiska museet har elva smörkärnor av nyare typ. Nio av dessa är vevkärnor.

Man måste också vara medveten om att många fortsatte att använda stötkärnan en

bra bit in på 1900-talet. "Det ålderdomliga sättet att kärna smör är fortfarande mycket vanligt" (Dalarna 1937).

Källor och litteratur

Otryckta

Antikvarisk Topografiska Arkivet (A.T.A.). Foton av medeltida kyrkmålningar.

Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA). Svar på frågelista nr 1 "Mjölkhushållning" samt uppgifter i realarkivet.

Nordiska museets arkiv. Kulturhistoriska undersökningens material under rubriken "Mjölkhushållning". Uppgifter från realarkivet.

Statens historiska museum. Material från Lödöseutgrävningen.

Tryckta

Alver, Bente, Heksetro og trolddom. Et studie i norskt heksevæsen. Oslo 1971.

Berg, G., Fåret som mjölkdjur, i *Rig*, årg. 32 (1949).

Björkman, L. E., Om smörberedning vid små jordbruk samt om Kalfvars uppfödande. Sthlm 1899.

Blomquist, R. & Mårtensson, A. W., Fynd från Ultima Thule. Lund 1963.

Cederborgh, F., Om mjölkhushållning och smörberedning, 2 omarb. uppl. [Sthlm] 1883.

Elers, E., Några anvisningar för erhållande af goda produkter vid beredande af smör och ost i hemmet. Sthlm 1910. (Hemmansägarens bibliotek, 10.)

Grottenfelt, G., Bidrag till kännedom af mjölkhushållningens utveckling i Finland. Kuopio 1906.

Gussander, P. U., Om bästa sättet att erhålla den högsta nu kända vinst af mjölken. 1861.

Hushållningsjournal 1781, 1785 och 1788.

Højrup, O., Landbokvinden. Rok og kærne, grovbrød og vadmel. Khvn 1967.

Juhlin-Dannfelt, H., Lantbrukets historia. Sthlm 1925.

Keyland, N., Svensk allmogekost 1-2. Sthlm 1919.

Kowalska-Lewicka, Anna, La production traditionnelle du beurre en Pologne, i *Ethnologia Slavica*. T. 2 (1970). Bratislava 1971.

Levander, L., Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. 3. Hem och hemarbete. Upps. 1947. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. 11:3.)
Martiny, B., Kirne unde Girbe. Ein Beitrag zur

Kulturgeschichte besonders zur Geschichte der Milchwirtschaft. Berlin 1895.
Winter, Renate, Zur bäuerlichen Butterbereitung im ehemaligen Pommern, i Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Bd 12 (1966). Berlin.

Summary

Churning butter

In Swedish medieval churches many pictures may be found of women churning butter. They illustrate the legend of the woman who sold herself to the devil and could then use her neighbour's cattle to get extra milk so that she could make a great deal of butter. This legend seems to have become common during the late Middle Ages when stock-farming gained increased importance. The women used coopered churns in which the cream was beaten or pounded with a kind of staff or pestle. Our oldest archeological examples of churns of this type go back to the first half of the 13th century. Similar churns have been used into the 20th century.

A good knowledge of butter churns and the work involved in churning butter can be obtained from the replies to the Nordic Museum questionnaires and other records in the museum archives and by studying the objects themselves. This is the material which has been mainly used in the present essay.

Butter-making was an important job. Earlier on, butter was a taxed item in certain areas and it has always been an important commercial product. The work was dependent, inter alia, on the sourness and the temperature of the cream. Consequently, efforts have been made in various ways to influence and control these factors. Churning was usually

carried out once a week, more frequently during the summer than during the winter. Sometimes the work was totally unsuccessful. Many explained this by saying that there was something wrong with the cream but the most common explanation was malevolent powers and spiteful neighbours. It is sometimes difficult to know whether those who reported such things believed in them themselves.

Most butter churns were manufactured of wood, frequently of whitewood which does not give any taste to the butter. The lower part of the churn staff was subjected to the greatest strain. Consequently, this part was often made of hardwood which does not split so easily. Churns made of hollowed-out logs, of clay and of metal have also been found.

The size of the churns was adapted to the size of the stock of cattle. Farms usually had churns of various sizes since the milk production varied throughout the year.

Information on new churns which were turned by means of a crank can be found from the 18th century onwards but these churns did not become common until the end of the 19th century. By then, cattle-breeding and, consequently, milk production had become increasingly important and the prerequisites for changes were thus available.

En grekisk invandrarorganisation

Karla Werner

Mottagningsinstitutioner

Med institution menas här institutioner skapade enkom för invandrare. Där är man från början beredd att möta invandrarrens speciella problem och kan utöva en mottagande funktion. I bästa fall kan institutionen förvandlas till en konstant rådgivningscentral för ett fast klientel. Ett exempel på en sådan institution är *Immigrant Service*. Denna officiella svenska mottagningsinstitution finns till för att föra invandraren in i samhället, att lämna en första hjälp men också att tjäna som "provisoriskt centrum för invandrarna i Stockholm och deras mer eller mindre fast organiserade grupper". Vidare hänvisar byrån till andra myndigheter, enskilda organisationer, kyrkor osv.

På annat håll har man i anslutning till invandrarbyrån samlat under ett tak kulturella aktiviteter, en lekskola och studieverksamhet med språkkurser. På så sätt kan naturliga centra för invandrare skapas, institutioner som kan fylla flera funktioner och närma sig strukturen på de organisationer som bildas av invandrarna själva. Det finns mellan de av värdlandet skapade institutionerna och "egna" invandrarorganisationerna dessutom organisationer och institutioner, som invandrare tagit initiativet till men som arbetar med tillskotts pengar från stat och kommun och mestadels har enbart att förlita sig på idell arbetskraft för att organisera verksamheten. Ett exempel är *Internationella Föreningen för Invandrarkvinnor*. Här finns inslag av svensk personal samt en programmerad verksamhet efter svenskt mönster, vilket präglar verksamheten som "svensk institution". Så finns det

invandrarorganisationer, initierade och sammansatta av invandrare, s.k. *nationella invandrarföreningar*, till vilken den av mig studerade grekiska invandrarorganisationen hör.

Mitt syfte har varit att undersöka denna invandrarorganisations funktioner och särskilt belysa frågan i vilken grad föreningen fungerar som "kulturell oas" och som sluss in i majoritetssamhället. Samtidigt som kontaktbehovet står i förgrunden måste det alltid ses i relation till hela anpassningsprocessen. Är invandrarklubben en mötesplats för personer med anpassningsproblem, eller fungerar den som förmedlande länk mellan minoritets- och majoritetsbefolkningen och deras resp. kultur med en någorlunda friktionsfri konfrontation med nya normer och levnadssätt som följd? Anpassningsproblematiken med sådana centrala frågor som identifikationssvårigheter och behovet av referensgrupper kommer därför att beröras framöver.

Uppsatsen bygger på iakttagelser gjorda 1973 under flera månaders umgänge med grekiska immigranter i en invandrarorganisation samt på mångåriga kontakter med greker. Poängteras bör att den bild som ges delvis präglas av de villkor som gällde under militärdiktaturen. Huvuduppgiften var att registrera observerbart beteende bland grekiska invandrare och genom vardagligt umgänge med dem lära mig något om deras värderingar. Jag var också mån om att smälta in så mycket som möjligt i gruppen eller de olika grupperingarna i föreningen och tillhöra de vardagliga besökarna, varför mina informationer främst härstammar från samtal och oftast ostrukturerade intervjuer.

Fältanteckningar

En vanlig eftermiddag på "klubben"

Röster om organisationen: "Ett dynamiskt någonting med fraktioner, falanger som motverkar klubbens intressen." – "Ett ställe där man kan glömma och får vara grek, har vänner omkring sig, kan sjunga, dansa, dricka utan att väcka förargelse" (gäller festliga tillställningar, inte vardagsaktiviteter). – "En riktig skvallerby." Råd från vännerna: "Gå bara dit när du är säker att det finns någon där som du känner, om du vill slippa att bli uttittad." Därför hade jag bestämt träff med två vänner. Jag kom dit kl. 17.45. Lokalen var fylld av ca 60 personer, män, grupperade kring borden i upp till åtta personer. Omkring 15 personer var engagerade i biljardspel.

Dimitris satt tillsammans med tre äldre greker över ett parti schack och pekade mot ett annat bord på andra sidan rummet, där hans vän Panayiotis satt. En annan för mig okänd person satt mitt emot honom. Panayiotis presenterade honom som sin bror, nyanländ från Grekland med fru och barn. Medan Panayiotis hämtade kaffe, fick jag höra att brodern hade förlorat sitt jobb som agronom av "oförklarlig anledning". Gård och ägor överlämnades åt föräldrarna, och familjen kom mycket hastigt till Sverige. De hade varit här en gång förut på bröllopsresa. Nu väntade man sig hjälp av Panayiotis. Denne hade just gift sig med en grekisk flicka, och man hade beslutat att flytta över till en större lägenhet, där de båda paren kunde bo tillsammans. Jag inbjöds redan att fira överflyttningen.

Från grannbordet kom bekanta till Dimitris och frågade om vi ville följa med till utlänningsroteln för att "ordna pappren" åt en nyanländ vän. En styrelsemedlem vinkade åt mig, och jag flyttade över till deras bord för att tolka utländsk korrespondens, som man bett mig om. Vid bordet satt fyra personer, som jag bara kände till utseendet. De frågade efter mitt namn och presenterade sig själva, med bakgrundsdata till och med. Det var en student, två hantverkare och en bonde. Bonden, "färaherden" som de

andra kallade honom för, påpekade för mig att det inom organisationen också finns utrymme för diskussioner mellan "folk som jag och sådana som talar ett annat språk" eller "de som har glömt att säga något vettigt, för att de läser för mycket". Jag frågade studenten, vilket yrke han syftade till med sina studier. "Astronaut", svarade han. På min frågande min tillade han: "För att kunna fly till rymden." Alla skrattade förstående. En av de äldre männen pekade på sitt huvud och sade med skrattande ögon: "Och jag tänker bli flintskallig", varpå min granne, "färaherden", tog mitt långa hår och lade det provande på den lätt flintskalliges panna i antydd Hitlerfrisyr. Mustaschen markerades med pekfingret. (Mitt tyska medborgarskap var bekant, så jag brukade kallas för Germanida av medlemmar som inte kände mig personligen.) Skrattet var gott, men för säkerhets skull fick jag en kram också för att inte ta illa upp.

Under tiden hade en del besökare passerat vårt bord, stannat för att utväxla några ord. Man frågade efter familjen och bjöd varandra hem till sig. Vid bordet bredvid satt en grupp ungdomar på 18–25 år och diskuterade de senaste händelserna i Aten. Diskussionen blev allt häftigare, och en del reste sig och ställde sig omkring de debatterande, nya tillkom. Ca 20 personer deltog nu i diskussionen, men en var i ordets sanna mening ordförande. Vid mitt bord iaktogs händelserna oberört. Man vände knappast på huvudet och någon muttrade: "Han borde nog yttra sig om fotboll istället."

Mitt i allt ringde telefonen nästan oavbrutet, och namn ropades högt genom lokalen. Efter en halv timme tröttnade våra bordsgrannar på temat, och sällskapet upplöstes. En del lämnade lokalen, andra grupperade sig på nytt. Somliga kryssade ständigt mellan borden, satt på armstödet på någons stol, deltog kortare eller längre tid i samtalet och fortsatte till nästa bord, där något bekant ansikte skymtat fram. Vid vårt bord fortsatte samtalet kring erfarenheter av mötet med värdbefolkningen.

1. Invandrarföreningens filial i Rinkeby samlar flera hundra greker till ett möte 1977 där den dåliga sociala miljön i Tensta och Hjulsta diskuteras samt preventiva åtgärder till förmån för familjen och barnen föreslås. Foto Pressens Bild.

Christos, studenten, har varit sju år i Sverige och har efter många försök att upprätta vänskapsförbindelser med exempelvis svenska studiekamrater inte lyckats få någon nära vän bland dem. "Jag har tröttnat på att skämta in mig hos folk. Hur länge orkar man vara pajas! Här får jag åtminstone vara sur ibland utan att behöva vara rädd att göra ett ofördelaktigt intryck. Du vet själv, hur lätt beteendet kan missuppfattas." Och så påminde han mig om ett uttalande jag gjort vid ett av mina första besök i organisationens möteslokaler. Uttalet måste han ha uppsnappat, för vi hade aldrig förut talat med varandra. Jag hade vid åsynen av en grupp diskuterande greker undrat vad de bråkade om och fått till svar, att denna form av diskussion var

en vanlig företeelse. Först när antydningar om den andres brist på personliga kvalifikationer bryter diskussionens neutrala innehåll, kan bråk uppstå.

Några dagar senare hade jag ett annat "grekiskt rendezvous" med Giorgios, dvs. ingen av oss höll den utsatta tiden, jag för mina erfarenheters skull och han av vana. Också den här gången var han sin vana trogen. Under trekvarts väntetid i organisationens lokaler kände jag en viss samhörighet med andra väntande, som under tiden avtalade möten som de säkert inte heller skulle komma att infinna sig till i tid. Giorgios ursäktade sin försening med svårigheter att vakna upp efter utsävningarna under ett två dagars bröllopsfirande. Han var hungrig, och vi förflyttade oss till

organisationens restaurang med grekiska maträtter. I köket pågick en diskussion mellan två arbetsskift. Man försökte dra in kunderna som skiljedomare över vem som fick slava mest, och det gjordes några svaga försök till medling, men till sist föreslog vi att få äta först, innan diskussionen fortsatte. Giorgios hade beställt ugnsstekt lamm och skar allting i små bitar, gav mig en gaffel och trugade mig att ta för mig. Tydligt uppskattades inte mina försök att hålla takten, och matningshjälp sattes in. Kaffe behövdes på detta, och vi valde ett bord i samlingsrummet, som då, som vanligt på sena eftermiddagen, hade mellan 50 och 60 besökare.

En stor klunga av relativt nyanlända hade bildats i "bästa hörnan". Därifrån har man utsikt över hela lokalen och nära till telefonen och kaffemaskinen. Man diskuterade politik tillsammans med den äldre Sokrates som tillhör stamgästerna. Men plötsligt gjorde diskussionen en helomvändning, och alla tolv vände sig mot honom i häftiga personliga angrepp. Förklaringen till detta var att Sokrates, som är känd för sina spetsiga anmärkningar och lust till aggressiva inlägg i diskussioner, nu hade fått bägaren att rinna över. Den attackerades protest drog de andra med sig; de hade samlat på sårade anmärkningar i väntan på tillfället att ge igen. Sokrates tillhör ingen grupp men brukar röra sig mellan borden och komma med små inlägg i samtalen för att retas. Alla kände till detta, och därför var alla berörda av den här händelsen. Stolar drogs häftigt fram till gruppen, så häftigt att bordet åkte med. En av de diskuterande satte sig t.o.m. på Sokrates knä för att armstödet på stolen inte räckte till. Huvudpersonen tog det hela lugnt och sade knappast någonting alls under stormen.

En av styrelsemedlemmarnas försök att medla förfelade inte sin verkan, och han försökte sedan likaså diplomatiskt att mota bort några ölberusade svenska ungdomar, som hade förirrat sig in i lokalen. De satt i soffhörnet och pussades ogenerat. Ingen av grekerna tittade ingående, utan man vände

genast bort blicken, rynkade på näsan och kommenterade det hela dels med upprörda, dels med ironiserande utrop. Styrelsemedlemmen pekade på pusskalaset och förklarade för de inblandade: "Endast för medlemmar."

Några medlemmar

Iannis, i 30-årsåldern, gift med en svenska, sedan åtta år i Sverige, talar mycket bra svenska, fungerar som språkkliniklärare, tolk och ordförande i en grekisk förening.

Bakgrund: studentexamen, militärtjänst, aspirant på tjänstemannabana, kände en viss otillfredsställelse inför framtidsutsikterna, kom på försök till Sverige tillsammans med en vän. Arbetade sig målmedvetet upp från diskare till nuvarande position.

Iannis är mycket anlitad i invandrarfrågor, har ont om tid, men försöker att inte verka för upptagen. "Det är en förutsättning för mitt arbete med mina landsmän, men också här får man vara bestämd och dra vissa gränser. Det har faktiskt hänt att man ringt mig mitt i natten för att få hjälp med 'problematiske' svenska flickor." Han berättar om svårigheterna att nå den nuvarande positionen, om avundsjukan, försök till baktalan och svartmålning av hans person, om hans svlöshet att fortsätta sitt arbete. "Det gällde att stå på sig, att bita ihop tänderna. Jag hade ju på samma gång fördelen att kunna bemöta dessa konspirationer på det rätta sättet, eftersom jag själv är grek och kan mina landsmän. Denna fördel har jag också i mitt arbete jämfört med mina svenska kolleger, som arbetar med invandrarfrågor. Man klagar exempelvis över grekernas bristande organisationsförmåga, men jag kan utgå ifrån detta, eftersom vi inte är vana vid organisationer hemma i Grekland. Man måste acceptera, att även lösa organisationer har sitt berättigande, att mötescentra för greker lika dem hemma (tavernor, *kafeneion*) måste finnas. Grekens behov av sällskap kräver detta, och de svenska alternativen är inga alternativ för mina landsmän. Restauranger och kafeer är alldeles för

dyra och motsvarar dessutom inte ändamålet, nämligen att ta emot folk, som vill umgås med varandra på ett otvunget sätt.”

Iannis hade arrangerat ett möte, där jag kunde träffa några av organisationsmedlemmarna. Vi diskuterade anpassningsproblem i stort. Han bemötte varje inlägg på samma vänliga men bestämda sätt, och han visade sig inte en enda gång överlägsen i sin attityd eller betonade sin verbala överlägsenhet. Däremot väntade de närvarande på hans förtydliganden och vände sig vid behov till honom, när exempelvis tvivel uppstod, om jag hade förstått det sagda.

En av de närvarande poängterade hur lätt han kunnat anpassa sig och kunnat få svenska vänner. Hans vidare försäkran om hur besläktad han kände sig med värdbefolkningen väckte ingen större resonans. Iannis kommenterade: ”Så länge du håller i dig i *komboloï'n*, är du nog mera grek än svensk.” (Komboloï är ett radband som männen kastar mellan fingrarna på ena handen ”för att ta bort bekymren” som man förklarade för mig.)

Något senare, när alla hade gått, berättade Iannis att just denna person hade stora svårigheter att finna sig tillrätta, dvs. växa in i samhället i naturlig takt. Mannens svenska vänner hade kontaktat Iannis för att inhämta information om sin grekiska bekant. Dennes ivriga ställningstagande som betonade konformitet med svensk regeringspolitik hade visat sig brista på några punkter, vilket lät honom framstå som opportunist. Iannis betonade vikten av en lugn anpassningstakt och närvaron av kunniga handledare för att hjälpa tillrätta. ”Visserligen är ett positivt privat mottagande viktigt för den första emotionella trygghetsupplevelsen i ett nytt land, men minst lika viktigt är de officiella mottagningsinstitutionerna.” Dessa betecknade han som ”läroanstalt för svensk byråkrati, vilken jämförd med Grekland är ett lätt maskineri med utpräglad jämlikhetsprincip”.

”Det är viktigt att kunskaper om det nya

samhället lärs ut under beaktande av invandrarens bakgrund. Enligt min erfarenhet vill många av mina landsmän nå en ekonomisk anpassning, och tanken på en återkomst till Grekland finns alltid med som en bromsande faktor inför ett fullständigt accepterande av ett nytt levnadsmönster. Jag är t.ex. medveten om vad jag gör, när jag appellerar till barnens *filótimo* (ärekänsla) under mina lektioner. De skall inte behöva gå miste om säregna etiska normer, så länge de medvetet upplever konfrontationen mellan två kulturer och så länge de själva kan ta ställning till ett framtida val, vilken kultur de vill tillhöra.”

Maria, 14 år, sedan fyra år i Sverige, talar svenska utan brytning.

Bakgrund: hennes far är hantverkare och lämnade Grekland av ekonomiska skäl för att så småningom hämta hit sin familj.

Utom barnen talar ingen i familjen ens hjälplig svenska. Kontaktterna, som delvis härrör från faderns första tid i Sverige, då han bodde tillsammans med landsmän, har aldrig utökats till svenskar, och man anser sig inte tillräckligt motiverad för att lära sig det svenska språket. Maria har många gånger fått fungera som tolk och sköter överhuvudtaget familjens formella och officiella förbindelser med samhället.

Eftersom möjligheten till tätare möten var begränsad på grund av föräldrarnas rädsla och misstro, började Maria och jag brevväxla. Följande avsnitt ur några brev talar för sig själva:

Mitt stora problem är att min pappa förbjuder mig en massa saker. Jag får inte gå på klassfest och jag får inte gå på något party. Jag får helt enkelt inte umgås med killar. Sådär en gång i veckan är det någon av tjejerna i klassen som har party. Då bjuder de några tjejer och några killar. Mig vill de också bjuda men de vet att jag inte får gå, så de bjuder mig inte. Sedan efteråt kommer de och berättar för mig vad de har haft för kul osv. Så går jag hem och gråter ... Jag ska göra uppror hemma. För allt är ju mina föräldrars fel. De är inte elaka, men de kan inte förstå mig. Jag försöker att få dem att fatta att vi är i Sverige nu och det är år 1973. Men det är hopplöst. De bara snackar om hur det var på deras

2. På kvällen tittar man på TV. Barnen översätter om det behövs. Dimitrios och hans fru Dafni drömmer om att få ihop så mycket pengar att de kan köpa en lastbil och jobba med den i hemlandet. Foto Pressens Bild.

tid då flickor skulle vara för sig och pojkarna för sig.

Du vet, vi ska åka till Grekland i sommar nu, och min morsa bara köper och köper kläder åt oss. Vi har köpt en ny bil också. En stor och flott Ford Consul. Det är hopplöst. De vill att vi ska åka till Grekland och visa oss. De städar och skurar dag och natt och är på dåligt humör för att dölja sig. Det är inte klokt. Ingen mår ju bra av det. Jag tycker inte att det ska behöva vara så. Men jag längtar ändå till Grekland . . .

Ur ett senare brev:

Mina föräldrar har inte några vänner som är liberala i sitt tänkesätt, alla är mer eller mindre värre. Jag har kontakt med deras barn, för alla har de samma problem som jag. Du undrar också om mina föräldrar skulle gilla om jag blev poli-

tiskt aktiv så småningom. Nej, verkligen inte. De är rädda för att jag ska bli det. De är rädda för att jag skall ställa till något så att de åker fast i Grekland. De tror inte att jag vet så mycket om politik, men jag vet mer än de nånsin kan ana. Jag läser politiska böcker varje dag och är väldigt intresserad. Men jag tänker inte fråga dom om jag skall bli politiskt aktiv eller inte. Det avgör jag själv. Och passar det dem inte så sticker jag hemifrån.

Maria är medlem i organisationens "ungdomsavdelning". Föräldrarna som redan har hindrat hennes umgänge med svenska kamrater, anser sig inte kunna förbjuda umgänge med grekiska ungdomar, om också den politiska prägeln på aktiviteterna inom ungdomsorganisationen ses med

3. Banden till hemlandet är starka trots en yttre anpassning; nationella seder förs över till barnen. Foto Nils-Johan Norenliid.

oblida ögon. Så måste hon avstå från varje offentlig meningsyttring i politiska sammanhang. "Jag får väl än så länge nöja mig med att tänka solidariskt."

Invandrarnas kulturella bakgrund

Mat och umgänge hör ihop

Går man en sen kväll genom en grekisk stad eller en grekisk by på jakt efter samtalspartner och förströelse så är lukt- och hörselsinnet de bästa vägvisarna. Där musiken är som gladast och doften av stekt lamm eller *souflaki* (stekt eller rostat kött) står som tätast, där finns tavernan och där sitter grekiska män eller familjer för att

samvara över några glas *ouzo* eller vin. Anissnapsen intas tillsammans med några bitar fårost, starkt kryddade korvskivor, sardeller, fiskromsröra och grönpepparfrukt. En annan föredrar en rågad tallrik med bläckfisk och droppar saften av många citronklyftor över anrättningen. Det färska vita brödet serveras i riklig mängd och används till att doppa i olivoljan. De starkt kryddade förrätterna gör mängden middagsgäst törstig och huvudmålet aväts med hjälp av flera glas vin. Musiken bidrar till en alltmer uppsluppen stämning. En familjefar reser sig upp och börjar dansa inför de andra. Familjen klappar takten, och dansören blir alltmer virtuos i sina dansrörelser. När han imiterar en magdanserska – alla

tycks ha väntat på detta inslag – får han många beundrande och uppmuntrande tillrop. En annan manlig gäst tar med sig sitt vinglas till "dansgolvet" (ett någorlunda fritt utrymme mellan borden) och sätter det på pannan alltmedan han bakåtlutad utför rytmiska dansrörelser. Han är mycket skicklig och håller på en lång stund, och så kommer också de första tallrikarna flygande och krossas framför hans fötter, ett uttryck av högsta uppskattning.

Man önskar att samvaron i ett nytt land skall ha samma former. Bjudningar hemma hos grekiska familjer brukar utmärka sig genom riklighet i mat och dryck. Kvinnor ur samma vänskaps- och bekantskapskrets hjälps åt att klara en del av de tidskrävande matsysslorna. Så gör de t.ex. nudlar, bakar bröd och bakverk för att kunna bjuda släkt och vänner på "äkta grekisk mat". Grönsakernas sämre kvalitet och de höga priserna på matvaror leder dock i de flesta fall till att gästfriheten blir lidande. "Vi är vingklippta här" brukar invandrar-greker säga, och så berättar de hur det är "hemma".

Rollspel

Männens dominerande roll i Grekland som familjeförsörjare och familjens moraliska väktare är ett faktum. Samtidigt läses kvinnorna i sina rollfack. Känslolosamheten är t.ex. helt reserverad åt kvinnorna. Tårar är ett tecken på kvinnlig vekhet men samtidigt också ett kvinnligt privilegium. Så får kvinnorna i all offentlighet ge uttryck för sin sorg över förlusten av en son, broder eller man.

Männen, som har till uppgift att representera familjen utåt, lär sig mycket tidigt att "hålla masken". Det hela kan också jämföras med en teaterscen där rollinnehavarna försöker spela sina roller enligt reglerna, men där nyckelord från kulissen (i vårt fall från personer som "backar upp" rollinnehavaren, alltså: familj, vänner släkt) hjälper aktörerna att klara sina roller eller att konkurrera ut motparten i fråga om briljans och skicklighet i rollspelet. Ett sådant samspel visar sig tydligast i si-

tuationer som kräver hela familjens insats för att kunna möta motparten. Det är faderns privilegium att godkänna och i vissa fall utse sonens och dotterns blivande hustru resp. man. Då föräldrarna önskar att särskilt döttrarna skall "gifta upp" sig är det en prestigeladdad fråga för fadern att etablera de rätta kontakterna. Familjemedlemmar med "manschettyrken" i staden är i dessa fall de bästa tänkbara förbindelse-länkarna med stadens borgerlighet. En man som på så sätt planerar för familjens välmående och anseende och lyckas "manipulera" personer med inflytande, betraktas som fullvärdig samhällsmedlem.

Under den första tiden i immigrationslandet är grekerna därför benägna att anlita landsmän som uppger sig ha möjlighet att fixa förmåner, etablera kontakter osv., allt efter mönster i hemlandet. I värsta fall kan den nyanlände råka ut för hjälpare av tvivelaktig karaktär, av Immigrant Service kallad för "tolkmaffia".

Inom familjen grundläggs rolluppdelningen, och familjen vakar även över de vuxna medlemmarnas förehavanden. Kvinnor uppfostas till att bilda en egen familj och männen har till uppgift att grundlägga familjer för döttrar och systrar. I familjens intresse får bröderna inte gifta sig innan systrarna har bildat familj. Denna starka familjebindning, sanktionerad av kyrka och stat, får ett ytterligare uttryck i en annan kyrklig institution, fadderinstitutionen. Här knyts personer tillhörande den grekisk-ortodoxa kyrkan genom rituella släktskapsband till familjen. I barnets intresse väljer man gärna någon till gudfader som kan tänkas säkra barnets framtid.

Till mannens synliga rollspel hör också hans umgänge med vännerna. Vänskap är "grekens själsliga tyngdpunkt", menar byadvokaten i Kallifatides' roman Herrar och bönder. En grekisk meddelare säger så här: "Det ger prestige att ha många vänner, men det är skillnad mellan vän och vän. Man räknar inte gångerna man hjälper en vän, även om det är enbart du som ger hela tiden." Vänskapen är emotionellt laddad, den ger utrymme för känsloutbrott och öm-

sesidiga förtroenden som utesluter det andra könet. Kvinnorna misstänks exempelvis att utnyttja dessa förtroenden till egen fördel vilket kan tolkas så att männen i dessa fall tror sig förlora något av den "naturliga" överlägsenheten och auktoriteten.

Det är naturligt att vänskapsrelationer får en speciell betydelse för invandrare i det främmande landet. Immigranter, som under mötet med värdbefolkningen känner sig besvärade av missförstånd, låg värdering av person och kultur, diskriminering osv., känner sig benägna att kanalisera sitt behov av uppskattning och emotionellt utbyte till ett fåtal personer. Troligtvis utgörs dessa personer av landsmän. Dessa få intima vänner kan sedan få en stor betydelse i individens liv. En vän värderas efter uppriktighetsgrad, generositet, humanitet. Det finns otaliga exempel på generositet mot vänner och även mot främlingar (presumtiva vänner). Man bjuder varandra på kaffe eller vin, och man är lika frikostig med maten som skärs i bitar åt de kringsittande. Detta beteende framträder i synnerhet vid fester där alla deltagare förväntas kunna betala tillbaka på samma sätt. Lika mycket som man värderar generositet, lika mycket föraktar man snålhet, och det cirkulerar många historier om penninggalna individer, som görs till åtlöje och beskrivs som den förkroppsligade ondskan och fullheten. Denna självklarhet i givande och tagande är utmärkande för ett vänskapsförhållande. Mina tackförsök "hur skall jag någonsin kunna gottgöra det här ..." avfärdades ofta med: "Tjata inte på det där svenska sättet, bjud igen om du vill." En festlig kväll på klubben är fylld av tecken på vänskap. Det är trångt och människor pressas ihop – två på en stol – "för en god vän finns det alltid plats". Jag har lämnat min egen plats för att hälsa på några vänner som vill bjuda på ett glas vin, men flaskan är tom. Innan Kostas hinner betala kyparen, som kommer med en ny flaska, har vännen mittemot köpt flaskan och fyller på alla glas. Något senare får jag veta att Kostas har blivit friställd och just nu befinner sig i ekonomiska svårigheter.

Mellanhänders och referensgruppers betydelse

Det grekiska samhället utmärks schematiskt uttryckt av en stark motsättning mellan två block. På den ena sidan finns analfabetism, låg utbildning, på den andra utbildning och följaktligen inflytande. Klyftan går enbart att överbrygga med mellanhänders hjälp. Detta är både en inofficiell och officiell process. Mellanhänder i form av bl.a. byråkratiska institutioner utfärdar de behövliga papperen till förmåner av olika slag. Rekommendationer, intyg osv. behövs ständigt, och individen måste dessutom betala för dessa tjänster efter individuellt godtycke. Man är därför mycket mån om att etablera personliga kontakter med mellanhänder, och man vinnlägger sig om en tjänst-gentjänstprincip.

En stor del av invandrarna kommer från landsbygden. De är jordbrukare med låg utbildning. Detta gäller i synnerhet de äldre immigranterna. Nyhetsmedia, kyrka, vetenskap, myndigheter och politiker använder sig till stor del av skriftspråket *katharevousa*, vilket inte behärskas tillräckligt av den stora massan, som använder sig av folkspråket *dimotiki*. Behovet av medlare mellan elit och massa tycks tydligen vara inbyggd i systemet. Man kan också beteckna detta som en kommunikationsprocess mellan elit och icke-elit i syfte att förmedla nyhetsflödet och "manipulera" symboler, som skall främja identifikationen med givna värden och symboler inom systemet. Överförd på invandrarorganisationen har "eliten" – detta fall styrelsen, ledaren – en dubbel uppgift, nämligen att "manipulera" symboler tillhörande två kulturer. Dessutom behöver kommunikationen vara av personlig karaktär. Strävan efter att etablera personliga relationer med "eliten" yttrar sig i att man försöker knyta dess representanter till familjen genom att låta dem tjänstgöra som bröllopsvittnen eller att be dem bli faddrar till barnen.

Inom invandrarorganisationen möter nykomlingen redan etablerade landsmän som kan betecknas som språkligt och soci-

alt anpassade. Bortsett från de enbart ekonomiskt anpassade kan de förstnämnda sägas ha intresse av att organisera sig både för att genomdriva krav på en förbättrad service på invandrarområdet och för att komplettera samhällseliga institutioner. De är också villiga och kapabla att lämna hjälp åt landsmän, på "grekiskt sätt" väl att märka. Det är både en prestigefråga att bli anlita av rådsökande och en avvägningsfråga mellan *filótimo* (moralisk förpliktelse att ställa upp) och självintresse, dvs. att inte låta utnyttja sig.

Den nyanlände immigranten befinner sig i en situation som kännetecknas av osäkerhet. Han konfronteras med en ny kultur och upplever en ny social situation, ett främmande språk som ett avbrott i en identifieringsprocess bland kända kulturella ramar i hemlandet. Han behöver återorientera sig; han behöver först och främst en referensgrupp för att klara övergången. I överflyttningsskedet blir han i de flesta fall omhändertagen av redan etablerade familjemedlemmar, vänner och bekanta. Dessa kan här lämpligen betecknas som privata mottagningsinstitutioner. Släkt och vänner som möter honom och som efter något eller några år i det nya landet anser sig som etablerade, har alltsomoftast endast hunnit eller velat genomföra en ekonomisk anpassning. För etablering av nyanlända måste därför mellanhänder anlitas som betraktas som anpassade även språkligt och socialt. Dessa personer kan av ovannämnda skäl hittas i invandrarorganisationer, vilka också fungerar som mottagningsinstitutioner på det emotionella planet. Landsmännen som tar emot den nyanlände har genomgått samma anpassningsfas och kan möta hans svårigheter med förståelse. Tillsammans med dem kan han använda sig av kända och trygghande kulturella instrument. Han har frihet att välja eller anpassa sitt beteende inom välkända ramar istället för att bli utsatt för en mer eller mindre typiserad behandling i värdlandet. Vid umgänge med landsmän kan han därför utgå

ifrån att alla behärskar spelreglerna och inget missförstånd behöver uppstå.

Intimt förknippad med referensgruppsbegreppet är frågan om identitet och personligt värde. Bland medlemmarna i invandrarorganisationen finns, utom dem som klarat konfrontationen med det nya samhället och dem som är i begrepp att ta steget ut, individer som har tagit skada av mötet eller som aldrig klarat omflyttningen från början. Individen har upplevt en social förändring, vilket också innebär en omkastning av kända sociala roller. Invandrans relationer till klass- och grupplemmar som hittills präglats av ett speciellt socialt system, vilket tjänade som orientering för hans beteende och handlande, har inte kunnat ersättas på ett för individen tillfredsställande sätt. Hans beteende gentemot värdbefolkningen väcker inte den resonans han är van vid i hemlandet där den styrker honom i hans speciella sätt att agera och vara. Ju äldre individen är desto svårare torde det också vara att ändra på hans självsyn. De äldre invandrarna kommer att orientera sig efter kända identitetsideal, medan de yngre kan utbyta dessa så småningom. Denna process är naturligtvis beroende av anpassningsdisposition och erfarenheter i det nya landet.

Ett identitetsideal som teoretiskt torde (och enligt den grekisk-ortodoxa kyrkan borde) vara riktningsgivande för majoriteten av den grekiska befolkningen är den grekisk-ortodoxa tron. Ett annat vittomfattande identitetsideal är ärebegreppet, *filótimo*, som utgör ramen för eget och förväntningarna på andras beteende. För övrigt varierar individernas identitetsideal, till stor del beroende på vilka sociala möjligheter som står invånarna i resp. samhälle till buds att förverkliga dem. Så finns naturligtvis också inom invandrarorganisationen olika uppfattningar om identitetsidealens attraktivitet, i synnerhet mellan etablerade och nytillkomna invandrare. De förra har kanske lärt sig att använda annorlunda eller t.o.m. utveckla nya värdekriterier. Denna process brukar börja

4. Hemma i byarna väntar de gamla på barnens och barnbarnens årliga besök. "Att komma hem är som att andas igen, men jag kan inte leva där", säger en invandrare. Foto Pressens Bild.

redan vid kontakten med ett nytt språk, som inte visat sig kunna täcka hela den emotionella skala som modersmålet förmår. Identitetsbyte är en komplicerad process. Exempelvis kan nya rolluppgifter strida mot inlärdade beteendenormer. Individen kan åta sig en roll för att vinna popularitet hos värdbefolkningen men känner detta beteende strida mot sin egen identitetsuppfattning. Det måste således finnas möjligheter till återorientering. Detta kan

ske genom ledbilder, genom aktiviteter som förtydligar etiska normer, genom celebrerande av festliga höjdpunkter av olika slag tillsammans med landsmän. I sådana fall har ledarpersonligheter av mer eller mindre officiell karaktär avgörande inflytande över individens fortsatta utveckling. Här spelar invandrarorganisationen igen en betydande roll. I en välorganiserad och etablerad organisation med samhällsanknytning har ledarnas kapacitet be-

5. Kontrasten mellan hemland och gästland, mellan invandrarens näringsförvärv där och här är oftast stor. Därtill kommer som viktigaste hinder ett nytt språk. Med sin förmedlande och kulturellt bevarande funktion fyller invandrarföreningen en uppgift för den enskilde invandraren.
Foto Pressens Bild.

dömts som god av värdlandet och av invandrarna. Deras betydelse som rådgivare torde därför ej kunna underskattas.

Organisationens formella och informella struktur

Den studerade klubben kan betecknas som synnerligen välorganiserad med en styrelse av nio personer som ansvarar för föreningens olika funktioner. Styrelsen väljs varje år på nytt av föreningens medlemmar. Varje vecka har styrelsen sammanträde. Besluten som rör föreningens organisation och funktion meddelas per post.

Medlemskapet kostar 40 kr per år och berättigar till förmåner av olika slag. Så åter medlemmarna till reducerade priser i klubbens restaurang och får delta i festliga tillställningar där inbjudna gäster och artister förmedlar grekisk atmosfär med svenska inslag. Föreningens grundtanke är att både upprätthålla egna kulturella traditioner och att förmedla något av det nya landets kultur till invandrade greker. Så är medlemskapet i klubben också öppet för icke grekiska personer, och man eftersträvar kontakt med värdbefolkningen inom föreningens ram.

Den vardagliga sammansättningen av organisationens besökare kan närmast betecknas som tillfälliga grupperingar. Besökaren går dit i syfte att hitta en samtalspartner, att spela biljard, schack, att titta på TV, att inta en måltid, dricka kaffe osv. Men inte ens för någon timme bibehåller en sådan grupp sin sammansättning utan skiftar i storlek, förflyttar sig, kanske formulerar något mål för gemensam aktivitet och förvandlas till en fastare grupp.

Föreningen är också en mötesplats för olika politiska falanger. Vänner varnade inför mina första försök att ta itu med grupperingarna inom organisationen: "En icke invigd som du kommer knappast att kunna urskilja grupperingar och motgrupperingar inom föreningen." Och det visade sig faktiskt svårt att på grund av vem som pratade med vem avgöra vilka som tillhörde en viss falang. Först när jag själv hade koncentrerat mitt umgänge till en falang

och sedan uppträdde i sammanhang som lätt kunde tydas som om jag blivit kollaboratör med oppositionen, visade några personer, vilka tydligen också kände sig personligen bedragna, en stark reaktion mot mina förehavanden.

Klubben erbjuder i alla fall de olika falangerna en möjlighet till konfrontation och kommunikation. I bästa fall kan motsättningar överbyggas mellan stridande falanger som trots allt delar väsentliga värderingar.

Litteratur

- Cohen, Y. A.*, Social structure and personality. A casebook. New York 1961.
- Eisenstadt, S. N.*, Communication processes among immigrants in Israel, i *The Public Opinion Quarterly*, vol. 16, 1952.
- Foster, G. M.*, Interpersonal relations in peasant society. – A rejoinder to the comments, i *Human Organization*, vol. 19, no. 4, 1960–1961.
- Friedl, E.*, The role of kinship in the transmission of national culture to rural villages in Mainland Greece, i *American Anthropologist*, vol. 61, no. 1, 1959.
- Goodenough, W. H.*, Cooperation in change. New York 1963.
- Invandrare i Stockholm*. Rapport avgiven av Stadskollegiets utlänningsavdelning. Sthlm 1969.
- Invandrarutredningen*. Betänkande avgivet av landstingets i Stockholms län invandrarkommitté, i Förvaltningsutskottets utlåtanden och memorial. Bihang 1974:1.
- Kallifatides, T.*, Bönder och herrar. Sthlm 1973.
- Ny i Sverige*. Utg. av Statens invandrarverk, årg. 1, nr 2, maj 1973.
- Pitt-Rivers, J.*, "Interpersonal relations in peasant society": A comment, i *Human Organization*, vol. 19, no 4, 1960–1961.
- Reinans, S.*, Minoritets- och invandrarorganisationer, i Samhällsarbete som metod. Teori och praktik i relation till invandrarfrågor. Rapport från samnordiskt seminarium i Jönköping 8–12 november 1971. Utg. av Socialarbetarföreningarnas nordiska samarbetskommitté. Kumla 1972.
- Siegel, B.*, Cultural mediation in Greece, i *Kulturvariation i Sydeuropa*. Red. K. Weibust. Khvn 1973.

Stycos, J. M., Patterns of communication in a rural Greek village, i *The Public Opinion Quarterly*, vol. 16, 1952.

Svensson, M., Invandrande greker utsatta för ockrare, i *Dagens Nyheter* 1974-01-22.

Werner, Karla, Invandrarnas hemby, i *Kulturvariation i Sydeuropa*. Red. K. Weibust. Khvn 1973.

Westin, Ch. & Kvarn, Anna-May, Invandrarnas problem beslyta av invandrare i svårigheter. Rapport 2, utg. av Arbetsgruppen för invandrar- och minoritetsforskning. Sthlm 1971.

Wolf, E. R., Kinship, friendship and patron-client relations in complex societies, i *The social anthropological of complex societies*. Ed. by M. Banton. (A.S.A. Monographs. 4.)

Summary

A Greek immigrant organization

My object with this research has been to make clear in what way an immigrant organization functions as a "cultural oasis" or as a sluice into a host society. In order to explain the situation of the Greek immigrant I have studied the interaction in a Greek immigrant organization and tried to relate the observed interaction to the cultural background. Facts like the traditional task of the men to establish contacts with both the local and national society, i.e. to establish personal contacts with mediators who interpret and handle bureaucracy on a more personal level, are expected to be of value even here. This role-play, filled with prestige, gets its full meaning only amongst fellow-countrymen in the organization and helps to keep intact the Greek identity of the immigrants. The organization that was investigated, with all its groupings reminds me of a Greek village where contradictions of social and political kind, but even uniting ethical values, are determining for

similar groupings of the men in the local coffee-house or bar. So far the immigrant organization can be said to serve as a "cultural oasis", but this is not its only function.

The ruling group of the organization has as a task to interpret ethical values and cultural symbols both ways - from host country to immigrant and vice versa. This intermediation is done in a Greek manner, which enables the immigrant to find a smooth way into the new society. The advantage of knowing the immigrant's background with all its implications, makes the immigrant's own organizations more suitable to

a) keep alive or renew the immigrant's cultural identity

b) to facilitate an adaptation to the new culture.

The function of the immigrant organization is therefore twofold: it is both a "cultural oasis" and a sluice into the new country.

Andreas Lindblom

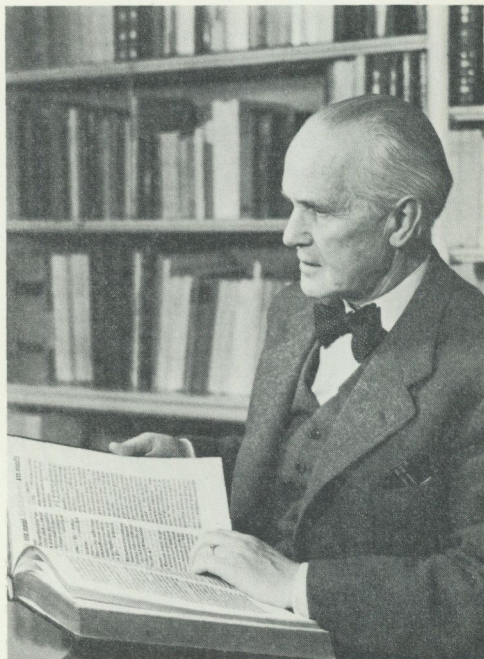
1889–1977

Förre styresmannen för Nordiska museet och Skansen Andreas Lindblom avled vid 88 års ålder den 22 mars 1977.

Andreas Lindblom blev student i Linköping samma år som Nordiska museets byggnad öppnades för allmänheten. Efter ett decennium som docent och professor i konsthistoria vid Stockholms högskola kallades Andreas Lindblom 1929, då bara 40 år gammal, att leda Nordiska museet och Skansen.

Under det kvartssekel som Andreas Lindblom var styresman genomgick Nordiska museet och Skansen en betydelsefull utveckling som i stora stycken var resultatet av hans personliga insatser. Han var helt i Artur Hazelius efterföljd – en framstående tiggare. Redan under de första tio åren hade han insamlat 1,5 milj kronor till institutionens fromma. Skansen blev föremål för en genomgripande upprustning och dess position som folkkär samlingsplats under både blågula och röda fanor blev ett faktum som aldrig förr.

En saklig genomgång av händelser i institutionens historia under Andreas Lindbloms 26-åriga chefskap ger ett överväldigande intryck av hans skickliga ledning av museet och Skansen. De stora donationerna tillkommer: Tyresö, Julita, Svindevik; förvärven av Härkeberga kommunerboställe och Östbjörkagården i Rättvik. På Skansen uppförs Skogaholms herrgård, Delsbogården, Älvdalsbodarna, stadskvarteret byggs upp, zoologiska avdelningen moderniseras och utökas. Av vikt var även förvärvet av det område, dit huvudingången vid slutet av 30-talet förledes. Även i museets utställningsverksamhet finns synbara resultat från hans

tid: utställningen Mat och dryck möjliggjordes genom donationsmedel som Andreas Lindblom utverkade åren före sin avgång. Utställningen har inte changerat under de nu gångna 20 åren tack vare sitt klara pedagogiska grepp och smakfulla arrangemang. Vid sin sida hade Andreas Lindblom en rad skickliga museimän och byggnadshistoriker, som förverkligade intentionerna och planerna. Man kan klart konstatera att kvartsseklet under Andreas Lindbloms ledning hör till det viktigaste i museets historia.

Under de 20 år som gått sedan han lämnade styresmannaposten har Andreas

Lindblom ägnat sina krafter åt ett annat av sina skötebarn, Birgittastiftelsen i Vadstena. I 50 år var han dess sekreterare och eldsjäl. I den verksamheten fortsatte han till sina sista år att engagera och övertala enskilda givare, institutioner och organisationer till medverkan i renoveringen av klosterbyggnaderna och i tillskapandet av Vadstena klostergästhem.

Till Andreas Lindbloms rikhaltiga vetenskapliga produktion, som han var selsatt med ända till få månader före sin bortgång, hör betydelsefulla forskningar i medeltidens och barockens svenska konst. Hans konsthistoria i omarbetad upplaga kallad Svensk konst från stenålder till rymdålder är en betydelsefull översikt av konstepokernas alster och monument. I produktionen ingår också en serie levnadsminnen i tre band. Den sista delen kallade han Utsikt från Skansen och här skildrar han institutionens utveckling och de bekymmer och glädjeämnen som mötte i arbetet. Till Skansen återvände han dock aldrig för att vandra bland miljöerna efter den dag då institutionen delades. Han kunde inte acceptera den omorganisation som framtvängades i mitten på 60-talet.

I sista delen av sina memoarer, skrivna månaderna innan han lämnade styres-

mannaposten, reflekterar Andreas Lindblom över sitt livsverk. "Låt oss ej göra oss några illusioner om betydelsen av vårt liv. Ur den överskådliga tidens synvinkel är det ju bara att förlikna vid myrornas arbete under en sommar dag. Frans G. Bengtsson har i novellen 'Promenad till en myrstack' gett oss utmärkt stoff till reflexioner över dessa ting. Vi skall framför allt inte överskatta vår insats, andra uträttar vad vi gör lika bra eller bättre.

Och dock, känner vi inte innerst inne att vår ansträngning, både vår fåfänga och ärliga möda, ändå inte är helt förgäves? Något har dock skett under den arbetsdag som blivit oss beskärd. Mitt ur alla misstagens och felstegens ogräs växer upp några strån av den goda säden som i sinom tid kan bära ny frukt. Det är kanske det som i evangeliet menas med att föröka Guds rike på jorden. Går inte vår kultur trots all ondska och nöd ändå framåt och uppåt? Trodde vi inte det, bleve tillvaron utan mening.

Är det inte medvetandet om att vi velat något med livet, att vi anammat dess ofantliga skönhet, att vi ödmjukt böjt oss inför Guds nåd som hjälper oss att ta de sista stegen över till den stora Stillheten?"

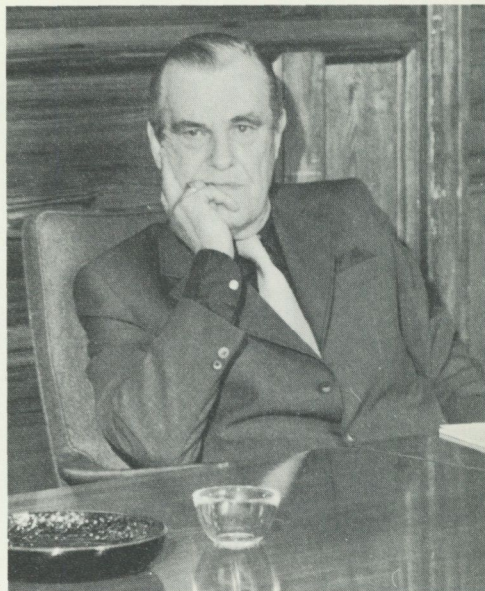
Sune Zachrisson

Marshall Lagerquist

1907-1977

Marshall Lagerquist inriktade sig tidigt på museimannabanan. Under åren 1928-34 fullgjorde han i olika omgångar den oavlönade s.k. provtjänstgöring vid Riksantikvarieämbetet och Historiska museet samt vid Nordiska museet, som vid denna tid hade börjat krävas av aspiranter till de nya landsantikvarietjänsterna. Provtjänstgöringen vid Nordiska museet 1931 ledde dock till ett flertal längre eller kortare uppdrag för olika museiavdelningar under de följande åren, till dess att han i oktober 1936 fastare knöts till institutionen och placerades som amanuens på Skansen. Kryddboden i stadskvarteret, som stod färdig i juli 1937, blev hans gesällprov. När Gösta Selling emellertid den 1 okt. detta år lämnade museet för att tillträda stadsantikvarietjänsten i Stockholm, förflyttades Lagerquist till museets högreståndsavdelning och sattes därmed i Sigurd Wallins hårda skola. Wallin var en sträng men beundrad mentor som djupt påverkade hans syn på yrket och forskningen och hans inställning till institutionen.

Redan Ernst Klein, som Marshall Lagerquist hade biträtt vid de epokbildande skolutställningarna "Från sten till stål" (1931) och "Barnets värld genom två århundraden" (1932), uttalade sig entusiastiskt om hans praktiska handlag, goda smak, intelligenta omdöme, pliktrohet och ihärdighet, egenskaper som tillika med hans kultiverade handlag med människor gjorde honom användbar på vitt skilda områden inom institutionen och också gav honom många uppdrag utanför museet i anslutning till dess verksamhet. Samfundet S:t Erik, Föreningen för svensk

kulturhistoria (som tillsammans med museet ger ut kvartalsskriften *Rig*), riksorganisationerna inom hemslöjden och Lidingö stad m.fl. har dragit nytta av hans beredvilliga tjänster. Splittringen mellan alla skiftande arbetsuppgifter tycktes inte vålla honom obehag. Lojalt, effektivt och energiskt genomförde han varje åtagande och uppdrag. Beredskapstiden under andra världskriget gjorde omdispositioner av museets tjänstemannastab nödvändiga, och tidvis ansvarade Lagerquist då både för fotoateljén och delar av arkivet och för undervisningsavdelningen. 1943 skulle huvudbyggnaden på Julita iordningställas för att f.f.g. visas för allmänheten. Detta arbete blev inledningen till Lagerquists

trettonåriga engagemang som museets platsrepresentant, då han visade sig vara rätte mannen att genomföra och övervaka balansgången mellan de kulturhistoriska intressena och den modernisering av Julitagodsets byggnadsbestånd och skötsel som visade sig alldeles nödvändig.

Den organisatoriska situationen i museet medförde, att Marshall Lagerquist först 1961 fick ett självständigt ansvar som avdelningschef, nu för Skansens kulturhistoriska avdelning, där Posthuset tillkom under hans tid. Men när Skansen 1963 fick en i förhållande till museet självständig ställning lämnade han denna befattning i lojalitet mot de ideal han hade bibringat under museitiden. Efter museets omorganisation 1965 fick han sig anförtrodd ledningen av de till en avdelning (KU) sammanförda fältundersökningarna. Han var den äldste avdelningschefen på gränsen till pensionsåldern, när styresmannen Hans Hansson 1972 insjuknade och avled. Det föll på Lagerquists lott att axla arbetsbördan som t.f. styresman och ledamot

av museets nämnd, en oväntad avslutning med tragisk anledning på hans långa museibana, då han starkt stödd av arbetskamraterna ånyo visade prov på framstående ledaregenskaper och administrativ begåvning.

Lagerquist hade mycket tidigt valt att som kulturhistoriker specialisera sig på de högre ståndens möbelkultur under 1700-talet och framstod vid sin bortgång som vår främste kännare. Han vann 1949 doktorsgraden med sin avhandling "Rokomöbler av ebenister och schatullmakare i Stockholm". Slutmålet var en på genomgripande nyforskning grundad monografi över Georg Haupt. Det är för museet och vännerna en källa till stor glädje, att han som pensionär kunde avsluta detta arbete och i somras lämna manuskriptet ifrån sig. Det kommer snarast möjligt att publiceras i serien Nordiska museets Handlingar.

Marshall Lagerquist var född den 15 maj 1907 i Pittsburgh, U.S.A., och avled hastigt i sitt hem i Lidingö den 12 sept. i år.

Sam Owen Jansson

Nordiska museet under år 1976

Planerings- och utvecklingsarbete

Det gångna årets arbete har helt präglats av de tre stora frågorna: museets lokalprogram, inre omorganisation och huvudmannaskap.

Kulturrådets delegation för lokal- och utrustningsfrågor (LUP) har i arbetsgrupper ihop med museet studerat museets lokalbehov för magasin, verkstäder och vårdlokaler. En särskild utredning har på likartat sätt studerat museets utställningssektor och tagit ställning till behov m.m. i detta avseende. I arbetet har ingått att bedöma fördelningen av lokalbehovet mellan museibygnaden i Stockholm och de nya anläggningarna på Julita.

Eftersom localsituationen i huvudbyggnaden är synnerligen besvärlig och behovet av utökade lokaler för tjänstemän, verkstäder, vårdarbete och fotoverksamhet är direkt akuta lade museet under våren fram ett förslag till en temporär förbättring i väntan på en kommande ombyggnad och upprustning. Förslaget syftade till att ta vissa utställningsytor i anspråk för den nämnda verksamheten. Kulturrådets LUP-delegation godkände i princip förslaget, då man bedömde museets lokalförhållanden så undermåliga att en provisorisk förbättring var nödvändig, innan de egentliga ombyggnads- och upprustningsåtgärderna kunde bli aktuella.

I augusti månad startades arbetet med att planera den temporära lokalförbättringen men arbetet kom tyvärr att stagnera till mitten av december på grund av brist på utredningsmedel till arkitekt och konsulter. Under hösten stängdes emellertid salen för tillfälliga utställningar och i

den inrättades välbehövliga utrymmen för verkstäder.

Den 1 november stängde dessutom Livrustkammaren sina återstående utställningsytor i södra hallen för allmänheten och nedpackningen inför flyttningen till slottet vidtog. Museet påbörjade planeringen av hur de av Livrustkammaren nyttjade ytorna skall disponeras.

Arbetet med museets inre organisation har ägnats mycket tid. Statskontoret avlämnade i oktober en nulägeskartläggning och probleminventering. Mot bakgrund härav utarbetades olika förslag till omorganisation. Dessa förslag kunde alltså överlämnas till organisationskommittén för riksantikvarieämbetet och vissa museer (ORM), som har regeringens uppdrag att framlägga ett betänkande över museets organisation.

I april månad lämnade regeringen uppdrag till Statens förhandlingsnämnd att uppta förhandlingar med Stiftelsen Nordiska museet om ett överförande av Nordiska museet till statligt huvudmannaskap. Frågan om ett förstatligande av museet aktualiserades första gången 1879, då Artur Hazelius erbjöd att till staten överlämna de av honom hopbragta samlingarna. Detta anbud avvisades emellertid då av riksdagen. Vid delningen av Nordiska museet och Skansen 1963 var frågan åter aktuell. Statskontorets utredning över museet fann det då naturligt att museet förstatligades i samband med att staten helt övertog det ekonomiska ansvaret för verksamheten. Man beslöt emellertid att inte just då föreslå ändring av huvudmannaskapet. I stället skulle Kungl Maj:t

från juli 1969 i sin helhet tillsätta nämndens ledamöter och museet underkastas statlig kontroll i ekonomiskt och administrativt hänseende. MUS 65 tog upp frågan på nytt 1973 i sitt betänkande Museerna. Man hänvisade till utredningen 1963 och fann av rationella skäl det lämpligt att museet ombildades till en helt statlig institution.

Frågan om ett ändrat huvudmannskap berör i hög grad museets donationer, fastighetsinnehav, samlingar liksom även museets förlagsverksamhet. Museets personal gav de olika problemområdena en ingående belysning i en rad grupprapporter, som i december kunde framläggas för museets nämnd. Statens förhandlingsnämnd hann dock inte före årsskiftet ta några kontakter med museinämnden i ärendet.

I maj månad anvisade regeringen 6 mkr till byggande av den andra magasinsetappen på Julita. Igångsättningen av bygget beräknades ske under hösten men av olika skäl har planerna förskjutits till kommande år.

Museets planering för lantbruksmuseet på Julita har fortgått under året och resulterade i en utredning om idéinnehåll och ytprogram för lantbruksmuseet.

Under hösten påbörjade Statens kulturråd utredningsarbetet rörande utförelse av värdefulla kulturföremål. Till utredningsgruppen kallades förste intendenten Kersti Holmquist och till gruppens sekreterare utsågs intendenten Per H. Falck.

Undersökningsverksamhet

Under maj månad påbörjades en undersökning av *Norrunds industriamhälle* i Hamrånge sn, Gästrikland. Undersökningen, som förberetts genom arkivstudier på SCB och riksarkivet, gäller i första hand kvinnornas och barnens situation i en industriort. Hittills har främst förhållandena under 1900-talets första decennier undersökts genom intervjuer med äldre ortsbor (sammanlagt 48 personer) och verksamheten vid fabriken dokumenterats genom foto, observation och kortare samtal

och intervjuer med de anställda och arbetsledningen. Undersökningen fortsätter 1977, då främst med intervjuer av yngre personer. Den har delvis bekostats av Kopparfors AB. Arbetet har letts av Marianne Olsson med Eva Fägerborg och Marit Oskarsson som medhjälpare medan Jan Olofsson utfört frihandsteckningar av bebyggelsen.

Under året startade projektet *Anläggarna*. Det har initierats av Svenska väg- och vattenbyggarnas arbetsgivarförbund (Sveabund) inför dess 75-årsjubileum 1981. Projektet syftar till att med utgångspunkt från några konkreta objekt (4-5 kraftverk, 3 vägbyggen, 2 brobyggen och 1 kanalbygge) samt 4 memoartävlingar för olika yrkeskategorier (ingenjörer-arbetsledare, anläggningsarbetare, vägarbetare, kökspersonal) klarlägga anläggningsarbetenas karaktär av avslutade, isolerade projekt, ej kontinuerliga arbetsplatser. Arbetet bekostas av Sveabund. Det påbörjades i augusti genom anställning av fil. kand. Barbro Bursell. Som styrgrupp fungerar styresmannen, VD i Sveabund Anders Wärnfelt, professor Sten Carlsson samt Jonas Berg och Göran Rosander. En referensgrupp med personer från företag och fackförbund har tillsatts.

Undersökningen av bebyggelse och bebyggelsetradition i *tre byar i Arvika kommun*, Norra Skasås, Skofterud och N. Fjöle, har planerats under vintern i samarbete med Värmlands museum och kommunen och genomförts i juni samt augusti-september med bearbetning under hösten. Undersökningen, med karaktär av pilotprojekt, avsåg att studera lokala bebyggelsetraditioner utifrån några typiska och representativa byar och den utveckling bebyggelsen och kulturlandskapet genomgått. Materialet skall ligga till grund för kommunens arbeten med en kommunöver-sikt. En rapport har utarbetats. Undersökningen har till större del bekostats genom anslag från kommunen samt Statens råd för byggnadsforskning. Projektledare har varit Bengt Nyström. I arbetet har deltagit Bertil Wetter samt arkitekt Tor-

björn Almquist och fil. kand. Suzanne Lindhagen. Vidare har Mátyás Szabó gjort en etnologisk undersökning av byarnas lantbruk.

Projektet *Fångvårdens kulturhistoria* har fortsatt genom att Dan Waldetoft bearbetat sitt 1975 insamlade material. Vidare har i samarbete med Statsanställdas förbund genomförts en memoartävling "fångvårdarminnen", som givit 14 svar.

Inom det mångåriga projektet *Turismen och den folkliga kulturen* har Göran Rosander under februari dokumenterat skidsport, souvenirmaterial och hotell i Åre samhälle, Jämtland. Dessutom har ett flertal studerande vid Institutet för folklivsforskning skrivit uppsatser inom projektets ram.

Fältarbetena för projektet *Dagens jordbruk i Oviken*, som påbörjades 1974, har avslutats under våren med några kompletterande besök. Under ett veckoslut i maj bjöds de tre undersökta familjerna till Stockholm såsom tack. Kostnaderna för fältarbetet har bestått av Patriotiska sällskapet. Jonas Berg och Göran Rosander har lett undersökningen och vidare har från museet Berit Rönnestedt deltagit i årets arbete.

I samarbete med Jönköpings läns museum och länets folkrorelsearkiv har museet genomfört en *inventering av folkrorelsearkiv i Gnosjö* för att få en uppfattning om kvarvarande bestånd av arkivalier och prov på produktionen. Undersökningen ingick i museets utvecklingsarbete beträffande föremålsinsamling. I inventeringen deltog från museets sida Eva Fägerborg.

Produktionen vid *Gotlands slipstensbolk* i Burgsvik samhälle och sn, Gotland, har översiktligt dokumenterats av Göran Rosander i samarbete med Gotlands forn-sal. Undersökningen föranleddes av att firman även hugger stenarbeten för Nordiska museets restaurering.

Den tidigare påbörjade undersökningen av *Liv och arbete på Tyresö slott* sett ur de anställdas synvinkel har fortsatt. Intervjuer har gjorts med äldre tyresöbor – såväl f.d. anställda som andra kännare av för-

hållanden på slottet och i trakten däromkring.

För tredje året har museet anordnat ett kortare *fältseminarium*. Intresset ägnades åt *möbelindustrin och -försäljningen i Vageryd, Skillingaryd, Älmhult (IKEA)*. Ämnet var valt med hänsyn till diskussionerna om en bättre bevakning av svensk möbelindustri och hade karaktär av provundersökning. Från Jönköpings läns museum deltog museielektor Eva Londos. I undersökningen ingick en hearing med fackföreningsfunktionärer.

Eva-Lis Bjurmans undersökning av *barnkulturen i två stockholmsförorter* har fortsatt i Bollmora och Danderyd, där ett stort antal barn intervjuats om sitt sportlov.

Tillsammans med riksantikvarieämbetet har etnologiska och arkeologiska *undersökningar av stalotomter* skett NV om Björkvattnet, Tärna. Intensivundersökningar avseende *fysiska lämningar efter samisk kultur* av samma slag som tidigare år har ägt rum inom Jokkmokks sn tiden 7-23 augusti. Rolf Kjellström ledde arbetet med hjälp av Cecilia Gagge. För undersökningen har vissa medel erhållits från ämbetet.

Frågelistverksamheten

Under året har 244 meddelare varit aktiva och hört av sig med ett eller flera bidrag. Det har länge varit ett behov för dem som arbetar med frågelistorna att få fördjupa bekantskapen med de skrivande medarbetarna runt om i landet och se deras bakgrund. Av de år 1976 knappt 300 registrerade meddelarna har de 150 flitigaste valts ut för personliga besök under de närmaste tre åren. Vid dessa påhälsningar är avsikten bl.a. att fotografera meddelarna och deras miljö för att komplettera deras till museet insända levnadsuppgifter.

I samarbete med fil. lic. Ulla Lindström har Annika Österman utarbetat en lång frågelistor rörande *barnuppfostran*, vilken sändes ut i december 1976. Den har redan före årsskiftet gett 15 svar. I företalet till listan ombads meddelarna försöka engage-

ra barn, barnbarn, syskon och andra släktingar till att också svara på listan. Detta för att få olika generationer representerade i svars materialet och för att på sikt säkra återväxten av meddelarstaben. Uppmaningen har resulterat i att mellan 30 och 35 personer anmält sitt intresse.

Det har under året fortsatt att strömma in svar på en del tidigare utsända listor. Så har Vår tids rykten gett 25 svar, Gåråmålare 29, Krukväxter och snittblommor 12 och Turistsouvenirer 8 svar.

Filmning

Bengt Nyström har lett vissa kortare filminspelningar som ett led i den fortgående dokumenteringen av *inflyttningen i det nya magasinet på Julita*.

Som bidrag till en filminspelning av stadsdelen Elsborg i Falun m.m. – där museet tidigare fältarbetat – har utbetalats 3.000 kr.

Under hösten påbörjades en undersökning av möjligheten att i museet skapa en filmredigeringsstudio. Museets mycket omfattande filmmaterial är i stort behov av omkopiering, ljudsättning och annan komplettering, för att det skall kunna utnyttjas i den pedagogiska verksamheten.

Förvärv av föremål, böcker och arkivalier

De under året inregistrerade föremålen upptar nr. 296.170–299.154 i huvudliggaren.

Museets *insamlingsprogram* har under 1976 fått en speciell inriktning genom att museet blivit universalarvinge efter fröken Naja Cedergren.

Vid urvalet av föremål i dödsboet har tonvikten lagts på enkla bruksföremål från 1920–1950-talen, som komplement till museets redan befintliga samlingar från perioden.

Under år 1976 avled förra bibliotekarien vid Nordiska museet, fröken Laura Stridsberg och museet mottog som gåva lägenhetens köksinredning, som till stor del hade

kvar sitt ursprungliga utseende från 1880-talet. I samband med nedmonteringen medtogs även lösa föremål som ansågs lämpliga för att återskapa den aktuella miljön såsom vedlår, torkställning, gardin, köksbord, almanacka m.m.

Från Stockholms auktionsverk inköptes vid höstens kvalitetsauktion ett litet valnötsfanerat skåp "commode en bas d'armoire". Möbeln, vilken sannolikt använts som pottskåp, är stockholmstillverkad under rokokons tidigare skede. Den får idag betraktas som unik i sitt slag och är av klart intresse för forskningen genom sitt mycket nära samband med franska rokokoformer.

Museets samlingar av mästare- och gesällsigerade möbler har fått ett värdefullt tillskott genom inköpet vid Göteborgs auktionsverks kvalitetsauktion av en kombinerad toilette- och skrivbyrå, som enligt påskrift är utförd 1834 som gesällstycke av Emanuel Rundin i Göteborg. Den är mahognyfanerad med inläggningar av citron och valnöt och är ett gott prov på den västsvenska empirestilen. Rundin var född år 1813 i Göteborg där han också avlade sitt gesällprov. År 1844 flyttade han enligt kyrkoböckerna till Lindome socken i Halland. Denna omständighet ger museets nyförvärv ett dubbelt värde då Rundins verksamhet därigenom kan länkas till den omfattande och intressanta möbelproduktionen i Lindome.

Från en spädbarnsfamilj har museet fått "allt som kom i familjens brevlåda" under ett år av dels informationsbroschyrer m.m. från myndigheterna dels firmareklam och gratisprover, som hade anknytning till det nyfödda barnet. Vidare har insamlats ett fullständigt sortiment av Sempers lekrikta leksaker för barn under första levnadsåret, med uppgifter om användningen.

Från Klippans finpappersbruk, Munksjö pappersbruk samt Lilla Edets pappersbruk har museet samlat in äldre broschyrer och arkivmaterial för museets bibliotek och arkiv samt prov på modern och äldre finpapperstillverkning såsom dukar, servietter, hushållspapper, pappershanddukar, avfallspåsar m.m.

Insamlingen av moderna förpackningar har fortgått sedan tidigare år. Bl.a. har ett urval av PLM:s och Åkerlund & Rausing's aktuella förpackningssortiment förvärvat. Samlingen av äldre förpackningar har kompletterats med t.ex.: Tetra Paks första exemplar av Tetra Brik mjölkförpackning 1963.

Under året förvärvade museet en hel frisørsalong, Paul Tingås salong på Rege-ringsgatan i Stockholm. Frisørsalongen hade funnits där sedan 1923. I förvärvet ingick all lös och "halvlös" inredning och en stor uppsättning verktyg och redskap, pomador m.m.

I samband med projektet "Fångvårdens kulturhistoria" har ett antal föremål insamlats för att belysa internernas liv på fångvårdsanstalterna. Större delen av samlingen kommer från fångvårdsanstalten på Långholmen, det övriga från Härlanda i Göteborg, Karlskrona och Mariestad. Samtliga föremål är från 1900-talet med tyngdpunkten på ett antal rymningsredskap och tillhyggen tillverkade av interner på Långholmen på 1960-talet. I förvärvet ingår en modell (235–170 cm) av fångvårdsanstalten på Långholmen, tillverkad 1937.

På grund av att Beskowska skolan upphörde 1 juli 1976 blev det möjligt att komplettera skolsamlingarna med ett flertal äldre och nyare gymnastikredskap, skolbänkar, kateder, zoologiska preparat av olika slag, föremål för fysik- och kemiundervisning och övrig undervisningsmateriel samt dessutom skolkataloger, läroböcker etc.

På det textila området har kontakt etablerats med Stockholms stads gatukontor och energiverk och insamling påbörjats av nu aktuella arbetskläder kompletterade med prislister etc. På liknande sätt har en dokumentering av ungdomsmodet inletts, bl.a. har ett antal plagg från den nu nedlagda firman Mah Jong förvärvat. Av stort värde är den samling tidningsklipp, annonser, stencilerade utredningar, konsumentinformation etc. som systematiskt genomförts av f. intendenten vid Konsu-

mentverket Inga Britta Halling och av henne skänkts till museet.

Ett intressant förvärv som belyser stickningens aktualitet men också fångar upp typiska företeelser i samhället idag är en mössa som tillhört slalomidolen Ingemar Stenmark, Tärnaby, och som stickats av hans mor. Stenmarks-mössorna utgör idag ett markant inslag i ungdomsmodet och tillverkas även industriellt i stor omfattning, varvid mönstren beställs från Ingemar Stenmarks anhöriga i Tärnaby. Vad denna produktion, marknadsföring och distribution har kommit att betyda för bygden skall närmare undersökas.

Bibliotekets katalogiserade accession uppgår till 2 843.

Arkivet har tillförts betydande samlingar Hazeliana, som gåva från Artur Hazelius' sondotter förre intendenten Gunnel Hazelius-Berg och hennes make professor Gösta Berg. Den största samlingen hänför sig till Artur Hazelius son Gunnar Hazelius (1874–1905).

En stor brevskörd, uppskattningsvis 10 000 brev, insända av allmänheten till en veckotidningssiarespalt 1975, har överlämnats till folkminnessamlingen. Hittills har en femtedel av breven registrerats på hålkort.

Arkivets accession under året uppgår till 195 nummer, varav flera innehåller 100-tals enskilda objekt.

Vid fotoateljén har framkallats 3 500 svartvita negativ från ateljén samt 400 filmrullar från fältundersökningar. Vidare har framställts 4 000 registreringsfoton, svartvita diapositiv till ett antal av 800 samt 2 000 färgdiapositiv. Antalet förstoringar och kopior som utförts har varit 50 000, därav till bildarkivet 9 000.

Den märkligaste filmgåvan mottog museet under hösten av Årland Segersten i Glava, Värmland. Det är en mycket stor samling filmer upptagna av civilingenjören och smalfilmaren Olle Hellgren under en period av närmare 30 år med början vid 1920-talets mitt. Huvudparten av filmerna är inspelade i Värmland och angränsande landskap, men Hellgren utsträckte sina

filmresor över hela landet från Skåne till Norrbotten, och antalet filmtitlar i hans samling uppgår till omkring 450 stycken.

Förvaring, vård och konservering

Under hela året har förrådslagets arbete dominerats av flyttningen av vissa föremålsgrupper till centralmagasinet på Julita. Transporter har under långa perioder gått två gånger i veckan. Uppställningen av samlingarna har starkt försenats genom att inredningen inte varit färdig på överenskommen tid. Vid föremålets ankomst till Julita har de rengjorts och i vissa fall har förebyggande vårdåtgärder (även konservering vid svåra skador) vidtagits. Samtliga föremål har fotoregistrerats.

Eftersom vakuumpapparen på Julita ännu inte kunnat tagas i bruk har lantbrukssamlingarna på Sturehov och Fisksjöäng före transporten till Julita desinficerats genom Anticimex försorg i de gamla lokalerna.

En kontinuerlig genomgång och vård av stoppade möbler i Skansenberget har skett en gång i veckan under hela året. Förrådslaget gjorde i december en tillfällig överflyttning av textilsamlingarna i Skansenberget till Torstenssonsgatan 3, då ett kylaggregat kommit ur funktion och orsakat svåra fuktskador på föremålen.

Bearbetning och forskning

Vid nomenklaturundersökningen har ett första förslag till nomenklatur för gruppen "Konservering av födoämnen" utarbetats, varvid hänsyn tagits inte endast till föremålsbeståndet utan även till metoderna med tanke på eventuell framtida klassificering av traditionsmaterial. Birgitta Conradson har från försommaren gjort arkivstudier och insamlat material för en förpackningshistorik, som beräknas vara klar under 1977.

Den vetenskapliga bearbetningen av trämaterial från den vikingatida träskbyn Elisenhof i Schleswig-Holstein har under året fortsatt planenligt. Arbetet bekostas av tyska forskningsrådet.

Under ledning av Gunvor Vretblad, arbetsledare för AMS-personalen vid museets skrivcentral placerad i anslutning till folkminnessamlingen, har personalen varit sysselsatt med excerperingsarbete, företrädesvis koncentrerat till modernt folkloristiskt stoff och särskilt till det under 1975 inkomna rörande vitsar och svaren på frågelistan "Vår tids rykten".

Ett sedan länge planerat slagordsregister över innehållet i museets årsbok *Fataburen* har under året påbörjats och i första omgången behandlas perioden 1966-76.

I en för ändamålet bildad arbetsgrupp har ett preliminärt slagordssystem arbetats fram för excerpering av museets frågelistsvar, och ett varsamt försök att pröva detta system har startats.

Bearbetning av Berchska samlingen har fortgått under året. Dessinatör Ulla Cyrus-Zetterström har på uppdrag färdiggranskat tygprovernans tekniska analys. Dessa analyser har inarbetats i övriga data.

Den stigande efterfrågan på service till folkdräktsstuderande tar mycket tid i anspråk. Mottagning har varit begränsad till två dagar i veckan, varför tidsbeställning med väntelista på ibland upp till två månader förekommit. Besöken och för dem framtagna plagg, lektioner med för dessa särskilt framtagna plagg, mönsterritningar, expedition av mönster, brev och telefonsvar i ökande antal från hela landet har beräknats utgöra ett arbete motsvarande närmare tre hela tjänster.

Denna tränga efterfrågan som bl.a. innebär detaljerade studier av plaggens snitt och tillverkning har ökat behovet av mönster inte enbart som en serviceåtgärd utan framförallt för att det gäller att skydda plaggen. Därför har under året mönster ritats i första hand till de mest frekventa dräkterna.

Museets gårdar

Tillsynen av museets fastigheter har skötts av byggnadssektionen. Häri har ingått förutom byggnadsvård även administrativa och förvaltande uppgifter i samråd

med Administrativa avdelningen. Under året har inga beredskapsarbeten på byggnader förekommit. Däremot har markvårdsarbeten i Skogsvårdsstyrelsens regi som vanligt utförts på olika fornlämningsområden på Julita.

Julita gård

Projektering har under året utförts av Julita värdshus ombyggnad. Ombyggnadsarbetet startade i september med rivning av befintligt kök. Arbetet bedrevs i museets egen regi och det nya restaurangköket skall stå färdigt till 1977 års säsong.

På torpen Dalbo och Dabergsstugan samt Källdalen har utförts takreparationer.

Skogvaktarbostaden vid Nybble har under hösten genomgått omfattande renovering.

Tyresö slott

Det tidigare projekterade arbetet med omläggning av den elektriska försörjningen från 220 till 360 volt har under året genomförts till en ungefärlig kostnad av 35 000 kronor. Omläggningen berörde slottets huvudbyggnad, den östra flygeln, gårdsflygeln, parkvillorna, villa Ekliden och trädgårdsarrendatorns bostad.

Bron över Kålbrinksströmmen vid Prinsvillan har under året reparerats och förstärkts.

För att få bättre ordning på de båtar som sommartid brukar ligga förtöjda i Stallviken har museet upplåtit en strandremsa till "Stallvikens båtklubb" – vilken nu ansvarar för städning och ordning i området mellan smedjan och vattnet. Föreningen har på egen bekostnad inköpt en pontonbrygga efter inhämtat tillstånd från Tyresö kommuns byggnadsnämnd.

Svindersvik

Från sommarsäsongen 1976 har museet, med personal från Tyresö slott och Nordiska museet, övertagit skötseln av trädgården. Tidigare sköttes underhållet av Saltsjö-Dufnäs Villatomter AB.

I mars hamlades lindarna. I samband med detta utfördes nödvändiga topphuggningar av askarna vid trädgårdsmästarebostaden samt nedtagning av döda grenar och träd.

Under året har kontakt ånyo tagits med Nacka kommun för att få till stånd en lösning av de stora bullerproblem som orsakas av trafiken på nya värmdöleden. Nacka kommun har vidare framfört vissa önskemål att i större utsträckning få tillgång till trädgården och lokaler. Hitintills har överenskommit att kommunen får iordningställa promenadväg utmed vattnet och i samråd med museet placera vilbänkar på lämpliga ställen. Anslutning till kommunalt vatten och avlopp har diskuterat med kommunala företrädare.

I oktober utfördes nödvändiga förstärkningsarbeten av den bärande konstruktionen under paviljongens golv.

Under slutet av november installerades en automatisk larmanläggning i huvudbyggnaden och i paviljongen. Anläggningen är direktkopplad till ABAB:s larmcentral.

Skogsvårdsstyrelsen har under året vid två tillfällen utfört mark- och skogsvårdsarbeten i parken och på ängen.

Härkeberga kaplansgård

Under sommaren har ytterligare ett par tak försetts med ny vassrörstäckning. Vass och material till takryttare har levererats från Julita.

Matsgården

Under året har kontakter tagits med Lantbruksnämnden om möjligheten för museet att förvärva en marklott om ca 1 500 m² för att på denna anlägga parkeringsplats för besökare.

Nordiska museets byggnad på Lejonslätten

Under året har diverse stora restaureringsarbeten utförts i Byggnadsstyrelsens regi. Sålunda har arbetet med utbyte av de fyra tourellerna slutförts under hösten.

Fyra stenhuggerier, två på Öland och två i Östergötland har levererat det färdig-huggna stenmaterialet.

Stenomfattningen runt de tre nordvästra "oxögonen" har bytts mot nyhuggna kalkstensdetaljer samt försetts med nya snickerier. Samma sak gäller för den nordvästra delen av II:a galleriet.

I byggnadens norra del, på den s.k. kanslilygeln har omfattande takarbeten utförts. Man har bytt all kopparplåt, samt lagt om skiffertaktäckningen. Förstärkningsarbeten har utförts på kalkstensfri-sen under taklisten.

Under hösten påbörjade man arbetet med utbyte av balustraden på norra risalittornet.

Undervisning

Den akademiska undervisningen i folklivs-forskning sker genom överenskommelse mellan museet och Stockholms universitet vid Institutet för folklivsforskning. Antalet studerande har jämfört med tidigare år-tionden förblivit synnerligen högt, totalt närmare 700 personer under läsåret.

Under året har 17 574 personer erhållit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 415 grupper från Stockholms skolor, 290 grupper från skolor utanför Stockholms kommun samt 102 vuxengrupper.

Förutom av dessa har museet besökts av 1 356 grupper om 18 890 personer, som under ledning av egna lärare eller guider bedrivit undervisning i museet.

Dessutom tillkommer drygt 185 visningar för allmänheten av olika utställningar, varav 42 på engelska under sommarmånaderna.

Den s.k. ordinarie undervisningsverk-samheten för Stockholms kommunala skolor fortsatte under året enligt de principer som tidigare rätt.

Programmen är planerade för mellanstadiet (åk 5) samt för högstadiet (åk 7-9) och tar två lektionstimmar i anspråk. I besöket ingår visning, grupparbete samt för mellanstadiet även redovisning.

Museet har liksom tidigare år även

handhaft undervisningen på Skansen för fjärde och sjätte årskurserna från Stockholms skolor. 122 klasser ur åk 6 samt 135 klasser ur åk 4 har erhållit undervisning.

Utöver denna schemalagda undervisning på Skansen har 125 klasser och grup-per erhållit undervisning, ofta av mer kvalificerad art.

Ett flertal kurser har därutöver anordnats i museet i samarbete med olika studieförbund och med museipersonal som kursledare eller föreläsare.

Handarbetets Vänners konsulentkurs för blivande hemslöjdskonsulenter har haft en del av sin undervisning förlagd till museet.

En betydande del av undervisningen för lägre betyg i etnologi vid Institutet för folklivsforskning har förlagts till museet. Även etnologiska institutionen vid Uppsala universitet har delvis förlagt undervisning till museet.

I oktober 1976 startade Nordiska museets undervisningsavdelning en försöks-verksamhet för förskolebarn ledd av en lågstadielärare, anställd enbart för att svara för museets barnverksamhet. Barn-grupper från Stockholm och kranskommuner har inbjudits till museet, där de kunnat välja mellan sex olika förskolepro-gram, som tar upp barns vardagssysslor i 1800-talets Sverige.

Under våren besöktes barnverkstan av ca 270 förskolegrupper. Verksamheten har visat sig mycket populär. Många barn-grupper har ej kunnat tas emot på grund av platsbrist.

I samarbete med Dalarnas museum och Riksförbundet för Hembygdsvård hölls den 1-3 september ett fäbodseminarium i Älvdalen med 25 deltagare från fyra länder. Temat var "fäboden som anläggning" samt "musik och sägner".

Museet anordnade slutligen den 15-17 november en konferens om etnologisk doku-mentation i samband med föremålsförvärv samt föremålsinsamling vid miljödoku-mentation (EDOK). Ca 80 personer deltog från de nordiska länderna.

Sune Zachrisson

En utförlig stencilerad verksamhetsberättelse som upprättats avdelningsvis kan rekvideras från Nordiska museets bokförmedling (10 kr inkl. exp. avgift).

Nordiska museets nämnd

Nämnden har under 1976 haft följande ledamöter: riksdagsledamot stadskassör Rune Carlstein, ordf.; riksarkivarie Åke Kromnow, vice ordf.; professor Erik Anners; styresmannen Sune Zachrisson; överintendent Åke Meyerson; författaren Birger Norman och rektor Åke Leander.

Samfundet Nordiska museets Vänner

Vänföreningens styrelse har under året utgjorts av H. K. H. Prins Bertil, ordf.; fil. dr Jan Wallander, v. ordf.; direktör Rolf Arfwedson, skattmäst.; friherrinnan Susan af Ugglas f. Lewenhaupt; direktör Erik Elinder; direktör Gillis Tempelman och byggnadsingenjör Lennart Heger, de båda sistnämnda suppleanter. Såsom sekreterare har museets styresman fungerat.

Inköpsnämnden har bestått av H. K. H. Prins Bertil, direktör Rolf Arfwedson och styresmannen.

Programutskottet har bestått av styresmannen, direktör Erik Elinder och direktör Gillis Tempelman.

Arbetsutskottet har varit sammansatt av fil. dr Jan Wallander, direktör Rolf Arfwedson och styresmannen.

Samfundets medlemsantal utgjorde den 31 dec. 901 personer.

Besöksstatistik

Nordiska museet har under året haft 152 340 besökare, varav 36 464 i grupper (2 163 st). Motsvarande siffror 1975 var 185 376, därav 38 368 i 2 276 grupper.

Svindersvik hade under året 1 185 besökare, Tyresö slott 3 467, Julita: Stora huset 12 914, museet 21 630, Härkeberga 3 200, Matsgården 351.

Utställningar

Basutställning

By, gård och arbete. 24 oktober. Sydöstra sek-

tionen i hallplanet. Producenter: Bengt Nyström, Janken Myrdal.

Tillfälliga utställningar

Kvar från föregående år

Agnes i bevarandelandet. – 8 februari.

Barn i Bollmora berättar. – 23 maj.

Hand och tanke. – hela året.

Hembiträdet. – 8 mars.

Hem och hantverk. – hela året.

Jenny Nyström. – 1 februari.

Statare. – 8 augusti.

Sticka mönster. – hela året.

Svenskt krukmakeri. – hela året.

Två städer – Falun och Söderhamn. – 8 februari.

100 år kläder. – hela året.

Nya utställningar

Circumpolar community/Folken runt polerna.

11 februari–3 mars. Stora hallen. Producent: Kanadas utrikesministerium.

När reklamen kom till byn. 13 februari–31 oktober. Sydvästra sektionen i hallplanet. Producenter: Birgitta Conradson, Maj Nodermann, Bengt Nyström, Maria Rapp, Inga Wintzell.

Nils Månsson Mandelgren. Tecknare, konst- och kulturforskare. 11 mars–12 september. Sydvästra galleriet 2 tr. Producent: Bengt Jakobsson, Folklivsarkivet, Lund.

Brudkronor från Västsverige. 26 mars–19 april. Absiden i Stora hallen. Producent: Värmlands museum.

Svenska bilder. 2 juni–7 november. Absiden i Stora hallen. Producenter: Kjell Löfgren, Lena Stenberg-Holger.

Vem målade bonaderna? I basutställningen Nordisk folkkonst. Producent: Eva Garnert.

Barn kring en gruva. 1 oktober–. I barnavdelningen. Producenter: Gunilla Backlund, Eva Lis Bjurman.

Broderade bonader. 28 november–. Absiden i Stora hallen. Producent: Ingrid Roos-Björklund.

Utställningar utanför museet

Textilutställning på Forsbacka. Urval ur samlingarna. Sommaren 1976. Producenter: Berit Eldvik, Karin Haglund.

Gåramålare i Gävleborgs län. Vandringsutställning baserad på en inventering i Gävleborg län i samarbete med tidningen Land och Vuxenskolan. Producent från Nordiska museet: Inger Bonde-Bergengren.

Vandringstställningar

Forts. fr. föreg. år

"... and so they became welfare Swedes". Producerad för Svenska Institutets räkning: Hanoi (Vietnam), Paris, Draguignan, Toulon (Frankrike).

Handarbetets Vänner 100 år: Östersund, Jönköping, Forsbacka, Gävle, Karlstad, Göteborg. Karameller, kola och choklad. Distr. av Riksutställningar.

Land du välsignade. Distr. av Riksutställningar.

Statussymboler: Luleå.

Storstreken 1909. Distr. av Riksutställningar.

Nya vandringstställningar

Hembitrådet: Julita, Luleå, Östersund, Sundsvall.

Cilgetus. Producerad av Finlands museimannaförbund och distr. av Nordiska museet: Jönköping, Falköping.

Publicering

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen 1975. Nordiska museets och Skansens årsbok. 186 s.

Fataburen 1976. Nordiska museets och Skansens årsbok, red. av Magne Velure i samarbete med Bengt af Klintberg och Reimund Kvideland. 334 s. (Uppsatserna ingår även i Nordisk folktro. Studier tillägnade Carl-Herman Tillhagen 17 december 1976.)

I serien Nordiska museets Handlingar

Nr 71 Deep sea sailors. A study in maritime ethnology, by Knut Weibust, 2nd ed. 508 s.

Nr 87 Brudkronor i Linköpings stift. Förvärv, form och tillverkning intill 1800, av Barbro Hovstadius. 300 s.

I serien Normus

En fiskarpojkes Utö, av Johan Lindahl. 88 s.

Krukan från Raus, av Otto v. Friesen. 64 s.

Sticka mönster. Historiskt om stickning i Sverige, av Inga Wintzell. 111 s. + 16 s. färgpl.

Nordisk folktro. Studier tillägnade Carl-Herman Tillhagen 17 december 1976, red. av Bengt af Klintberg, Reimund Kvideland och Magne Velure. 12 + 304 s. (Uppsatserna ingår även i Fataburen 1976.)

Johan Granlunds tryckta skrifter 1929-1976. Förteckning upprättad i anledning av 75-årsdagen den 25 oktober 1976. 64 s.

I serien Rapporter från Kulturhistoriska undersökningen (KUR).

3. Att handha etnologiskt uppteckningsmaterial, av Göran Rosander. 22 s.

Forskningsrapporter i forskningsprojektet Turismen och den folkliga kulturen

1. Att bo i stugby. Intervjuer med gäster i Fyrklöverna stugby och Siljansnäs fritidsby, av Margareta Berggren och Margareta Zetterström. 40 s. + 9 s. bil. 1974.

2. Rättvik - Dalarnas Arkadien. Turistbroschyrer från Rättviks socken 1899-1974, av Sigrid Eklund. 47 s. 1974.

3. Utsiktstornen vid Siljan, av Magnus Blom. 46 s + 10 s. bil. 1974.

4. Hotell och pensionat i Leksand, av Mats Persson. 20 s. + 9 kart. 1974.

5. Sommarauktioner i Leksand med omnejd, av Signe Bottinga och Mona Tengné. 64 s. 1974.

6. Hjortnäs brygga - en dansplats, av Marianne Rydén. 14 s. + 3 s. bil. 1974.

7. Från nyttoslöjd till turisthantverk. Korgmakeriet i Våmhus i vår tid, av Maj-Britt Svanfeldt. 52 s. 1974.

9. Litteratur om turism, av Brita Hvas. Förteckning 45 s., Register XX s. (Registret även utg. som nr 44, Appendix i Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek. Förteckningen utg. 1975 i denna serie.)

10. Litteratur om brunnsdrickning, av Solveig Björk. 37 s.

11. Brunns- och badorter i Stockholmstrakten under 1800-talet. Historik, arkitektonisk miljö och ägarstruktur. 57 s.

Forskningsrapporter i forskningsprojektet Migrationen Finland-Sverige (i samarbete med Geografiska institutionen vid Umeå universitet och Etnologiska institutionen vid Jyväskylä universitet).

6. "Vi far, men vi blir int ..." Rapport om återvandring till Borgå med omnejd, av Annika Tyrfelt. 68 s. + 2 s. bil.

7. Finländska krigsbarn i Sverige, av Katia Båsk. 25 s.

8. Återvandring från Sverige till Finland efter andra världskriget. En metodisk studie, av Lars-Erik Borgegård. 28 s.

Vad folket byggde. Ett utkast till folkrörelsernas byggnadshistoria av Torbjörn Almqvist, Hjärdis Johansson och Lena Simonsson. 107 s. Utg. i samarbete med Sveriges Arkitekturmuseum.

Register till Jemtlands läns hushållningssäll-

- skaps handlingar 1818–1836, 1870–1873, utarb. av Anders Holmstedt, red. av Sten Rentzhog. 77 s. Utg. i samverkan med Jämtlands läns museum.
- Lantbruksmuseum på Julita. Idéskiss och ytprogram, av Jonas Berg och Janken Myrdal. 32 s.
- Julita gård. 4 s.
- Broderade bonader i Nordiska museet, av Ingrid Roos-Björklund. 1 bl.
- Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 100. 20 s.
- Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek, nr 44. Appendix, 20 s. samt nr 45–48. 164 s.
- Nordiska museets årsredogörelse 1975, upprättad avdelningsvis. 96 s.
- Market of Ideas, nr 7–11. Red. av Skans Torsten Nilsson. 56 s.
- När reklamen kom till byn. Ett sekels varureklam. En utställning på Nordiska museet, av Birgitta Conradson. Brofisch.
- Nordiska museet. Hösten 1976. Programblad. Folder 6 s. Tillägg 4 s.
- Rig, årg. 59. 136 s. Utg. av Föreningen för svensk kulturhistoria i samarbete med Nordiska museet och Folklivsarkivet i Lund.
- Stig Appelgren**
Ett nautiskt museum, i Nautica fennica, utg. av Finlands sjöhistoriska sällskap, Helsingfors, årg. 1, s. 14–19.
- Jonas Berg**
Lantbruksmuseum på Julita, idéskiss och ytprogram (tills. med Janken Myrdal). 32 s. Nordiska museet.
- Inledning i Register till Jemtlands läns innehållningssällskaps handlingar 1818–1836, 1870–1873. Nordiska museet i samverkan med Jämtlands läns museum.
- Göran Bergengren**
Mus 65, kulturrådet och den centrala registreringen, i Svenska museer, s. 59–61.
- Ingrid Bergman**
Recension: Folklig dräkt, utg. av Sigfrid Svensson, i Rig, årg. 59, s. 129–130.
- Eva Lis Bjurman**
Människor kring en verkstad 1897 (tills. med Helena Cederström och Lena Högberg). Läromedel om industrialismen i Stockholm för årskurs 8. Stockholms stadsmuseum. 57 s.
- Om kvinnors arbete under industrialismens framväxt, i Kultur för barn – vad är det? TRU. 9 s. (Tidigare publicerad i TRU:s lärarhandledning.)
- Höghusbarn och villabarn, i pockettidningen R nr 6, 20 s.
- Inger Bonge-Bergengren**
Gåramålare i Gävleborgs län. [Utställningskatalog.] 4 s.
- Birgitta Conradson**
När reklamen kom till byn. Brofisch (affisch med text på baksidan).
När postorderagenterna fick oss att skriva efter varor från katalog, i Fataburen 1975, s. 7–26.
- Sofia Danielson**
Ödet i Kunstindustrimuseet i Oslo. En kavalkade av aktuell konstindustri gjennom hundre år. 2 s. Oslo.
- Sigrid Eklund**
Rättvik – Dalarnes Arkadien, i Dalarnas hembygdskbok, s. 111–124.
- Eva Fägerborg**
Älghult i Nordiska museet. Om Carl Wiking och andra uppgiftslämnare, i Älghultskronika, s. 49–60.
- Heidi Henriksson**
Den åländska storstugan, 150 s. Mariehamn. (Skrifter utg. av Ålands kulturstiftelse 10.)
- Rolf Kjellström**
Kulturlämningar kring Ältsvattnet. Samiska kulturlämningar. Kulturinventeringar 1974. Riksantikvarieämbetets rapport D. 10, s. 4–31.
Är traditionerna om stalo historiskt betingade?, i Fataburen, s. 155–178.
- Sten Lundwall**
Åke Grundström 1912–1975, i Fataburen 1976, s. 297.
Redigerat (med biträde av Margit Stoye) Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek, nr 44–48. 184 s.
- Janken Myrdal**
Den stora striden om kulturhistoria 1881–82, i Förr och nu, nr 2, s. 22–29.
Lantbruksmuseum på Julita, idéskiss och yt-

program (tills. med Jonas Berg). 32 s. Nordiska museet.

Recensioner: Lars Furuland, Statara. – Sven Jerstedt, På statarnas tid. – Ivar Lo-Johansson, Mats Jansson och Ingemar Liman, Statarlängan från Berga, i RIG, årg. 59, s. 82–83.

Bo G. Nilsson

Recension: Nils Eriksson, Dalin–Botin–Lagerbring, Historieforskning och historieskrivning i Sverige 1747–1787, i Meddelanden från Arkivet för folkets historia, årg. 4, nr 1, s. 36–38. Torparsonen som skrev bondeupprorens historia, i Förr och nu, nr 3, s. 52–61.

Bo O. Nilsson

A survey of Swedish-American museum and archival collections, i The Swedish Pioneer, July, s. 189–203.

Hur bör en fotograf arkivera sina bilder, i Foto-nyheterna nr 9–10.

Anna-Maja Nylén

Swedish handicraft. 428 s. Van Nostrand, New York, samt Håkan Ohlssons förlag, Lund.

Bruksvallarna i Härjedalen. En fjällby möter nutiden, i Saga och sed 1975, s. 57–75.

Bengt Nyström

Jugendglas à la Wallander och Wennerberg, i Fataburen 1975, s. 47–66.

Marianne Olsson

Redigerat Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 100. 20 s.

Mats Rehnberg

Blå porten. Ett namnkunnigt vårdshus på Djurgården, 92 s. Institutet för folklivsforskning. Även i Gastronomisk kalender, årg. 17 (1977), s. 98–179.

Nordiska museet och folkminnena, i Fataburen 1976, s. 7–20.

Inledning till Folklivsforskning vid Stockholms universitet. Register över kandidatuppsatser, licentiatavhandlingar och doktorsavhandlingar 1928–1974. Red. av Hans Blomqvist.

Göran Rosander

Dalska arbetsvandringar före nya tidens genombrott. 32 s. (separattryck av uppsats i samlingsverk från 1975). Institutet för folklivsforskning.

De kulturhistoriska museernas föremålsinsamling, i Museiteknik. Utg. av Phebe Fjellström, s. 70–81.

Niss Hjalmar Mattsons forskning om Malungsskinnarna – Skinnaryrkets roll i bygdens näringsliv, i Malung. Ur en sockens historia. 3, s. 9–11 resp. 12–29.

Förord – Dalaturismen under hundra år – Turismen och den folkliga kulturen, i Turisternas Dalarna (= Dalarnas hembygdsbok 1976), s. 9–10, 45–64 resp. 213–225.

Att handha etnologiskt uppteckningsmaterial. En artikelsamling. 22 s. (Kulturhistoriska undersökningens rapporter, KUR 3.)

The Department of cultural field research at the Nordic museum in Stockholm, i NIF Newsletters 1, s. 14–15.

Redigerat Niss Hjalmar Mattsons avsnitt i Malung. Ur en sockens historia. 3.

Redigerat Turisternas Dalarna (= Dalarnas hembygdsbok 1976).

Redigerat de rapporter som utgivits från Kulturhistoriska undersökningen.

Ingrid Roos-Björklund

Broderade bonader. 2 s.

Mátyás Szabó

Recension: Kurt Genrup, Gåsskötsel, i RIG, årg. 59, s. 94–97.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Möbelförlagor och mönsterböcker från 1840-talet, i Fataburen 1975, s. 35–45.

Recension: Ulf Hård af Segerstad och Karl-Erik Granath, Carl Larssongården, i Form, årg. 72.

Annika Tyrfelt

”Vi far men vi blir int ...” Rapport om återvandring till Borgå med omnejd. 71 s. (Forskningsprojektet Migrationen Finland–Sverige efter andra världskriget. Forskningsrapport 6.)

Magne Velure

Hovuddrag i nordisk folketruforskning 1850–1975, i Fataburen 1976, s. 21–48. Även i Nordisk folketro. Studier tillägnade Carl-Herman Tillhagen, s. 21–48.

Mai-inventeringa i Sverige, Vits och skämt i nordiska veckotidningar under maj månad 1975, s. 20–28. (NIF-rapporter 6.)

Recension: Finlands svenska folkdiktning, VI. Folkdans. A 2, Yngre dansmelodier, Åbo 1975, i Ethnologia Scandinavica, s. 190–191.

Redigerat (i samarbete med Bengt af Klintberg och Reimund Kvideland) Fataburen 1976 samt Nordisk folkro. Studier tillägnade Carl-Herman Tillhagen.

Inga Wintzell

Sticka mönster. Historiskt om stickning i Sverige. 111 s. 16 s. färgpl.
Anna-Maja Nylén 1912-1976, i Fataburen 1976, s. 300-301.

Annika Österman

Våtslätter - som den skildras i Nordiska museets uppteckningar, i Myrmarker. En bok om bruket av våtmarkerna förr och nu, s. 32-59.

Befattningshavare vid årets utgång

(De första siffrorna anger året för inträde i institutionens tjänst. Då ytterligare siffror följer anger dessa det år då befattningen tillträdess.)

Styresman

Fil.lic. Sune Zachrisson, 75

Avd. 1 Näringsliv

Avdelningschef förste intendent fil.lic. Jonas Berg, 74

Intendent fil.dr docent Mátyás Szabó, 67, 73 (tj.-led.)

Intendent fil.dr Bengt Nyström, 65, 68

Intendent fil.lic. Birgitta Conradson, 69, 73 (tj.-led. 1/2-tid)

Intendent fil.lic. Heidi Henriksson, 69, 75 (tj.-led. 3/5-tid)

Intendent fil.kand. Lajla Benedy, 64 (1/2-tid)

E. amanuens fil.kand. Berit Rönnstedt, 70, 71

E. amanuens fil.kand. Janken Myrdal, 75 (2/5-tid)

Kansliskrivare fil.mag. Kersti Wikström, 74, 76

Samesektionen

Intendent fil.dr docent Rolf Kjellström, 67 (tj.-led.)

Föremålsregistreringen

Intendent fil.kand. Göran Bergengren, 62, 64

Intendent fil.lic. Kerstin G:son Berg, 67 (1/2-tid)

Assistent Mona Palmé, 46, 66

Museibiträde fil.kand. Cecilia Gagge, 74 (tj.-led. 1/2-tid)

E. museibiträde fil.kand. Christina Westergren, 75 (1/2-tid)

Avd. 2 Bostadsskick

Avdelningschef förste intendent fil.lic. Kersti Holmquist, 49, 70

Intendent fil.lic. Maj Noderman, 64, 65

Intendent fil.lic. Eva Lis Bjurman, 62, 65

Intendent fil.kand. Inger Bonge-Bergengren, 60, 65

Intendent fil.lic. Per H. Falck, 76

Intendent fil.kand. Teje Colling, 62, 76

Kansliskrivare fil.kand. Annika Tyrfelt, 71, 72

Magasinslaget

Förrådsmästare Nils Nilsson, 30, 65

E. förrådsmästare Bertil Granqvist, 47, 75

Förrådsförman Arne Karlsson, 39, 65 (1/2-tid)

Rustmästarlaget

Förste verkmästare Elof Carlsson, 38, 74

Möbelkonservator Carl-Axel Holm, 45, 67

Målningskonservator Manne Göransson, 64, 72

Tapetserarkonservator Kent Edström, 76

För båda lagen gemensam personal

Hantverkare Tage Johansson, 50, 61

Hantverkare Dag Holmberg, 70

Hantverkare Björn Solberg, 72

Hantverkare Bernt Sundberg, 72

Hantverkare Kjell Karlsson, 76

Förrådsman Per-Olof Wallgren, 60, 67

Förrådsman Nelly Andersson, 52, 70

Förrådsman Kjell Hestrell, 70, 73 (tj.-led.)

E. förrådsman Dick Casimirs, 76

E. förrådsman Jens Karlsson, 76

Avd. 3 Textil

Avdelningschef förste intendent fil.dr docent

Elisabet Hidemark, 56, 76

Intendent fil.kand. Sofia Danielson, 65, 71

Intendent fil.kand. Inga Wintzell, 50, 71

Intendent fil.lic. Ingrid Bergman, 71

E. amanuens fil.kand. Berit Eldvik, 75

Kansliskrivare Else Pihl, 65 (tj.-led. 1/2-tid)

E. kansliskrivare Ulla Tegman, 74 (1/2-tid)

Textilkonserveringen

Konservator textilkonstnär HKS Marie-Louise Wulfcrona-Dagel, 52, 65

Textilkonservator vävlärare Ingrid Wahlström, 64, 72 (tj.-led. 1/2-tid)

- E. tekniker textilkonstnär HKS Inger Nyman-Elofson, 71 (1/2-tid)
E. tekniker fil.kand. konstnär HKS Inger Rundström, 75, 76 (1/2-tid)
E. tekniker textilkonstnär HKS Gunilla Heine-
mann, 76 (3/5-tid)

Textilvård

- Museiassistent fil.kand. Ingrid Roos-Björklund, 74
Museiassistent Karin Pers, 69 (3/4-tid)
Museiassistent hemslöjdskonsulent Inger Hålling, 76 (tjänsten förlagd till Julita)
E. museiassistent Siw Pers, 75 (1/2-tid)

Kulturhistoriska undersökningen

- Avdelningschef förste intendent fil.dr docent Göran Rosander, 70, 74
Intendent fil.lic. Marianne Olsson, 48, 60
Intendent fil.dr Bengt Nyström, 65, 68 (tj.-led. för vik. på avd. Näringsliv)
Intendent fil.kand. Annika Österman 62, 64
Amanuens fil.kand. Eva Fägerborg, 76
Byråassistent arkitekt HKS Bertil Wetter, 53, 71
Assistent fil.kand. Birger Grape, 60, 64
Assistent fil.kand. Annette Rosengren, 71, 72
Förste tecknare Brita von Knorring, 65, 70
Assistent Ingrid Boëthius, 65, 76 (tj.-led. 1/2-tid)
E. assistent fil.kand. Ottonie Nyberg, 71, 74 (1/2-tid)
Kansliskrivare Birgitta Munthe, 65, 71
Kontorist fil.kand. Kerstin Kunelius-Hestrell, 71 (4/5-tid)

Undervisningsavdelningen

- Avdelningschef förste intendent museilektor fil.lic. Skans Torsten Nilsson, 63, 66
Intendent fil.kand. Ernst-Folke Lindberg, 51, 64
Intendent folkskollärare fil.kand. Hans Medelius, 59, 65
Amanuens fil.kand. Maria Rapp, 72, 76
Assistent lågstadielärare Gunilla Backlund, 76
Kansliskrivare Eva Olsson, 63, 66
Kontorist Ann-Marie Kumlin, 71
Kontorist Bengt Singman, 68, 75
Kontorist Britt Sandström, 76

Bibliotek och arkiv

- Avdelningschef förste bibliotekarie fil.dr Sten Lundwall, 42, 72

Biblioteket

- Intendent fil.lic. Stig Appelgren, 70, 71
Intendent fil.kand. Anita Larson, 72, 75

- Biblioteksassistent Lena Böök-Cederström, 66, 70 (tj.-led.)
E. biblioteksassistent fil.kand. Brita Geijer, 72 (1/2-tid)
E. biblioteksassistent fil.kand. Bo G. Nilsson, 74 (1/2-tid)
E. biblioteksassistent fil.kand. Monika Carlheim-Gyllensköld, 75 (1/2-tid)
Assistent Margit Stoye, 45, 74

Arkivet

- Förste arkivarie fil.lic. Rut Liedgren, 43, 72
Intendent mag.art. Magne Velure, 74
Intendent fil.kand. Bo O. Nilsson, 65, 75 (tj.-led.)
Intendent fil.kand. Åsa Thorbeck, 74, 75
Intendent fil.kand. Barbro Barwing, 67, 69 (avlönad av AMS)
Intendent fil.kand. Gunvor Vretblad, 73, 74 (avlönad av AMS)
E. amanuens fil.kand. Anna Sandell-Hallberg, 76
Kontorist Ingegärd Ehrving, 66, 70
Kontorsbiträde fil.kand. Eva Nilsson, 74 (tj.-led.)
E. kontorsbiträde Christina Andersson, 76

Fotoateljén

- Assistent Ulla Wäger, 52, 66
Fotograf Terttu Höglund, 58, 67
Fotograf Birgit Brånvall, 66, 72
Fotograf Hans Koegel, 65, 72
Förste fotobitråde Siv Wenngren, 67, 72
Förste fotobitråde Bertil Höglund, 76
Fotobitråde Eva Aspelin, 72
Fotobitråde Bengt Nilsson, 72
Fotobitråde Peter Segermark, 76

Administrativa och kamerala avdelningen

- Avdelningschef byrådirektör jur.kand. Greger Oxhammar, 75
Förste byråsekreterare fil.kand. Kerstin Asp-
lund, 75
Kamrer Gunvor Wreiman, 46, 64
Bokhållare Lillemor Kihlskog, 44, 66
Registrator Anne von Friesendorff, 64, 72
Assistent (sekreterare) Kerstin Rimmerfeldt, 76
Kansliskrivare Hedda Sandström, 66, 76
Kansliskrivare Märtha Rudén, 69, 70
Kansliskrivare Inga Skoglund, 73, 75
E. kansliskrivare Eva-Britt Bexelius, 74 (tj.-led. 1/2-tid)
Kontorist Kajja Rissanen, 76

Expeditionsvakt Lennart Lindström, 67, 72
Expeditionsvakt Olof Kihlskog, 75
E. expeditionsvakt Thore Holmberg, 75

Uppsyningsman Rune Glad, 68, 73
Maskinist Arvid Forss, 62
Trädgårdsmästare Harry Karlsson, 68, 71
Museivakt Ingrid Wahlquist, 62, 65
Museivakt Eleonora Marlov, 67
Museivakt Gösta Bolin, 70, 71
Museivakt Folke Jonsson, 72
Museivakt Berndt Eriksson, 74
E. museivakt Börje Sutter, 74
Utställningsvakt Ruben Mård, 68
Utställningsvakt Svea Blomberg, 69
Utställningsvakt Hans Andersson, 70
Utställningsvakt Karin Brådhe, 72
Utställningsvakt Karin Hallberg, 72
Utställningsvakt Anders Waldau, 75
Lokalvårdare Doris Bergström, 67
Lokalvårdare Viola Björnvall, 70
Lokalvårdare Luis Lopez-Lacasta, 71
Lokalvårdare Margit Sundberg, 71
Lokalvårdare Linnea Åberg, 71
Lokalvårdare Anna Greta Carlsson, 72
Lokalvårdare Eivor Wetterström, 74
Lokalvårdare Abdon Elsayed Ahmed, 76
Lokalvårdare Mustafa Vigin, 76

Institutet för folklivsforskning

Institutionsprefekt professor fil.dr Mats Rehnberg, 69
Docent fil.dr Knut Weibust, 69 (avlönad av univ.)
Studierektor fil.lic. Mats Hellspång, 73 (avlönad av univ.)
E. universitetslektor fil.kand Bengt af Klintberg, 74 (avlönad av univ.)
Studievägledare fil.kand. Berit Rönning, 70, 71 (tj.-led. för vik. vid avd. Näringsliv)
E. studievägledare fil.kand. Ragnhild Thorell, 74, 76 (avlönad av univ.)
E. studievägledare fil.kand. Lars Westberg, 72, 76
Amanuens fil.kand. Hans Blomquist, 71 (1/2-tid)
Assistent Solveig Gynther, 70, 71
E. kansliskrivare fil.kand. Ewa von Sivers, 76
Kontorist Ingrid Vallin, 61, 65
E. expeditionsvakt Dan Waldetoft, 76 (1/2-tid)

Byggnadssektionen

Intendent fil.lic. Christian Axel-Nilsson, 60, 65 (tj.-led.)
Amanuens fil.kand. Johan Åkerlund, 75, 76

Härkeberga

Platsrepresentant Linnéa Karlsson, 65

Julita

Godsförvaltningen

Museiassistent Nils Andersson, 43, 71
Kansliskrivare Christina Gustafsson, 75
Arbetsledare ingenjör Karl Gustav Tjulstad, 75 (avlönad av AMS)
Trädgårdsmästare Sven A. Karlsson, 55

Skogsförvaltningen

Stiftsjägmästare Erik Eriksson, 74 (1/3-tid)
Skogsvaktare Erik Gotthard, 76

Centralmagasinet

Arbetsledare byråingenjör Jan Pettersson, 75 (avlönad av AMS)

Matsgården

Platsrepresentant Margit Björkman, 75

Svindervik

Platsrepresentant Astrid Sandberg, 52

Tyresö

Uppsyningsman Bror Danielsson, 65, 75
Museivakt Gunnar Sandberg, 73

Nordiska museets beredskapsarbetsplatser

Kiruna

Arbetsledare fil.kand. Malin Jonsdotter-Dahlgren, 75 (avlönad av AMS)

Malmberget

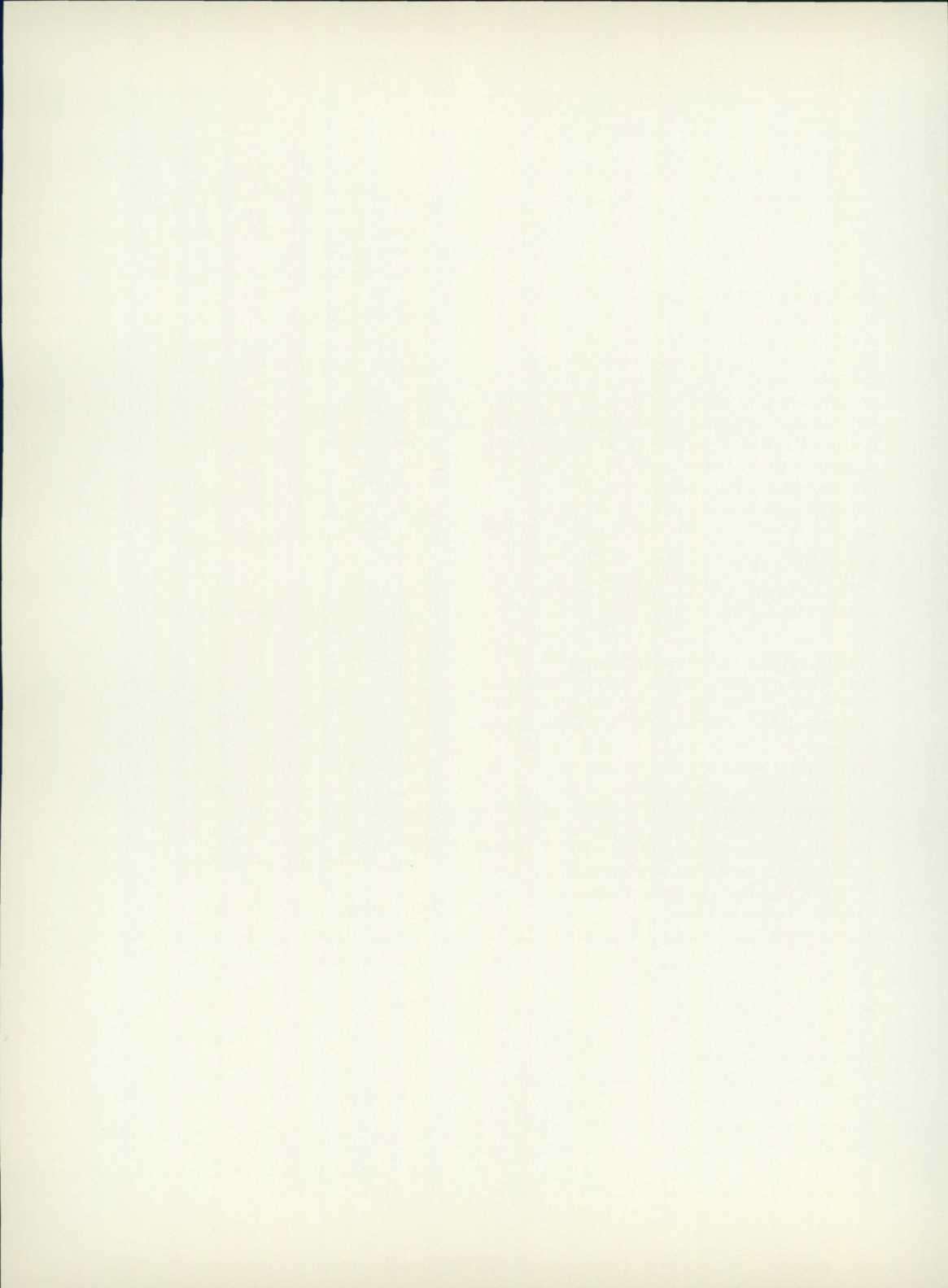
Arbetsledare fil.kand. Inger Lindström, 75 (avlönad av AMS)

Strömsund

Arbetsledare fil.kand. Birger Karlsson, 76 (avlönad av AMS)

Östersund

Arbetsledare fil.kand. Anders Holmstedt, 75 (avlönad av AMS)
Arbetsledare fil.kand. Lennart Andersson, 76 (avlönad av AMS)

Skansen under år 1976

Kulturhistoriska avdelningen

Nyanläggningar

Kägelbanan. Mellan Gubbhyllan och Alhambra har under året uppförts en kägelbana av det slag som utvårdshusen ofta hållit sig med till gästernas förströelse. Banan är byggd som en kopia av den kägelbana som ursprungligen tillhört den Wallenbergiska gården i Linköping och som nu finns i Gamla Linköping. Byggnadsarbetet har bekostats av Svenska Tobaks AB och det är meningen att kägelbanan skall kunna användas sommartid.

Skånegården. Återuppförandet av gården från Hög 18 har fortskridit så långt att alla de fyra längorna kommit på plats och under plåttak. På det skall sedan läggas mineralull, läkt och halm. Gårdens inredning har påbörjats.

Underhållsarbeten

Det planmässiga underhållet av kulturhistoriska byggnader har fortgått under året enligt nedanstående förteckning.

Apoteket, Bageriet och Skomakeriet har i samband med omläggning av elförsörjningen i Stads kvarteret fått elvärme installerad, vilket i hög grad underlättar arbetet i dessa byggnader under hantverksdagarna vintertid.

Biologiska museet. Föregående års reparationsprogram har kunnat fortsättas. Återstoden av takfallen har blivit genomgångna liksom de båda gavlarna. De stora skyltarna mot Lejonsläkten har målats om.

Linberedningsverket och Vadmalstampen. De under föregående år utförda arbetena med reparation av vattenhjul och dammanläggningar har fortsatt. En pump för vattnets återförande har installerats och hägnadsarbeten utförts.

Skvaltkvarnen. Efter kompletterande installations- och tätningsarbeten har skvaltkvarnen kunnat visas igång större delen av sommaren.

Öppethållande, aktiviteter

De kulturhistoriska byggnaderna har detta år hållits öppna för allmänheten i samma omfattning som under 1975, då lunchstängningen slopades sommartid.

Bollnässtugan, Gubbhyllan, Oktorpsgården, Älvrosgården, Seglora kyrka har hållits tillgängliga alla dagar under året. Under juni-augusti har 26 byggnader varit öppna 11-17. Där har stugvärdar och värdinnor svarat för vakthållning, information och demonstration av husliga sysslor.

Öppethållande under året i de kulturhistoriska anläggningarna framgår av nedanstående uppställning.

Månad	Antal byggnader		Öppettid
	vard.	sönd.	
Jan-april	5	13	11-15
Maj	13	16	11-15
Juni-augusti	26	26	11-17
September	7	15	11-15
Oktober-december	5	13	11-15

Linberedningsverket hölls öppet för allmänheten 14/8–15/9. Där visades hur man skäktar lin med mekanisk kraft.

I Skogaholms herrgård har både biblioteksflygeln och köksflygeln hållits öppna.

Glashytan och krukmakeriet har likasom tidigare varit utarrenderade. De har med undantag av den kallaste perioden varit i verksamhet och tillgängliga för besök dagligen.

Det har varit vår strävan att söka levandegöra de olika miljöerna genom att låta besökarna uppleva så många aktiviteter som möjligt.

Detta gäller speciellt program som hantverksdagarna, Mickelsmässmarknaden den 25–26 september samt julmarkden 25–26 september samt julmarknaden.

Genom medverkan av Skansens Borgerkskap, som företräder 16 olika hantverk och yrken, har det vid 25 tillfällen getts möjlighet att uppleva full verksamhet i Stads-kvarters verkstäder.

Som vanligt har ett stort antal hemsysslor och hantverk visats i många av gårdarna under sommaren och julmarknaden. Bl.a. förekom under sommaren bakning av skrämjölscakor i Ekshäradsgården, ystning och kärning av smör i Fäboden, bakning av surlimpor i Kyrkhultsstugan, bindning av björkrisvispar och korgflätning i Moragården, vävning och bakning av tunnbröd i Älvrosgården samt linberedning under 6 dagar i Delsbogården och Linberedningsverket.

Nävgrot tillagades under vintern i Ekshäradsgården.

Demonstration och försäljning av trycktryck, gjorda med gamla tryckstockar, ägde rum i Garveriet.

Under julmarknadsdagarna visades många hemsysslor, bl.a. bakades Kajsa Warg-pepparkakor i Hazeliushuset och gorån i Skogaholms köksflygel. I Ekshäradsgården visades ullspinning och nålning av vantar och halmslöjd i Folkets hus.

Som vanligt hade ett stort antal hus smyckats på traditionellt vis. Julbord hade dukats i Ekshäradsgården, Delsbogården,

Oktorpsgården och Statarlängan. Förutom under julmarknadsdagarna visades julbordet under tiden 15 december–6 januari.

Skansens kulturhistoriska anläggningar har ofta utnyttjats för filmning och foto-grafering samt för radio- och TV-inspelningar. Under 1976 utfördes ca 50 upptagningar av detta slag.

Undervisning

Nordiska museets undervisningsavdelning har haft visningar för bl.a. Stockholms kommuns skolors årskurs 6, under vårterminen i Delsbogården och Stads-kvarteret, under höstterminen i Skogaholms herrgård, Soldattorpet, Statarlängan samt i Älvros- och Oktorpsgården. Speciellt arbetsmaterial för Oktorpsgården utarbetades för årskurs 6 och undervisning bedrevs under hösten på försök. Eleverna indelades i grupper som arbetade med olika gårds-sysslor, bl.a. slagtröskning.

Tillverkning av julgransprydnader skedde i Väla skola för lågstadielever 29/11–10/12. I Väla skola lästes även sagor vid ett flertal tillfällen framför allt under skollovsveckorna i febr.–mars, maj och december. För ett stort antal klasser har dessutom hållits visningar av Skansens julbord.

Kulturhistoriska avdelningen har som medarrangör medverkat i följande kurser och studiecirklar på Skansen: "Köket förr i tiden" (Medborgarskolan), "Stockholm under 100 år" (ABF), "Växtfärgning" och "Ull- och linspinning" (Stockholms läns hemslöjdförening). Bland övriga kurser och studiebesök förlagda till Skansen kan nämnas: Medborgarskolans kurs i Möbelstilar, Handarbetets Vänners kurs för blivande textilkonsulenter, kurser i korg- och rotflätning i privat regi, Konstfackskolan, Seminariet för huslig utbildning, Uppsala, Slöjdlärarseminariet, Nyköping, Sveriges Radio TV, Personalutbildningen, Tekniska högskolan m.fl.

Studering i ämnet folklivsforskning (etnologi) vid Stockholms och Uppsala universitet har haft en del av sin undervisning förlagd till Skansen.

I övrigt har avdelningen givit handledning och visningar för in- och utländska grupper samt mottagit ett flertal enskilda museimän.

Skansens guideverksamhet har administrerats av Informationsavdelningen. Under perioden 17 maj–31 augusti utgick sju rundvandringar dagligen till de kulturhistoriska anläggningarna från Bollnästorget. Under perioderna 1 april–16 maj samt 1–30 september utgick tre rundvandringar dagligen från Seglora kyrka. Samtliga turer har varit kostnadsfria och utförts på svenska, engelska, tyska och franska. Guiderna har dessutom tjänstgjort i en informationskiosk samt haft ett stort antal beställda turer mot extra avgift. Sammanlagt har ett tiotal guider varit anställda under säsongen.

Symposium

6–11 september arrangerades ett symposium för det Europeiska Friluftsmuseiförbundet. Förbundets uppgift är att utbyta vetenskapliga, praktiska och organisatoriska erfarenheter. Medlemmarna är företrädesvis museichefer. Sedan starten 1966 har man avhållit sex möten. Detta var det första i Sverige.

Temat för årets symposium var undervisnings- och dokumentationsfrågor.

52 personer deltog från 16 länder. Konferensen som var förlagd till Nyloftet omfattade föredrag, diskussioner och förhandlingar under två dagar. Därefter följde en tvådagarsstur till olika museer runt Mälaren med besök i Södertälje, Julita, Örebro, Västerås, Härkeberga och Uppsala.

Utställningar

Sedan utställningsverksamheten i övre rulltrappshallens montrar övertagits av Skansen har följande utställningar visats:

- 27.9.75 Hattar 1850–1950. Arrangerad av Skansens Klädkammare.
12.3 Perspektiv på ett torn – Bredalick 100 år. Arrangerad av Skansens Klädkammare.

- 29.5 Östergötland på Skansen: utställning kring Hemslöjden, Svenska spetsar och Östergötlands natur.
11.6 "Livet i Svensk-Amerika" med anl. av det amerikanska 200-års jubileet. Arrangerad av Emigrantinstitutet i Växjö.
3.9 "Folkliv på Skansen". Konstnären Sven-Gunnar Ortenström ställde ut 21 akvareller med motiv från Skansen.
13.11 Hantverkare i Stads kvarteret. Presentation av Skansens hantverkare i Stads kvarterets verkstäder. Arrangerad av Kulturhistoriska avdelningen.

Klädkammaren

Tornet Bredalick fyllde 100 år under 1976. Det firades bl.a. med en utställning på Skansen (se under rubriken Utställningar). Där visades ritningar och fotografier alltifrån Belvédères tid som hälsokuranstalt, utsiktstorn och café fram till idag, då tornet är stängt för besökare och istället blivit förvaringslokal för Klädkammarens stora dräktsamling. Diskussionerna kring de föga ändamålsenliga arbets- och lagerlokalerna i tornet tog ny fart. Ritningar till en ny Klädkammare presenterades. Den är tänkt att ligga på den tomt nedanför Stads kvarteret där Djurgårdens ridhus är beläget.

Verksamheten på Klädkammaren har liksom tidigare år följt de kulturhistoriska programmen i intensitet. Sammanlagt kläddes under året 1000 personer. De största programpunkterna var Bellmansdagen, Mickelsmässmarknaden och Julmarknaden, då ca 450 personer bar stil- eller folkdräkt. Säsonganställda som stugvärdinnor, guider, danslag och spelmän var ytterligare 375 personer. I enstaka kulturhistoriska program var dessutom sammanlagt 175 medverkande klädda i dräkter från Klädkammaren.

Klädkammaren har förmånen att hos sig ha 3 sömmerskor och 1 skräddare placerade genom AMS försorg. Detta ovärderliga

tillskott av skicklig arbetskraft har resulterat i omfattande nytillverkning, framför allt av herrdräkter. Med tanke speciellt på Julmarknaden har sex olika typer av dala-pälsar anskaffats.

En dräktparad anordnades på Solliden-scenen den 1 augusti med temat Folkdräkten och modet. Medlemmar ur Skansens Folkdanslag visade dräkter och stildanser.

Ett ökat intresse för dräkthistoria har märkts från hela landet. Efterfrågan på stilhistoriska och militärhistoriska parader har varit stor. Bygdespel med lokalhistorisk prägel använder i stor utsträckning Klädkammarens dräkter i sina uppsättningar. Önskemål om att hyra folkdräkter märks speciellt inför midsommar, Hälsingehambo och Upplandsschottis.

Ökad efterfrågan på rekvisita till bl.a. TV- och filminspelningar har noterats.

Biologiska museet

Biologiska museet har under året hållits öppet under april-september kl. 10-16 och oktober-mars kl. 10-15. Museet besöktes under året av 48 113 personer.

I samarbete med Studiefremjandet i Stockholms län, Svenska Jägarförbundet och Riksmuseet visades utställningen "Älgen" under två veckor i oktober.

Zoologiska avdelningen

Anläggningarna

Mot bakgrund av att lodjurens fortplantning misslyckats ett par år, troligen på grund av att ungarna skadats av äldre djur, uppfördes under hösten en "barnkammare" i lohägnen, där en hona med ungar skall kunna isoleras medan ungarna är späda.

Tak och väggar (av grå betong) i gibbonapornas bur har målats - en åtgärd som bör glädja såväl besökare som burens innevånare, eftersom apor tillhör det fåtal däggdjur som har ett välutvecklat färgseende.

För att möjliggöra slussning och en framtida avskiljning av hona med unge

har den stora boburen hos schimpanserna delats horisontellt med betongplattor och gallerdurk. Härvid vanns också en extra golvyta vilket bör gagna de huvudsakligen marklevande schimpanserna. De två avdelningarna står normalt i förbindelse med varandra men kan vid behov skiljas åt genom en skjutlucka. Samtidigt med dessa arbeten utbyttes ett antal glasrutor som den äldsta schimpanshanen Måns slagit stjärnor i under sina styrkedemonstrationer - den nyinsatta dimensionen (3 x 3 mm härdat laminerat glas) har han hittills gått bet på.

Persongrindar i varg- och lodjurshägnen (som komplement till de svårhanterliga bilportarna) liksom en utifrån manöverbar skjutgrind mellan älghagarna har gjort arbetet med resp. djur lättare och säkrare. En ny grind har också installerats för slussning mellan två av säldammarna.

Djurbeståndet

Skansens djurbestånd utgjordes vid 1976 års utgång av 369 individer tillhörande 49 arter och hade följande sammansättning (beteckningen 3.7 som för påfågla angår könsfördelningen - 3 hanar, 7 honor):

Prydnadssköldpadda (Pseudemys scripta)	10
Landsköldpadda (Testudo sp)	6
Humboldtpingvin (Spheniscus humboldtii)	8
Kungspingvin (Aptenodytes patagonica)	1
Vit stork (Ciconia ciconia)	3
Grågås (Anser anser)	14
Tamgås (Anser anser dom)	1.1
Spetsbergsgås (Anser brachyrhynchus)	1.1
Vitkindad gås (Branta leucopsis; vid flyttn. 17/11)	ca 75
Svensk blå anka (Anas platyrhynchos dom)	2.1
Gravand	2.4

(Tadorna tadorna)		Fjällko	0.1
Brunand	3.2	(Bos taurus dom)	
(Aythya ferina)		Gutefår	1.7
Knipa	1.3	(Ovis aries)	
(Bucephala clangula)		Get, lantras	1.6
Påfågel	3.7	(Capra hircus)	
(Pavo cristatus)		Afrikansk dvärgget	1.3
Dvärghöns	6.10	(Capra hircus)	
(Gallus gallus dom)		Kanin	10
Papegojor: 14 ex. av 10 arter	14	(Oryctolagus cuniculus dom)	
Berguv	1.1	Marsvin	10
(Bubo bubo)		(Cavia porcellus)	
Krabbmakak	54		
(Macaca irus)		Pingvinanläggningen, som några år varit	
Rhesus	5	underbefolkad, fick i juli nytt liv i form av	
(Macaca mulatta)		8 Humboldtpingviner. Att få tag i en part-	
Vithandsgibbon	1.5	ner till vår ensamma hona av kungsping-	
(Hylobates lar)		vin visade sig däremot ogörligt, men	
Schimpans	3.3	"drottningpingvinen" har som ersättning	
(Pan troglodytes)		anammats en av djurvårdarna, som vid	
Järv	2.1	matdags välkomnas med hälsningsrop och	
(Gulo gulo)		en öm omfamning.	
Fjällräv	0.1	Den närmast obligatoriska raiden av	
(Alopex lagopus)		vilda rödrävar drabbade i år främst stor-	
Varg	1.1	karna av vilka 2 på svandammsholmen	
(Canis lupus)		dödades en oktober natt. Rävbyten blev tro-	
Brunbjörn	2.4	ligen också två ankor och en ruvande vit-	
(Ursus arctos)		kindad gås.	
Isbjörn	1.3	Räkningen från Bredablick av paren i	
(Ursus maritimus)		kolonin av "förvildade" hägrar företogs ty-	
Lodjur	4.2	vär efter lövsprickningen vilket gjorde att	
(Felis lynx)		en del bon säkerligen undgick upptäckt; un-	
Kaliforniskt sjölejon	0.3	gar kunde dock ses i 9 bon.	
(Zalophus californianus)		11 av de 18 grågåsungar som inköptes	
Gråsäl	4.2	våren -75 vingklippes och övervintrade i	
(Halichoerus grypus)		Svandammen; de har under året förblivit	
Indisk elefant	0.2	Skansen trogna även sedan de återfått	
(Elephas maximus)		flygförmågan. - Av de 52 vitkindade gäss	
Vildsvin	2.5	som lämnade Skansen i november -75	
(Sus scrofa)		återvände under våren 39. Vårt första	
Ren	3.7	återfynd av en ringmärkt vitkindad gås	
(Rangifer tarandus)		från det holländska Friesland antyder att	
Dovhjort	5.8	våra gäss under höstflyttningen slår följe	
(Dama dama)		med sina vilda artfränder från det sibiriska	
Kronhjort	2.2	Novaja Zemlja på deras färd genom Öster-	
(Cervus elaphus)		sjö-bäckenet och delar deras vinterkvarter.	
Älg	3.3	Att den lilla skaran under vårflyttningen	
(Alces alces)		undgår att dras med till ishavstundran av	
Visent	1.3	de tusenhövdade flockarna och troget sö-	
(Bison bonasus)		ker upp sin födelseort för att häcka på	

Skansenstugornas torvtak är ju smått rörande – vi bör känna oss hedrade! 16 par gjorde i år häckförsök, varav 14 fick fram ungar. Samtliga ungar ringmärktes och över 70 fåglar anträdde höstflyttningen i mitten på november.

Fågellivet i Svandammen berikades på eftersommaren med 3 gravänder, 5 knipor och 5 brunänder.

En senfödd kull påfågelkycklingar tuldades under några augustidagar av en gästande ung duvhök. Under en våldsam batalj med höken lyckades honan till slut sätta sig i respekt hos höken, men hade då endast en kyckling kvar. Höken omhändertogs i september i dålig kondition och insattes i karantän för att släppas ut (på betryggande avstånd från Skansen!) när den återvunnit krafterna.

Berguiparet visade sig åter vara en omistlig tillgång för Skansen och Projekt Berguv Sydväst genom att även i år dra upp en rekordkull på 4 ungar, som snart genom utsättning blir ett välkommet tillskott till vår alltjämt svaga stam av vilda uvar.

På däggdjurssidan har avkomma i normal omfattning erhållits av krabmakak, rhesus, vildsvin, ren, dovhjort, älg och diverse tamdjur.

Några brunbjörnsungar blev det däremot inte i år, varför Skansen-födda björnhonan Alice med gossarna Charlie och Chaplin inlånades från Lycksele djurpark. En isbjörnsunge föddes 26/12 av honan Glader, men var död följande dag.

Hos vargarna iaktogs parning 26–27/3. Några ungar återfanns dock aldrig, trots att honan uppenbarligen blev dräktig.

Också hos lodjuren misslyckades förlantningen. Efter parning 27/3 födde äldsta honan 4 ungar 6/6; rester av ungar hittades i grottan den 10/6 – troligen hade de dödat oavsiktligt då en av honans tidigare ungar kommit åt att leka med dem. För att förhindra ett upprepande har en "barnkammare" iordningställts under hösten (se "Anläggningar").

Gräsälhonan födde 7/3 en unge av honkön på dammens is. I laga ordning över-

gavs ungen av sin mor 27/3 då honan för egen maskin tog sig ned till hanarnas damm för ny parning. Vi passade då på att väga ungen (som erfarenhetsmässigt bör ha vägt ca 12 kg vid födseln) och fick på vägen en fläskkorv på 49 kg! Det innebär en genomsnittlig viktökning per dygn på 1,8 kg – sälmjölken är också känd för sina mycket höga halter av fett (ungefär som tjock gräddde) och protein. – Sälungen har även i fortsättningen utvecklats väl och har en ovanligt vacker teckning med små distinkta svarta fläckar på ljusgrå botten. Ömsningen från den vita "kutpälens" var fullbordad 10/4, d.v.s. vid en ålder av 35 dagar. Som lekkamrat fick sälflickan vid tiden för avvänjningen en gräsälunge av hankön som fångats i ett laxgarn öster om Gotland av fiskaren Torsten Christiansson. (Märkligt nog bar denna unge sin kutpälens, som normalt fälls innan sälungen går i vattnet, trots att någon som helst is ej fanns i sikte på fångstplatsen).

Från däggdjurssidan kan vidare noteras att den ena av de två grävlingarna återfanns död i anläggningen i början av januari. Vi tog tillfället i akt att släppa ut den kvarvarande grävlingen, eftersom anläggningen med sin hårda botten av urberg och betong definitivt ej passar ett grävande djur. Anläggningen kommer att rivas, förhoppningsvis samtidigt med den intilliggande vildsvinsgrottan, vars invånare skall flyttas till den rymliga visenthagen, där svinen kan få sitt krav på "plöjbar" mark att böka i väl tillgodosett.

En ny lohona från Junsele insattes i lohägnen i januari. Hon tycktes emellertid ha svårt att hävda sig mot "hemmalöarna" och hittades under högbrunsten död av ett strupbett, troligen utdelat av den äldsta honan som parade sig samma dag.

Hälsotillståndet hos Skansens djur har under året varit i stort sett gott. En rhesushona måste dock avlivas på grund av ålderskrämpor i en ålder av mer än 23 år och makakgruppens gamle hövding Albert gick också bort, genast efterträdd av sin äldste son. En av gibbonaporna avled i höggradig blindtarmsinflammation.

Isbjörnshonan Snötass blev under parningstiden ganska illa biten av hanen Jimmy, som tidvis är tämligen tyrannisk mot sitt harem. Efter isolering och penicillinbehandling har Snötass blivit helt återställd.

Strax före brunsttiden hittades rentjuren oväntat död i hägnet. Obduktionen antydde att han dött i värmeslag, vilket möjligen kan sättas i samband med att han fejat hornen dagen innan. Fejningen innebär ju att den hud som omgivit det växande hornet skavs av, vilket givetvis drastiskt minskar den värmeavgivande ytan – en stressituation i kombination med varmt väder kan kanske under sådana betingelser bli fatal.

Elefanthonan Noi drabbades under våren av en infektion i en sprucken hov. Hon immobiliserades och hoven renskars och efter några veckor med daglig desinfektion och ytterligare en renskärning började skadan läka ut.

Gästande djur

Ett av många uppskattat inslag i Skansens djurliv är de många arter som s.a.s. inte är anställda (läs anskaffade) av Skansen men ändå betraktar Skansen som sitt hem. Några av dem kan förtjäna ett kort omnämnande.

Räven har nämnts i annat sammanhang – han är inte populär här, men någon kull går ofta fram även inne på själva Skansenområdet. Så också 1976, utan att detta avsatte alltför påtagliga spår i det övriga djurbeståndet. Också grävlingen är bofast här och som kompensation för vår avveckling av grävlinganläggningen i Fågelskogen (se ovan) flyttade ett grävlingpar med 3 ungar in under Röda Längan där de om kvällarna förnöjde eventuella övertidsarbetare. För dagpubliken visade de sig där emot ej, och när det visade sig att djuren under huset börjat gnaga på elkablarna, såg vi oss nödsakade infänga familjen f.v.b. till Molstabergs viltpark.

Några kullar av gräsand och vigg slog sig som vanligt ned i fågeldammarna, där

de tyvärr snart reducerades kraftigt av besökande trutar. Ett trivsamt besök var den kattuggla som under några marsdagar tog dagkvarter under en skorstenshuv på Apoteket, och en ornitologisk begivenhet utgjorde de kullar av stenknäck som under några julveckor kalasade på kärnor i Skansens körsbärsträd och häggår.

Forskning

Samarbetet med etologerna vid Stockholms universitets zoologiska institution har fortsatt, men planerna på att låta studerande göra examensarbete på de vitkindade gässens etologi och populationsekologi måste uppskjutas av brist på hugade spekulanter. Intendent Palm har dock tillsammans med dr T. Radesäter följt fåglarnas familjeliv, ringmärkt ungarna individuellt och fört upp de 92 hittills märkta fåglarna på specialtryckta nålkort för framtida bearbetning av uppgifter.

Publikkontakt

Som tidigare år har zoologiskt utbildade guider lett turer till de nordiska djuren 2–3 gånger dagligen under tiden maj–augusti samt under veckosluten i mars–april och september–oktober. Den av intendenten ledda kursen Djur i det svenska landskapet (Kursverksamheten vid Stockholms universitet) har givits två gånger under våren resp. hösten.

För att underlätta synskadades besök på Skansen anordnades den 7/4 för De synskadades hundklubb en rundvandring vari 5 lehdhundsekipage deltog. Avsikten var att registrera hundarnas reaktioner inför Skansendjuren och vice versa. Hundarna uppförde sig exemplariskt men korna på Fäbodvallen reagerade mycket kraftigt och höll på att välta gärdesgården i sina försök att komma åt hundarna. Man enades därför om att undantag från hundförbudet på Skansen kan göras för synskadad med lehdhund endast under förutsättning att vaktpersonal och djurvårdare underrättats en dag i förväg, så att någon kan upplysa vederbörande om vilka områden som ev. bör undvikas.

Resor

Intendent Palm bevistade liksom föregående år ett symposium rörande "Zoo construction and design" i Paignton, England under tiden 11-13/5. Intendenten har också sammanträffat med andra djurparksföreståndare tillhörande Sveriges Djurparksers samarbetsorganisation i Furuviik den 20/2 och i Borås den 31/8 samt besökt Ölands djurpark den 10/11.

Djurvårdare Anders Wiklund deltog i augusti i en expedition till Norra ishavet för filmning av isbjörn, och djurvårdare Pontus Kronborg besökte i juli med utnyttjande av ett av zoologiska enhetens resestipendier djurparker i Hamburg, Stuttgart och Basel.

Programavdelningen under 1976

Söndagen den 11 januari inleddes årets programverksamhet med att julen dansades ut på Bollnåstorget. Thore Skogman ledde programmet, där även Axel Andereds kapell och medlemmar ur Skansens Folkdanslag deltog.

Alla helgdagar och lördagar fr.o.m. Nyårsdagen t.o.m. den 7 mars bjöd Skansens hästar och stallflickor på Barncirkus i Bragehallen presenterad av Ulf-Håkan Jansson.

Varje lördag och söndag från januari till mars och oktober till december röktes böckling och sik samt halstrades sotare av Evald Wikstrand från Möja. I Ekshäradsgården kunde man provsmaka nävgröt med fläsk och svagdricka under februari och mars, i Lappvistet kokades renbuljong, och i Älvrosgården demonstrerades under två veckor i mars-april näversöm.

Vårens hantverksdagar inleddes den 1 februari och pågick varje söndag t.o.m. den 28 mars, då Skansens borgerskap var i full verksamhet och demonstrerade sina hantverk i Stads kvarteret.

Under skolorgdagens vintersportlov 29 februari-5 mars bjöds en rad aktiviteter, bl.a. rundvandringar med guide till hus och gårdar, där man själv fick pröva på olika hantverkssysslor, och fick lyssna till

hur musiken förr låtit och använts i arbete och fest. I samarbete med Korporationsidrottsförbundet ordnades varje dag idrotts-tävlingar av skilda slag.

Övriga evenemang med idrottsanknytning under våren var:

Sjöscoutdagen den 4 april, Hellasdagen den 11 april med frågepromenad och andra aktiviteter samt underhållning på Sollidenscenen, Stockholms Scoutdistrikts DM i scoutfemkamp lördagen den 24 april med c:a 250 tävlande, Sparbankens dag och Sleipners terränglöpning söndagen den 25 april med frågetävling samt underhållning av Sigge Fürst, Jeja Sundström, Stefan Dehmert, Magnus och Brasse m.fl.

OK-dagarna den 8 och 9 maj med elitlopp för topparna bland landets löpare, basket- och boxningsuppvisningar samt final i 50-årsjubilerande OK:s och MHF:s riksomfattande familjeryll. Bland artistuppträdandena dessa båda dagar märktes Bosse Larsson, Gösta Linderholm och Bröderna Lindqvist.

Svenska Dagbladets Stafett, den 64:de, söndagen den 16 maj.

Valborgsmässoaftonen firades på sedvanligt vis, med sång av Stockholms Studentsångarförbund, dirigent Lars Blohm och tal av Alf Henriksson. Carl-Johan Falkman sjöng och efter den traditionella leken "Slå katten ur tunnan" sjöng Par Bricoles Sångkör dirigerad av Gustaf Hellblom vid Valborgsmässobålet.

Den 1 och 2 maj hade Sällskapen Stallbröderna och Stallfåglarna sin sedvanliga "Vårgalopp på Skansen", i år för 5:e året. En rad artister medverkade i olika aktiviteter och scenprogram.

Svenska Ungdomsringens dag var det den 15 maj med folkdansuppvisningar, folkmusik och lekar. Söndagen den 16 maj bjöd Hasse Funck och hans Minifunck på familjeunderhållning.

Norges nationaldag den 17 maj firades med norsk gudstjänst, barntåg och festprogram där bl.a. stortingsrepresentanten Angfrid Fjose talade och Rolf Jupither sjöng.

Barngymnastikens dag arrangerad av

Sv. Gymnastikförbundet, var det lördagen den 22 maj med uppvisningar av tusentals barn på Tingsvallen och Sollidenscenen.

Spårvägens dag hölls söndagen den 23 maj med många fritidsaktiviteter och uppvisningar med underhållning på Solliden, där Rolf Björling, Truxa, Spårvägens körer och storband m.fl. framträdde.

Den 25 maj var det Musikskolans dag då ensembler och solister konserterade på scener och i gårdar och hus runtom på Skansen. Högtidstalare var generaldirektör Jonas Örring.

Kristi Himmelfärdsdag den 27 maj firades Folknykterhetens dag arrangerad av De Kristna Samfundens Nykterhetsrörelse i Stockholms län, med ett sångspel om Peter Wieselgren, "Vi behöver Dig", en paneldebatt om partierna och alkoholfrågan inför valet, högtidsmöte med bl.a. Kerstin Anér och Daniel Wiklund samt stugmöten och sånggudstjänst. MHF svarade som medarrangör för underhållning med Thore Skogman och Skansens kanonlopp, manöverprov för bilar.

Lördagen den 29 maj invigdes årets landskapsvecka "Östergötland på Skansen" av Carl XVI Gustaf och med tal av landshövding Per Eckerberg och Nils Erik Bæhrendtz. Elisabeth Söderström medverkade även.

Veckan, som pågick t.o.m. den 7 juni, gav en rikhaltig bild av Östergötlands näringsliv, hantverk och turism i utställningar och demonstrationer runtom på Skansen. Varje dag bjöds flera scenprogram med östgötska artister, solister och ensembler, och som genomgående programvärd fungerade Bertil Norström från Stadsteatern Norrköping-Linköping. Veckan avslutades med ett bröllop enligt gamla östgötska traditioner, där bröllopfestligheterna utspelades i ett stort program på Tingsvallenscenen.

Söndagen den 6 juni var det traditionsenligt Flaggfest på Solliden i närvaro av kung Carl XVI Gustaf, som utdelade fanor till olika korporationer och föreningar. Högtidstal höll arméchefen general Carl Eric Almgren och Rolf Björling sjöng.

Pensionärernas Stockholmsdistrikt av PRO arrangerade den 9 juni ett underhållningsprogram på Solliden för sina medlemmar.

"Takt och ton till tusen", Stockholms musikförenings sedvanliga konserter på Skansen, ägde rum den 11 och 12 juni. På fredagen storbandsjazz och på lördagen nära tusentalet medverkande i konserter runtom på Skansen samt en 8 timmar lång festkonsert på Sollidenscenen där de flesta av orkestrarna medverkade.

Söndagen den 13 juni var det dags för Lions club Djurgården att arrangera sin årliga dag på Skansen, även detta år till förmån för SOS barnbyar. Utom försäljning och lotterier bjöds flera underhållningsprogram.

Den 18-20 juni var det stor folkmusikfestival med såväl svenska som internationella artister. I festivalen ingick både musik i gårdarna och konserter på Solliden där huvudsakligen de utländska solisterna och ensemblerna framträdde.

Midsommarfirandet på Skansen skedde enligt traditionella former i dagarna tre, den 25 till 27 juni. Resning av majstången på Tingsvallen och dans kring denna i flera omgångar, konserter på Sollidenscenen av Stockholms Spårvägmäns Musikkår under Harry Sernklefs ledning, lekar och långdans på Sollidenplanen. Skansens Folkdanslag, Skansens Ringleksbarn och Skansens spelmanslag medverkade alla dagarna och även i midsommandagens och söndagens sång- och dansspel "I midsommartid", där i år Ingegärd Käll var sångsolist.

Den 30 juni firade MHF sin 50-åriga tillvaro med familjeunderhållning på Sollidenscenen av Thore Skogman, Carl Anton, bröderna Sahlström och Karl-Erik Eriksson som ledde en auktion till förmån för trafikskadade.

Söndagen den 4 juli firades Svensk-Amerikanarnas dag. Årets svensk-amerikan Evald B. Nyquist hyllades och i övrigt medverkade statsrådet Gertrud Sigurdsen, ambassadörerna Tore Tallroth och David S. Smith, Rolf Björling samt

Vasa Folkdance group från Los Angeles.

Frälsningsarméns sedvanliga musikdag på Skansen ägde rum den 5 juli då 6:e och 7:e Kårens Hornmusikkårer medverkade jämte Jönköpings Horn- och Strängmusik-kårer samt Vasakårens Hornmusikkår. Tal hölls av stabschefen kommandör Art-hur Carr.

Söndagen den 11 juli var rubriken "Hela kyrkan sjunger" ett musikprogram med andliga sånger, där Åke och Barbro Wal-lin, Linda Hutchins och Juliadensångarna framträdde. Programmet gavs i samarbete med Citykyrkan.

Regionmusiken i Karlskrona gästade Skansen den 23 och 24 juli och gav två konserter under Egon Kjerrmans ledning.

Söndagen den 25 juli firades Bellman över hela Skansen med trubadurer, Les Phonophons, manskvartetten Stormsta-karna och servering av helstekt lamm. På Skogaholmsplanen kunde publiken dansa française med medlemmarna ur Skansens Folkdanslag, i trädgården ägde promenad-divertissementet "I Kungens park 1790" rum, och inne i herrgården spelade Musica Viva musik från Bellmans tid.

Från stildräkt till folkdräkt, en dräktpa-rad, presenterades av Skansens klädkam-mare och Ann Resare tillsammans med Skansens Folkdanslag söndagen den 1 au-gusti.

Augustimusik var rubriken på söndags-eftermiddagarnas konserter på Sollidensce-nen under augusti. Den 1 augusti gospel med Siv Sjöberg, Nils Börje Gårdh och Gospel Generation, den 8 augusti var det country and western med Rankarna och Mats Rådberg, den 15 sjöng Håkan Hage-gård, ackompanjerad av Thomas Schu-back, den 22 framträdde för första gången i Sverige den albanska nationalensemblen med ett 80-tal artister i ett färgsprakande folkmusik- och dansprogram, och den 29 augusti slutligen var det Rolf Björling, som gav konsert med Oswald Löpare vid flygeln.

Sällskapet Wermlänningarne från Arvi-ka gav den 7 och 8 augusti två föreställ-ningar av sångspelet Värmlänningarna.

Lördagen den 7 augusti arrangerades i samarbete med Svenska Frisksportförbun-det "Frisksport genom Sverige", med en rad aktiviteter.

Torsdagen den 26 augusti var det Pen-sionärernas dag på Skansen, arrangerad av Stockholms kommun, där Elon Dahl och Hasse Tellemar var programledare. Det bjöds ett varierat program med utställ-ningar, tävlingar, dans och scenfram-trädanden. Socialborgarrådet Ingrid Se-gerström högtidstalade.

FCO-dagen söndagen den 29 augusti ha-de som huvudpunkt ett festprogram, där LO:s ordförande Gunnar Nilsson talade och där bl.a. Fred Åkerström med trio CMB samt Anita och Televinken fram-trädde. I övrigt aktiviteter av Unga Örnar, ABF, Skådebanan och Kul-Tur-Bussen med Elisaveta.

Den 3 september ägde Folkparkernas och TV 1:s artistprov rum på Sollidensscenen, och den 4 september var det både Träd-gårdsdag och Visans dag. Vid olika statio-ner på Skansen gav experter råd om träd-gårdens skötsel. I Visans dag medverkade en stor del av den svenska vissångareliten.

Under Lindagarna 3-5 september kunde man bl.a. studera Linberedningsverket i full gång.

Kyrkornas dag arrangerades söndagen den 5 september av Stockholms Frikyrko-råd och Stiftsrådet i Stockholms stift. Te-mat var "Mot en okänd morgondag", och i hus och gårdar ägde möten och andakts-stunder rum. Ingmar Ström samtalande med barn, ett situationsspel om barnens rätt att vara med i kyrka och samhälle, en finsk gudstjänst samt en ekumenisk in-vandrargudstjänst hölls i Seglora kyrka, vidare flera program med andlig sång och musik samt en ekumenisk nattvardsguds-tjänst.

De Blindas dag i Stockholm ägde rum den 11 och 12 september. Utom Stadsbuds-kårens medlemmar, medverkade Lill Lind-fors med sin show båda dagarna, på sön-dagen i närvaro av prinsessan Christina.

Den 18 och 19 september arrangerade Svenska Terrierklubben hundutställning.

På Sollidenplanen och vid Skogaholms herrgård ägde bedömningarna rum, på scenen var det en tävling "Barn med hund" och i sluttävlingarna korades även "Best in show". Cirka 800 hundar av olika raser deltog.

Mickelsmässmarknad var det den 25 och 26 september med allt vad som hör till en gammaldags marknad.

På lördagen gick också motionsloppet "Djurgårdsrundan" anordnat av SolK Helas samt Trygg-Hansa.

Trafikens dag söndagen den 3 oktober hade som tema "Barn i trafiken" och arrangerades i samarbete med Stockholms läns Trafiksäkerhetsförbund, Stockholms Trafiksäkerhetsförening, Motororganisationerna, Stockholms Kvinnliga Bilkår, Röda Korset, Brandkåren och Akla AB. Stockholms-final var det också i Barnens Dags talangtävling Nya ansikten, och riksfinal i lådbilsrallyt Flåklypa Grand Prix.

"Bilia-dagen", Bilias personaldag på Skansen hölls söndagen den 10 oktober, med många inslag runtom på Skansen. I finalprogrammet på Sollidenscenen medverkade bl.a. Sveriges Jazzband.

Från slutet av juni till slutet av augusti har följande serieprogram ägt rum:

Måndagarna har för 18:e året i följd bjudit på Skogaholmskonserter, med dubbla framträdanden varje gång. Den 12 juli inleddes med en svensk urpremiär av Gaetano Donizettis operabuffa "Rita", där Robert Grundin, Bengt Arborgh, Peter Tornborg, Stig Lennart och Maria Sari medverkade. Så följde "Duett, romans och bergeretti" med Karin Langebo samt Rolf och Helene Leandersson den 19 juli, ett Bellmansprogram som Jerker Engblom p.g.a. sjukdom ensam svarade för den 26 juli, vidare "Soirée hos Herrskapet" med Herrgårdskvartetten och Ingemar Liman den 2 augusti, en Jenny Lind-konsert med årets båda stipendiater Paula Candide Byszko från U.S.A. och Ann-Christin Löwgren från Sverige, vilka ackompanjerades av en annan musikstipendiat, Erik Rentzhog.

Den 16 augusti sjöng Lars Billengren och Ann-Catrin Palme sånger av Haydn, Schubert och Brahms, ackompanjerade av Herta Fischer, och serien avslutades den 23 augusti av sångerskan Monica Iván och Musica Viva i programmet "Europeiskt 1700-tal" med verk av Pergolesi, Händel, Loeillet och Mozart.

Tisdagarnas sommarserie var "I Jazz och Folkton", som började den 6 juli och pågick till den 17 augusti. Arne Domnéus sextett utgjorde husband och varje gång inbjöds gästsolister, bl.a. Ann-Kristin Hedmark, Berndt Rosengrens septett, Red Rodney, Stockholmsfilharmonins Blåsarkvintett, Sylvia Vrethammar och Berndt Egerblad.

Onsdagseftermiddagarna bjöd på radio- underhållning från Sollidenscenen, en timmes direktsänt program i samsändning också med Finlands Rundradio. "Grannland" var rubriken, där Gnesta-Kalle och Finlands Kristina Berg var värdpar. Serien sändes från Skansen 23 juni till 28 juli med Ricke Löw som dirigent för orkestern. Omedelbart efter "Grannland" radiosändes en halvtimme "Kvar på Skansen", där några av huvudprogrammets solister och orkestrar medverkade.

Torsdagskvällarna ägnades åt allsång med Bosse Larsson och Lasse Olssons kvartett under tiden 8 juli till 26 augusti. Utom kapellmästaren bestod kvartetten av Curt Edman, Bo Ehrenholm och Preben Janevi.

Hantverksdagar med full verksamhet i verkstäderna, på fäbodvallen och i gårdarna har ägt rum lördagar 3 juli-21 augusti.

På lördagskvällarna direktsändes i TV 1 "Lördagskväll", ett program där olika författare sammanställt innehållet. Premiär var det den 3 juli, då Birger Norman samlat bl.a. Sonja Hedenbratt och Ingvar Kjellson kring sig. Varje gång deltog också Stockholms Vokalensemble under Gustaf Sjökvists ledning. Programledare var Ulf Elfving och kapellmästare Arne Domnéus.

Följande lördag var det Barbro Lindgren, som tagit med sig bl.a. Carl-Gustaf Lindstedt, Maud Reuterswärd och Grigoris. Under olympiadsändningarna i juli

gjordes en paus i serien, som sedan fortsatte den 31 juli med Jan Mårtenson jämte bl.a. Dagmar Lange, Lill Lindfors, Birgit Nordin och Hjördis Pettersson. Den 7 augusti kom Ingegerd Granlund med Elisabeth Söderström, Anna-Lisa Eriksson och Stig Järrel, och lördagen därpå var det författarna Christer Dahl och Lasse Strömstedt i sällskap med bl.a. Monica Zetterlund och Håkan Hagegård. Sedan kom Marit Paulsen med Birgitta Andersson, Lasse Pöysti och Malungs Spelmanslag, och slutligen den 28 augusti var det Lars Forssell, som inbjudit Nanni Porres, Sven Lindberg och Kisa Magnusson.

Skansens Vaktparad under Sture Englunds ledning har spelat lördagar och söndagar 24 april–30 maj och 28 augusti–26 september.

Dans för allmänheten på Bollnästorget har hållits onsdagar 26 maj–25 augusti med Axel Andereds kapell, som även svarat för säsongens eftermiddagsdans 23 juni–28 juli, samt på torsdagar 8 juli–26 augusti, fredagar 25 juni–27 augusti och lördagar 29 maj–28 augusti vilka tre dagar Skäggmanslaget och Delsbopojkarna spelat upp till dans. På söndagarna 4 juli–29 augusti har följande orkestrar spelat var sin gång: Åsa-Pärs, Georg Lundbergs kvintett, Åkarna, Skansens Spelmanslag, Gregorssons, Söderkisarna, Nyköpingshus Spelmansgille, Bröderna Almqvist och Gun-Britt och Olle Karlssons kvartett.

En nyhet för säsongen var modern dans på Galejan till storband onsdag–lördag 26 maj–21 augusti, där Atlantic Musikcafé stod som medarrangör. Följande orkestrar medverkade: Atlantic Big Band, Östgötbandet, Tony Walter Big Band med Git Magnusson och Chris Dane, Göran Enbäcks Swingband med Anita Söderberg, Siljabloo Big Band, Ove Linds orkester med Staffan Broms och Lars Erstrand, Annica Risberg och Olle Åkerfeldt, Swing and Beat Band med Christina Sjöblom samt Leif Kronlunds Storband.

Skansens Folkdanslag har dansat Valborgsmässoafton samt söndagar 1, 2, 16 och 23 maj, alla dagar 24 maj–29 augusti,

och söndagar 5, 12 och 19 september, samt även givit uppvisningar på restaurang Sol-liden. Skansens spelmän har spelat vid eller i Bollnässtugan söndagar i april och maj samt alla dagar 24 maj–29 augusti och likaså vid Folkdanslagets framträdanden. För Folkdanslaget har Nils Nilsson ansvarat och för spelmännen Axel Myrman. Skansens Ringleksbarn, som uppträtt lördagar och söndagar 22 maj–27 juni samt 7 augusti–19 september, har letts av Astrid Selking och Torbjörn Attersand.

Gästande Folkdanslag, utom de tidigare nämnda har varit: Wienertanzgruppe från Klüsserath, gruppen Jedinstvo från Jugoslavien, L'echo de nos Montagnes från Annecy i Frankrike, Heimatzruft Hüfigen från Baden i Tyskland, Tanzkrus Walds Volkstanzgruppe från Wien, Earlsdon Morris Men från England, Våmhus Barn-danslag, Bjølsen Skole's Jentekorps från Oslo och den polska gruppen Radawrica.

Följande körer, orkestrar och solister har utom de tidigare nämnda, gjort egna framträdanden under året: flickgruppen Fyra Stolar från Linköping, som framträdde både under Östgötaveckan och senare under sommaren, Malmstenstruppen, en brasiliansk militär-orkester från gästande skolfartyet Custodio de Mello, en kör från Gustavus Adolphus College i Minnesota, Solna Brass, de italienska clownerna Colombaioni och Par Bricoles sångkör, dirigerad av Håkan Sund.

I likhet med tidigare år har biodling demonstrerats vid Väla skola lördagar och söndagar i juni–augusti av medlemmar ur Sveriges Biodlares Riksförbund.

Julmarknad har hållits söndagarna 28 november, 5 och 12 december med alla traditionella inslag. Dessutom berättade Lill-Stintan, Birgit Leander, i Delsbogården. Det var dans kring granen på Bollnästorget med medlemmar ur Skansens Folkdanslag, barn-cirkus i Bragehallen, kringvandrande musikanterna Hai och Topsy, Wålfkvartetten, positivhalare Felix Kruse och musik i Seglora kyrka med Par Bricoles sångkör och Stockholms Kommunala Musikskola.

Luciafirande, i samarbete med Året Runt, ägde rum den 13 december på Bollnässtorget, då årets nobelpristagare i litteratur, Saul Bellow, krönte lucian. Stockholms Flickkör under Mary Wallskogs ledning deltog även.

Den 20–23 december var det julklappsledning för alla under 16 år, ett arrangemang i samarbete med Ungdomskorpen. Skansens stjärngossar, under Stig Carlsons ledning, har sjungit i gårdar och på restaurang Solliden.

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag, varvid huvudsakligen präster från Stockholms stift officierat. Fr.o.m. 24 maj t.o.m. 29 augusti har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms Kyrkobrodrakår. Ansvar för genomförandet av dessa aftonböner har åvilat kyrkans kantor, Gustaf Hellblom samman med klockare Haqvin Tiderman. I medeltal har sextiofem personer deltagit i aftonbönerna varje kväll. 63 vigslar har under året ägt rum i kyrkan. Under sommarhalvåret har kyrkan upplåtits 22 söndagar för eftermiddagsgudstjänster i Stockholms Frikyrkoråds regi som även svarat för konventiklar i Bollnässtugan söndagar 25 maj–31 augusti.

Särskilt anordnade nattvardsgudstjänster har ägt rum vid fyra tillfällen.

Kasperteater har spelats lördagar och söndagar 15 maj–26 september samt söndagar i oktober. Och som tidigare har Kasper gestaltats av Ulf-Håkan Jansson. Denne har även i år agerat i sin "Sommarängen", teater på Tingsvallenscenen för barn och vuxna.

I Väla Skola har "Tant Lillemor", Lillemor Biörnstad, läst sagor 10–29 maj samt 22 augusti–5 september och under julmarknadsdagarna.

Som programvärd på Skansen har Olle Björklund varit anställd 26 april–31 augusti, samt söndagar i september och vid julmarknadsdagarna.

Alla program med kulturhistorisk anknytning, såsom hantverksdagar, Bellmandagen, "I gårdar och gränder", Mickelmässmarknad och utställningar har ge-

nomförts i samarbete med Kulturhistoriska avdelningen.

Nils Erik Bæhrendtz

Publicering

Från Skansen har utgivits:

Biologiska museet Djurgården, vägledning för besökare av A. Biörnstad och P. Palm. 32 s. Skansen Stockholm, kort vägledning över fri-luftsmuseet och de zoologiska anläggningarna. Red. Christina Westberg. 74 s.

Arne Biörnstad

Se Från Skansen har utgivits

Information und Unterricht auf Skansen, i Tagungsbericht 1974 des Verbandes europäischer Freilichtmuseen, s. 37–39. Information and education at Skansen, do s. 40–41.

Per-Olof Palm

Recensioner: Iain och Oria Douglas-Hamilton, De vilda elefanterna, Stockholm 1975, i Fauna och Flora 1976 (1) s. 36. – Ulrich Halder, Ökologie und Verhalten des Banteng in Java, Hamburg 1976, i Fauna och Flora 1976 (2) s. 88.

Helmut Pinter

Der Stieglitz ein idealer Gesellschafter – vom Problem-zum Anfängerfisch, i Aquarien Magazin, vol. 10, s. 232–233.

Der dicklippige Fadenfisch, eine reine Art?, i Aquarien Magazin, vol. 10, s. 390–391.

Hormonelle Störungen als Ursache abnormalen Brutpflegeverhaltens bei Pterophyllum scalare, i Aquarien Terrarien, 23 Jahrg. s. 398–403.

Kapitlet "Vatten", i Akvariefiskar i färg (av J. Meulengracht-Madsen) s. 8–9 och 234. AWE-Gebers, Sthlm.

Skötselavvisningar, i Våra fiskar i havsvattensakvariet (av W. Neugebauer) s. 9–39. Rabén & Sjögren, Sthlm.

Befattningshavare vid årets utgång

(Siffrorna anger året för inträde i institutionens tjänst)

Verkställande direktör, fil. dr docent Nils Erik Bæhrendtz, 69

Sekreterare Maj Wohlin (tjl), 69

Sekreterare, fil. mag. Vibeke Bouchette (vik), 76
Konsult, direktör, jur. kand. Karl-Erik Nygren
(deltid), 62

Ekonomi- och personalenheten

Ekonomidirektör, tillika VD:s ställföreträdare,
Åke Johnson, 72
Sekreterare Margit Schüssler, 64
Kontorsskrivare Gun Adamsson, 71
Kassör Inga-Stina Landström, 66
Kansliskrivare Karin Frisk, 56
Kontorsskrivare Ulla Mähl, 70
Kansliskrivare Kerstin Röckner, 72
Assistent Karin Hagelin, 27
Kansliskrivare Margit Land, 66
Telefonist Birgit Lindström, 39
Telefonist Inez Mattsson, 68

Kulturhistoriska enheten

Förste intendent fil. lic. Arne Biörnstad, 52
Intendent fil. kand. Mats O. Janson, 74
Assistent Berit Hertzberg, 65
Reparatör Per Majjgren, 71
Gårdsvärdinna Valborg Uhlén, 55
Gårdsvärdinna Borghild Kristoffersson, 59
Gårdsvärdinna Elsa Hernestål, 67
Gårdsvärdinna Annie Larsson, 68
Gårdsvärdinna Jenny Forsberg, 70
Gårdsvärd Per Steckelius, 70
Gårdsvärdinna Ingrid Lööv, 71
Gårdsvärdinna Aina Johansson, 73
Gårdsvärdinna Anna Nyberg, 73
Gårdsvärdinna Elsie Edvardsson, 74
Gårdsvärd Yngve Hellkvist, 74
Gårdsvärdinna Else-Britt Rondahl, 74
Gårdsvärdinna Sonja Pramberg, 75
Gårdsvärd Anders Svenshagen, 75
Gårdsvärdinna Tilan Göransson, 75
Gårdsvärd Erik Larsson, 75
Gårdsvärdinna Gun Hägglund, 76
Gårdsvärdinna Lisa Forsman, 76
Gårdsvärdinna Svea Nilsson, 76
Gårdsvärd Nils Funkman, 76
Extra hjälp Mats Larsson, 76

Klädkammaren

Intendent fil. kand. Ann Resare (deltid), 71
Assistent Maj-Britt Hemlin, 60
Biträde Maria Kings-Eriksson, 42
Sömmerska Berit Lindén, 69
Sömmerska Helena Tirkkonen, 73
Tvätterska Gerd Eriksson, 71

Biologiska museet

Kassör Marta Arvind, 70

Zoologiska enheten

Förste intendent fil. lic. Per-Olof Palm, 74
Konsult, professor Karl Borg (deltid), 54
Djurvårdsförförman Tore Glemmefors, 32
Vice djurvårdsförförman Helmut Pinter, 58
Vice djurvårdsförförman Åke Nordh, 54
Förste djurvårdare Anders Wiklund, 57
Förste djurvårdare Henry Mähl, 65
Förste djurvårdare Ingvar Nylund, 66
Förste djurvårdare Bernt Malmqvist, 65
Förste djurvårdare Mats Berg, 71
Förste djurvårdare Tommy Lambrell, 74
Djurvårdare Kerstin Johansson, 75
Djurvårdare Leif Wicksell, 75
Djurvårdare Pontus Kronborg, 76

Programenheten

Programchef fil. lic. Ingemar Liman, 66
Programsekreterare Siw Östgren, 75

Seglora kyrka

Kantor Gustav Hellblom, 51

Försäljningsenheten

Intendent Britt Stern, 63
Kansliskrivare Ulla Hedström, 75
Expeditionsbiträde Anna-Greta Rickan, 71
Kansliskrivare Lilly Sandgren, 75

Informationsenheten

Redaktör fil. kand. Christina Westberg, 71
Kansliskrivare Anne-Marie Gnista, 71

Intendenturenheten

Intendent Sten Blomquist, 66
Vaktförman Tore Bergsten, 41
Förste vaktmästare Karl-Erik Andersson, 56
Förste vaktmästare Folke Boqvist, 66
Förste vaktmästare Sven Hörnfeldt, 63
Förste vaktmästare Rune Kirsch, 64
Förste vaktmästare Åke Nilsson, 57
Förste vaktmästare Kjell Mattsson, 69
Förste vaktmästare Bengt Krantz, 66
Förste vaktmästare Don Karlström (tjl), 70
Förste vaktmästare Björn Engström (vik) 73
Förste vaktmästare Leif Färlén, 71
Förste vaktmästare Sixten Sirén, 72
Stallchef Per-Otto Södergren, 66
Djurvårdarelev Gunilla Söderlund, 71
Djurvårdarelev Yvonne Jonsson, 73

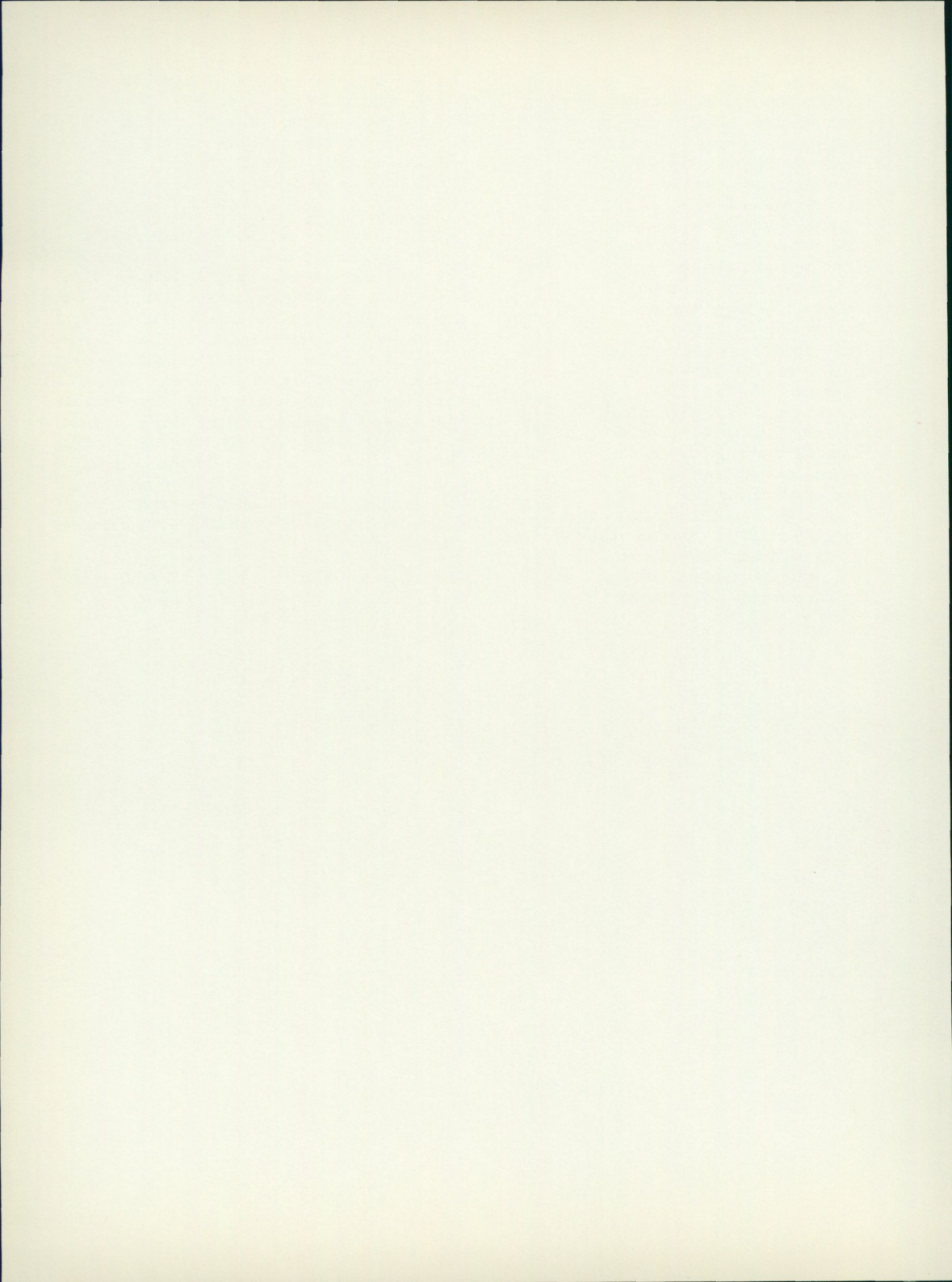
Byggnadsenheten

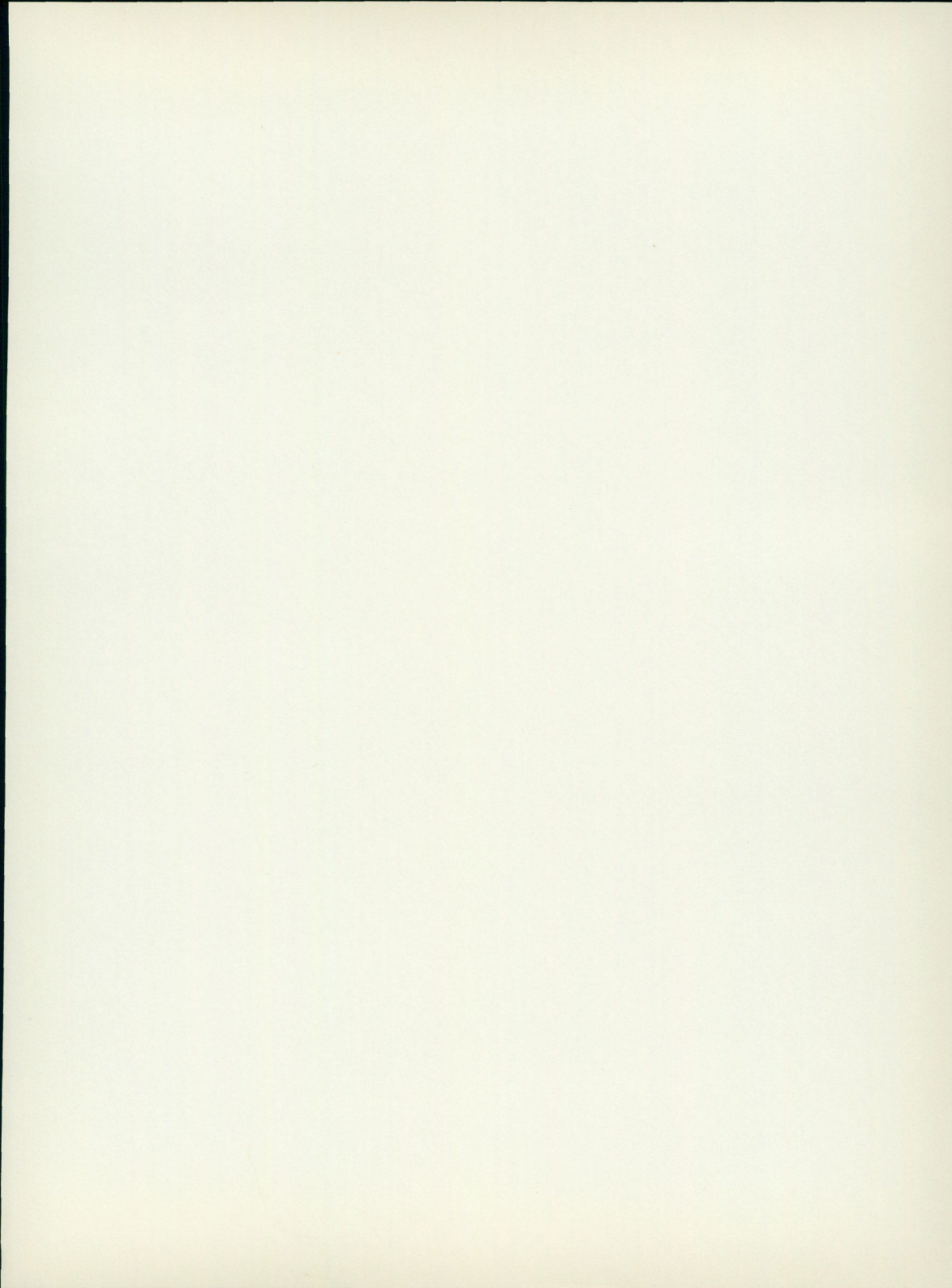
Byggmästare Bo Kumerius, 67
Förste verkmästare Lars Mattsson, 72
Kansliskrivare Margit Franzén, 75
Förste reparatör Lars Pettersson, 59
Förste reparatör Erik Gjers (deltid), 32
Förste reparatör John Gjers, 36
Förste reparatör Eino Luoma, 74
Förste reparatör Simon Renemar, 66
Förste reparatör Åke Degerman, 72
Förste reparatör Bene Janos, 76
Verkmästare Rune Sagström, 70
Förste montör Börje Boman, 62
Maskinist Ingvar Jonsson, 74
Traktörförare Lars Thonberg, 76
Bilförare Anders Thonberg, 66
Reparatör Kjell Holm, 76
Reparatör Karl-Otto Kimbratt, 67
Reparatör Lennart Rundqvist, 74
Reparatör Berndt Lindqvist, 68
Reparatör Lennart Åhlén, 68
Reparatör Erik Larsson, 71
Trädgårdsmästare Leif Johansson (tjl), 63
Trädgårdsbiträde Yngve Hopstadius, 66
Trädgårdsbiträde Sigfrid Flodin, 37
Trädgårdsbiträde Aalhøj Hansen, 76
Trädgårdsbiträde Bosse Hagelin, 74

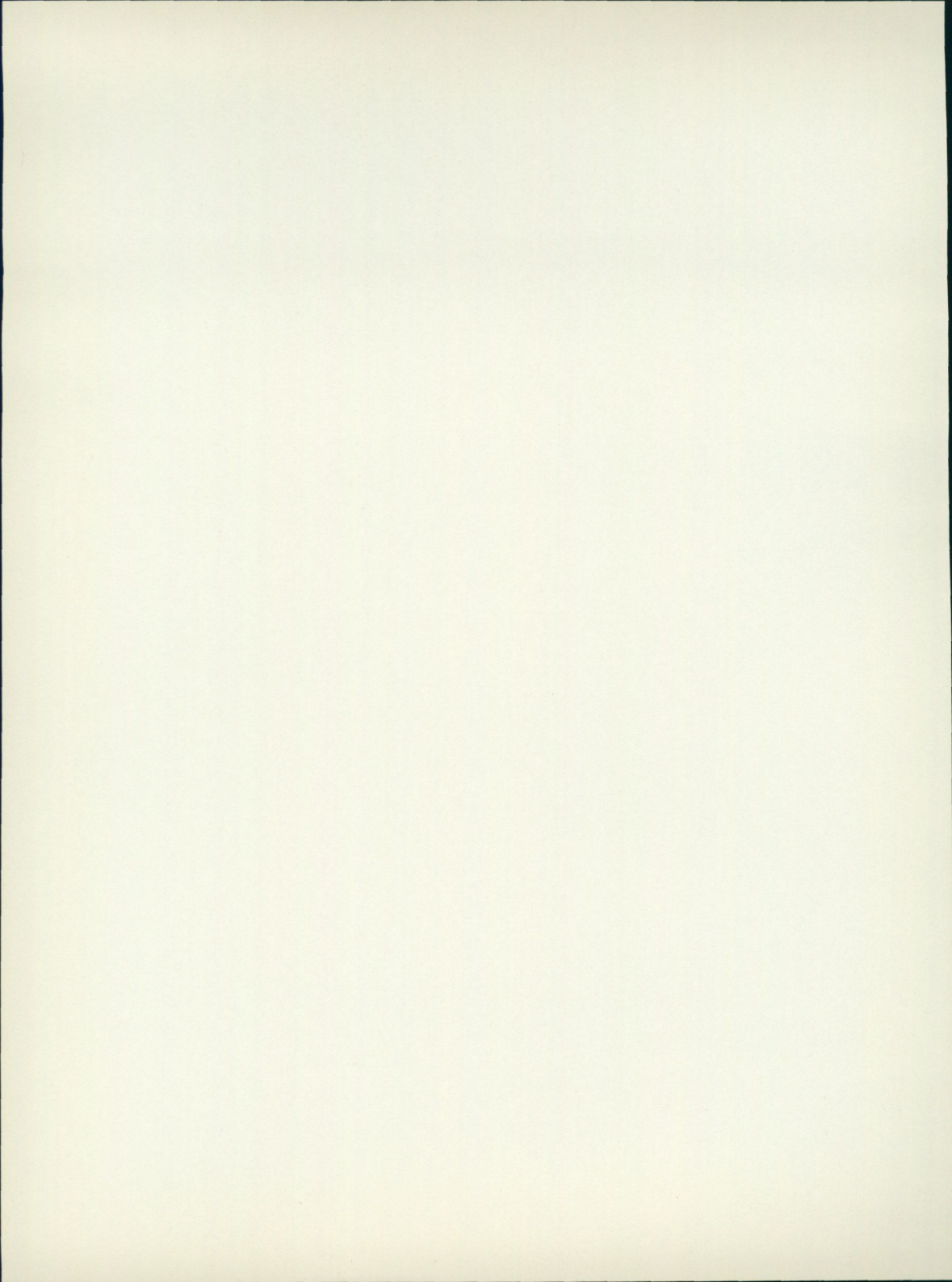
Trädgårdsbiträde Dan Larsson, 76
Förste lokalvårdare Ingeborg Olsson, 73
Lokalvårdare Erik Nilsson, 76
Lokalvårdare Sigrid Larsson, 70
Lokalvårdare Mirjami Tolvanen, 72
Lokalvårdare Margareta Larsson, 71
Lokalvårdare Mervi Huuskanen, 76

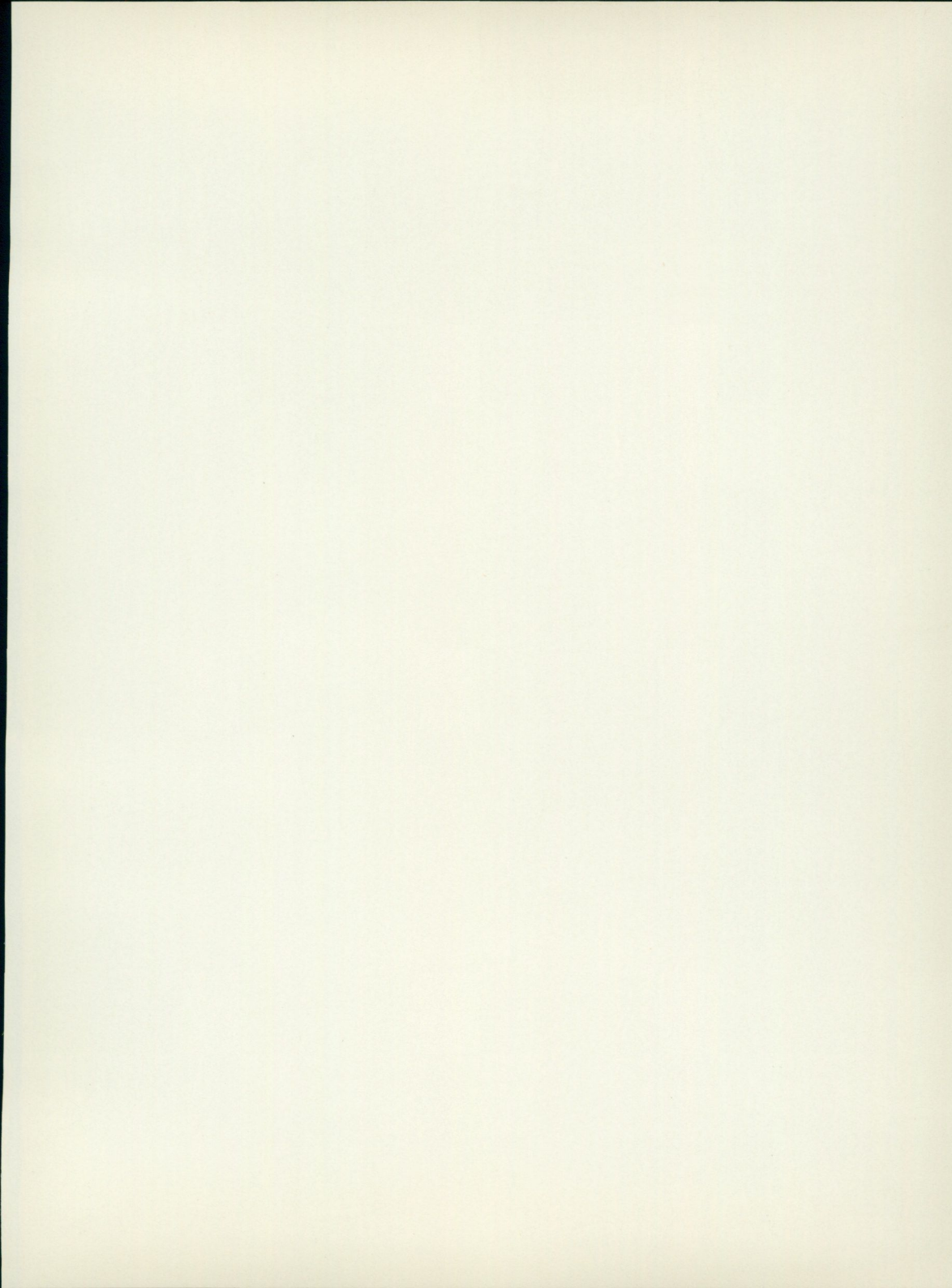
Skansenstyrelsen har under året haft följande ledamöter: landshövding Nils Hörjel, ordförande, f. borgarrådet Wilhelm Forsberg, vice ordförande, riksdagsledamoten stadskassör Rune Carlstein, landstingsrådet Sven Johansson, författaren Per Anders Fogelström, professor Mats Rehnberg, styresmannen fil. lic. Sune Zachrisson, assistent Berit Hertzberg (personalföreträdare), och verkmästare Rune Sagström (personalföreträdare). Suppleanter har varit: fru Ulla Johansson, ombudsman Lars Ulander, riksarkivarie Åke Kromnow, landstingsrådet Nils Hallerby, folketshuschef Bengt Göransson, redaktör Roland Hjelte, professor Erik Anners, förste djurvårdare Henry Mähl (personalföreträdare) och kansliskrivare Kerstin Röckner (personalföreträdare).

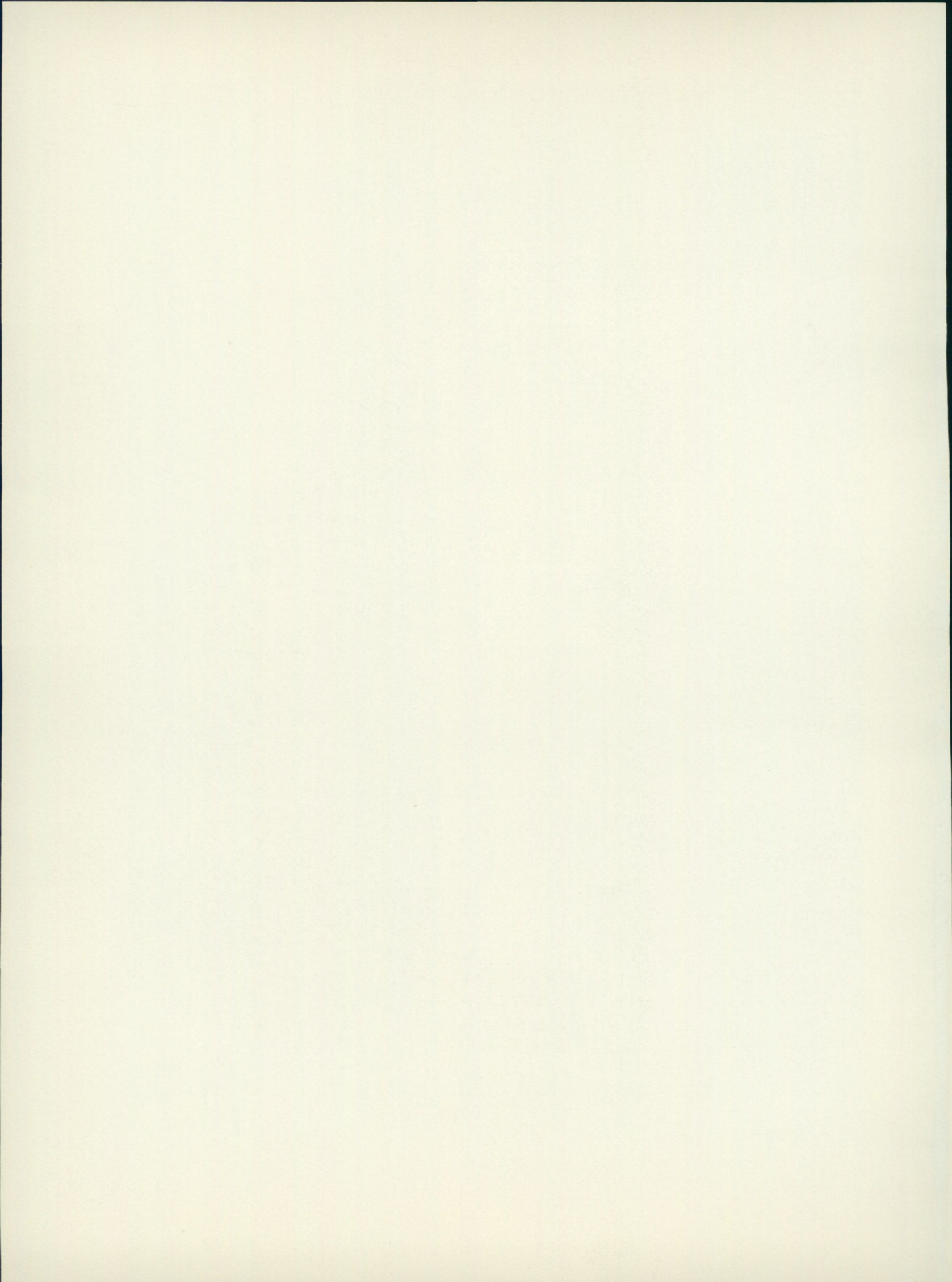
Skansen har under året haft 1 861 291 besökare och Biologiska museet 48 113 besökare.

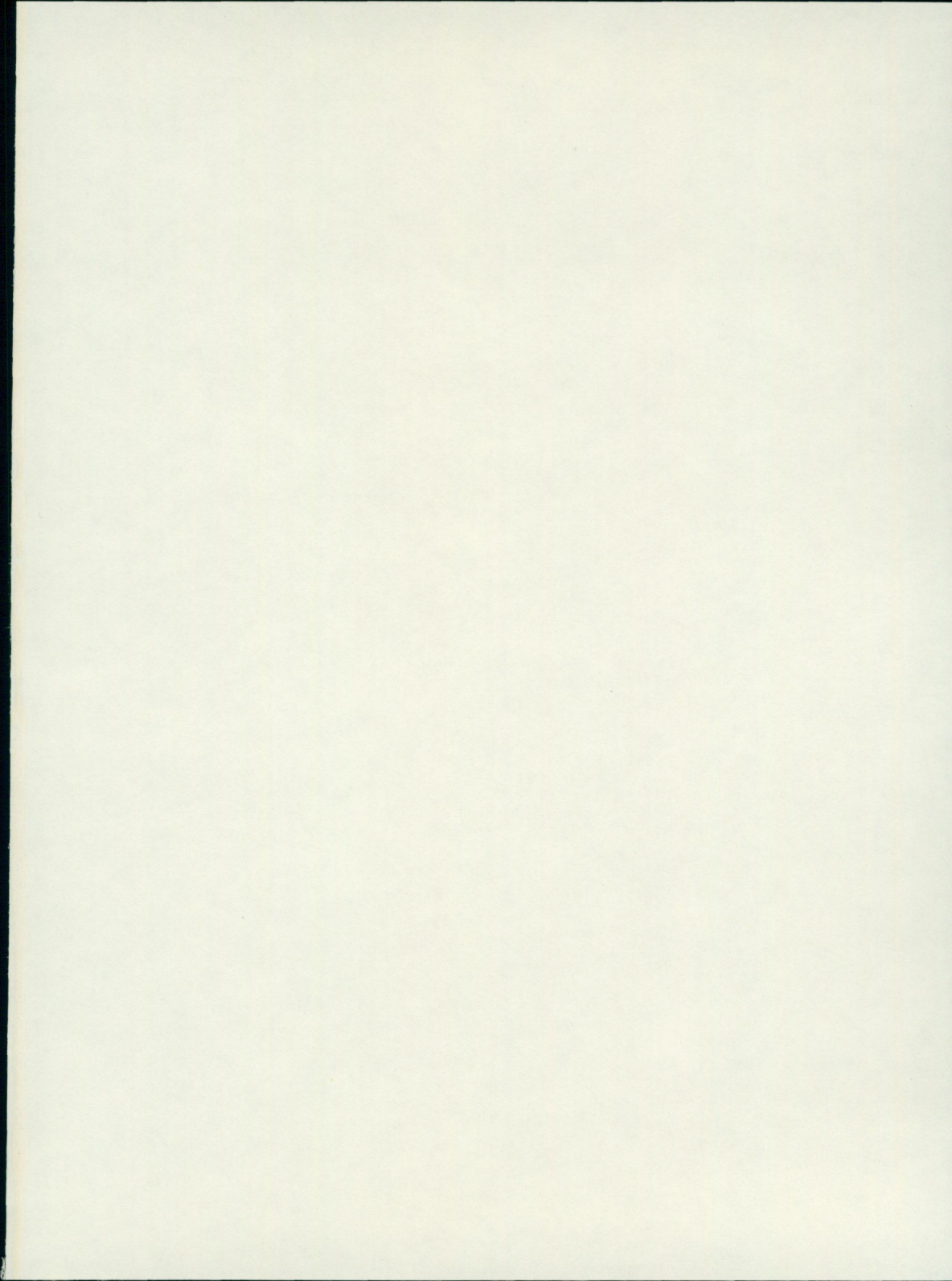

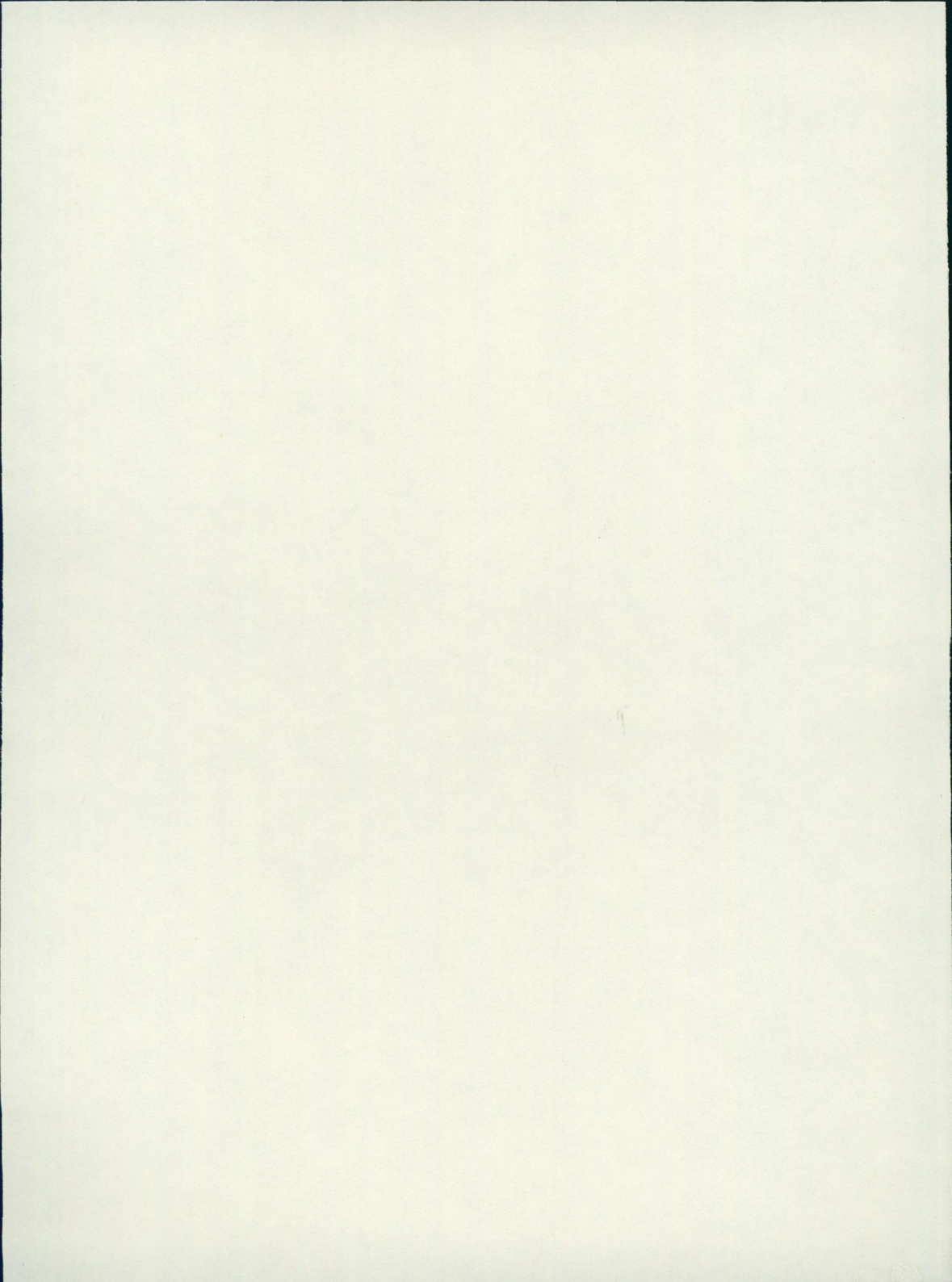

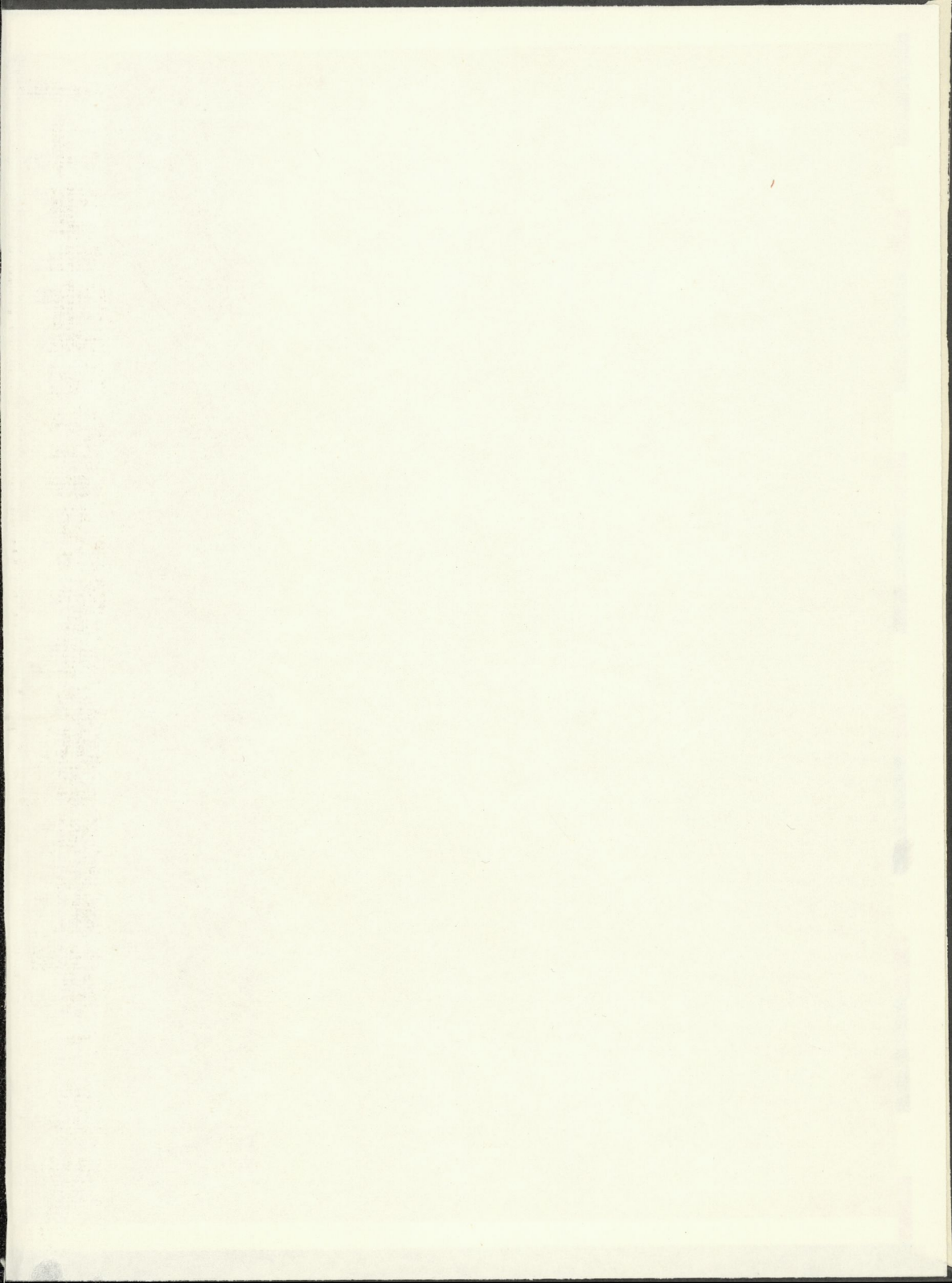

Fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1977

En gren av Nordiska museets verksamhet är Institutet för folklivsforskning, som drivs i samarbete med Stockholms universitet. Där sker utbildning för omkring 700 studenter årligen.

Ett urval av de studerandes obligatoriska uppsatser i universitetsämnet etnologi har samlats i årsboken.

Följande ämnen behandlas:

Ockult material i veckopressen

Kritpipor

Fyllgubbar

Ammor

Liar och liesmide

Dagens Öckerö

Montebello – Fritz von Dardels sommarvilla

Smörkärnor

Grekiska invandrare

Nordiska museet

ISBN 91 7108 144 5